

**VOJNOIZDAVAČKI I NOVINSKI CENTAR
ZAPISI O RATNIM BRIGADAMA**

69

Izdavač VOJNOIZDAVAČKI I NOVINSKI CENTAR

Načelnik mr STEVAN STANOJEVIĆ, pukovnik

Zamenik načelnika dr NIKOLA POPOVIĆ, pukovnik

REDAKCIJA POPULARNIH IZDANJA

Glavni i odgovorni urednik DRAGIŠA MIHAJLOVIĆ, potpukovnik

Urednik BLAGOJE SVORCAN, profesor

Likovno-tehnički urednik BRANKO MARUŠIĆ

Recenzenti

MENSUR SEFEROVIĆ

RISTO GAVRIĆ

Jezički redaktor DOBRILA MILETIĆ

MILORAD GONČIN

U DIMU BARUTA

DESETA KRAJIŠKA BRIGADA

Beograd, 1990.

UDK 355.486(497.1) 10. krajiška brigada GONČIN, Milorad

U dimu baruta : deseta krajiška brigada / Milorad Gončin. – Beograd :

Vojnoizdavački i novinski centar, 1990 (Beograd : Vojna štamparija). – 306

str. ; ilustr. ; 18 cm. – (Zapisi o ratnim brigadama ; 69) Ćir. – Tiraž 2000

primeraka. – Izvori i literatura:

str. 305. a) Brigade u NOR-u – Deseta krajiška

To je zapis o borcima i rukovodiocima Desete krajiške udarne brigade, od dana njenog formiranja 4. februara 1943. do rasformiranja 14. marta 1945. godine.

Knjiga obiluje opisima dramatičnih borbi i okršaja u okolini Drvara, Bosanskog Grahova, Knina, Bosanskog Petrovca, u Cetinskoj krajini, Livnu, Kupresu, u istočnoj Bosni, Srbiji, bici za Beograd i na sremskom frontu.

Autor je na uzbudljiv način dočarao teške borbe u ofanzivi u istočnoj Bosni, u zapadnoj Srbiji, na periferiji Beograda, u rovovima Srema, naročito u vrijeme od 17. do 25. januara 1945. godine. Knjiga je tako sročena da se može čitati u jednom dahu.

CIP – Katalogizacija u publikaciji Centralna biblioteka

NEOBIČNO FORMIRANJE BRIGADE

Drvar je natkrilila, 4. februara 1943. koprena prozirne hladne sumaglice i neštedimice darivala inje i mraz. Krovovi kuća, nakinđureni teretom snijega, okna prozora prošarana kristalima leda, vijorci dima tek založenih vatara, žubor Unca, s krajeva nazubljenog vodoravnim ledenicama, ničim nisu podsjećali na trenutno utuljene ratne strahote, ali...

U osvit dana u grad su pristizale kolone žena, djece, staraca da nađu neki topli kutak, da se malo zgriju i nešto prezalogaje. Iznureni i napaćeni, i ranije su pristizali, nalazili utočišta u slobodarskom gradu, okrepljenja da malo živnu i samopouzdanije istrajavaju na putu za Operativnom grupom divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ, u čiju ratničku moć nisu sumnjali.

Izbjeglice su pristizale izdaleka, čak iz Banije, Korduna, najzapadnijeg dijela Bosanske krajine, da žive glave sačuvaju od razularene njemačke i ustaške soldateske, koja je žarila, palila i ubijala sve pred sobom. Ženama, djeci i starima, na ugroženoj partizanskoj teritoriji nije preostajalo ništa drugo nego da pokupe nešto potrepština, zakrkače na pleća i pristanu za svojom oslobodilačkom vojskom, koja je odolijevala brojno nadmoćnijem i bolje naoružanom neprijatelju, remetila njegove blickrigovske udare i ponegdje mu zadavala protivudare, od kojih se sporo i teško oporavlja.

Sačuvani podaci potvrđuju da se skoro 100.000 žena, djece i staraca krajem januara 1943. našlo na putevima prema planinskim masivima Grmeča, Klekovače, Šatora, po ljutoj zimi, izloženi čestim bombardovanjima eskadrila neprijateljskih aviona, kandžama halucinacija i bijele smrti. Na putu rijetko viđenog stradanja izbjeglice su nastojale da dobauljaju u Drvar i okolna sela, znajući da će tu biti ljudski toplo prihvaćeni i ponuđeni makar i sirotinjskom koricom hljeba.

Na putu od Bihaća prema Livnu i Neretvi u Drvaru se našao, posljednjih dana januara, vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito, izuzetno zabrinut stradanjima hiljada izbjeglica i neposredno angažovan da im se što više pomogne. Njega je najviše, do suza, potreslo stradanje majki i djece na Oštrelju od eksplozija teških bombi, bačenih iz više aviona, kada su kontuzovani i ranjeni dječaci i djevojčice lelecima prizivali svoje najmilije, a odziva nije bilo. U kritičnim trenucima Tito je naredio borcima Pratećeg bataljona da pretraže snijegom zavijani Oštrelj, da spašavaju osirotjelu djecu i da ih donesu u Drvar. Onemoćale djevojčice i dječake, neke na izdisaju, borci su donijeli u zagrijanu kuću, nedaleko od Mandića mosta na Uncu, načinili im slamne ležaje da se odmore i priberu od pretrpljenog straha. Tito se interesovao kako mališani izgledaju, imali ih ranjenih, oboljelih i promrzlih, koliko će im vremena trebati da se oporave i zaborave izuzetne patnje. Nije ga, vjerovatno, zadovoljio odgovor potčinjenih i lično se zaputio u kuću na Uncu da mališane vidi, da im kaže neku riječ utjehe i smirenja. Našao ih je uplašeni pogleda, ispijenih lica, očiju utonulih u duplje opervažene kolotovima modrica, nevoljnih da nešto progovore o gubitku roditelja, žalošću toliko utučenih da su lako mogla briznuti u plač i kuknjavu. Tito se najprije prignuo trojici mališana koji su se pridigli i sjeli iza dovratka, pomilovao im tršave glavice i obećao da će sve biti dobro. Mališani su ćutke slušali i pokušavali odgonetnuti ko ih to ohrabruje da se ničeg ne plaše. Ubrzo su naslutili, videći naoružane pratiocice, da im je Tito u posjeti, ljubopitljivost ozarila njihova lica i netremice su gledali. Na kraju posjete Tito je naredio svojim pratiocima da izuzmu, iz Intendanture Vrhovnog štaba, zalihe smokava i podijele mališanima.

U vrijeme Titovog boravka u Drvaru uveliko je bjesnila četvrta neprijateljska ofanziva na prostranu partizansku teritoriju Banije, Korduna, Like i Bosanske krajine. Njemačka Vrhovna komanda je imala jasan cilj: da etapnim ofanzivnim napadima uništi jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. U ofanzivnim operacijama bile su angažovane 7. SS njemačka divizija »Princ Eugen«, 369. njemačka legionarska divizija, ojačana jednim pukom 187. njemačke divizije i 3. domobranskim gorskim zdruhom, zatim 717. njemačka divizija, ojačana 2. gorskim zdruhom, i dijelovima 714. njemačke divizije.

Njemačkim jedinicama je komandovao general Rudolf Liters i vojnicima poručio da neće odgovarati zbog preoštrog postupanja prema ženama, djeci i starcima na slobodnoj partizanskoj teritoriji. On je ujedno naredio da se pale kuće, uništavaju životne namirnice, zarobljavaju i odvođe u koncentracione logore svi muškarci stariji od 14 godina.

Njemačkim divizijama su se pridružile tri talijanske, ojačane sa 4 ustaško-domobranske bojne i 2.000 četnika. Sačuvani podaci ukazuju da je neprijatelj raspolagao sa 90.000 dobro obučeni i naoružanih vojnika, pripremljenih za borbena dejstva i u najtežim zimskim uslovima. Oni su imali, pored snažne artiljerijske, podršku 14. eskadrila aviona.

Na pravcu planiranog neprijateljskog ofanzivnog udara Vrhovni štab NOV i POJ je raspolagao Prvim hrvatskim udarnim korpusom, jačine 16.000 boraca, Prvim bosanskim udarnim korpusom, jačine 12.000 boraca i Glavnom operativnom grupom divizija, u čijem se sastavu nalazilo oko 15.000 boraca i rukovodilaca. Odnos snaga, u korist neprijatelja, bio je nešto više od 2:1. Pokazaće se, međutim, da nije sve u nadmoći u živoj sili i oružju. Visoki moral boraca i rukovodilaca, vještina u nametanju partizanskog načina ratovanja, masovni heroizam u čestim borbama, osujetiće neprijatelja da zamišljeno ne ostvari.

Glavni udar je započela 20. januara Sedma SS njemačka divizija »Princ Eugen«, napredovala od Karlovca prema Slunju, Bihaću i Bosanskom Petrovcu, u namjeri da stigne, za 2 dana, u Vrtoče i da se tu spoji sa 717. njemačkom divizijom, koja je nastupala iz doline Sane prema Podgrmeču i Paunovcu kod Ključa. Jedinice Prvog hrvatskog i Prvog bosanskog korpusa vodile su uporne zadržavajuće borbe i neprijatelja primorale da znatno uspori u nastupanju. Nijemci, ustaše i domobranci su ovladali ne za dan, kako su planirali, nego za 7 dana, slobodnom teritorijom Banije i Korduna, a u Bihać su ušli 29. januara i produžili prema Bosanskom Petrovcu.

U to vrijeme Tito se još nalazio u Drvaru, planirao protivofanzivna dejstva, brinuo da se evakuiše oko 4.000 ranjenika i bolesnika Centralne bolnice, da se spašavaju i zbrinjavaju hiljade izbjeglica. On je procijenio, bez obzira na žestinu neprijateljske ofanzive i trenutnu nadmoć udruženih neprijatelja, da postoje realne mogućnosti da se brzo formiraju još tri krajiške udarne brigade da najprije vode odbrambene, a zatim i ofanzivne borbe i da štite narod u zbje govima. U tom smislu je razgovarao sa Đurom Pucarom Starim, sekretarom Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu. Odmah se ispostavilo da je moguće, pored Devete i Dvanaeste formirati Desetu krajišku udarnu brigadu, čije bi osnovno jezgro činio Bataljon Drvarskog vojnog područja, na položajima kod Strmice, sa zadatkom da štiti pravac od Knina i neprijatelju ne dopusti da prođe u Bosansko Grahovo. Moglo se računati na više iskusnih boraca Prve, Treće i Četvrte krajiške brigade, koji su poslije preležanih rana i opakog tifusa bili na raspoloženju Komandi drvarskog vojnog područja i

čekali priliku da se vrate u borbeni stroj. Nešto starijih ljudi, pošto su mlađi ranije dobrovoljno otišli u proleterske i udarne brigade, moglo se mobilisati i naoružati. U borbene jedinice, dobro se znalo, dobrovoljno su željele mnoge djevojke i golobradi dječaci, ali nisu imali prilike da to ostvare.

U ovakvoj atmosferi započete su pripreme za formiranje Desete krajiške udarne brigade. Đuro Pucar Stari je razmišljao o ličnosti komandanta i političkog komesara brigade, njihovim zamjenicima, o tome se konsultovao sa Velimirom Terzićem, članom Vrhovnog štaba NOV i POJ, Kostom Nađom i Osmanom Karabegovićem, komandantom i političkim komesarom Prvog bosanskog udarnog korpusa, da se odaberu pravi ljudi za prava mjesta. Zajednički se došlo do stava da se Velimir Knežević Brko postavi za komandanta, Ilija Materić za političkog komesara i Obrad Malbašić za zamjenika političkog komesara brigade. Trenutno nisu pronađene pogodne ličnosti za zamjenika komandanta i načelnika štaba brigade. Velimir Knežević Brko se nalazio na liječenju u partizanskoj bolnici u Jasikovcu i dobio je naređenje da se javi Vrhovnom štabu i krene na novu dužnost. Ilija Materić je zaliječio rane, zadobijene na Manjači, u vrijeme kada je bio politički komesar Prve krajiške udarne brigade i sada vršio dužnost organizacionog sekretara Okružnog komiteta KPJ za Drvar. Obrad Malbašić se nalazio na dužnosti sekretara Sreskog komiteta KPJ za Drvar.

U vrijeme kada je Drvar bio krcat izbjeglicama, ranjenicima, kada su se njegovi žitelji spremali da izmiču ispred neprijatelja, 4. februara ujutru, Đuro Pucar Stari je pozvao Iliju Materića da dođe u Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu, u kuću Milana Jankeljića, da mu saopšti odluku o formiranju brigade.

Materić je skoro nečujno ukoračio u toplu sobu, primijetio Đuru Pucara Starog pored poljskog telefonskog aparata i nešto gromoglasnije izustio uobičajeni pozdrav. Stari mu je pošao u susret, pružio ruku i ponudio stolicu da sjedne. Predusretljivost Starog uvijek je nagovještavala da predstoji nešto zaista novo i nesvakidašnje. On je ispitivački odmjerio Materića od glave do pete, očigledno cijenio njegov fizički izgled i upitao:

- Kako se osjećaš, Ilija? Je li ti rana sasvim zarasla?
- Zaliječena je... Malo bolucka i bridi kada ozebe. Malo curi. Nije to ništa.
- A šta ljekar misli? - interesovao se Stari.
- Nedavno mi je rekao da će sve biti u najboljem redu, da ne brinem...
- Da li bi se, Ilija, mogao prihvatiti nove dužnosti?...

Vojnik revolucije naviknut da izvršava najteže partijske i vojničke zadatke, Materić je odgovorio da je spreman da odmah preuzme nove obaveze. Stari mu je objasnio šta ga očekuje, preporučio da se dobro pripremi i pođe u Kesiće kod Bosanskog Grahova i dodao:

- U Kesićima se smjesti u kuću moje sestre Marije. Neka se cio štab brigade tu nastani. Pozdravi Mariju i reci joj da je to moja želja. Povedi neku bolničarku da ti ranu na vrijeme previja... Da što prije zacijeli.

Materić se zabrinutiji vratio u Okružni komitet KPJ za Drvar. A kako i ne bi? Postao je politički komesar Desete krajiške brigade, u džepu je sada imao naređenje Štaba Prvog bosanskog udarnog korpusa o njenom formiranju, a jedinice nigdje, osim Samostalnog bataljona Drvarskog vojnog područja, na položajima negdje prema Kninu. U naređenju je, pored ostalog, pisalo: „Sve ljudstvo mobilišite, formirajte čete i bataljone i tako formirani neka čekaju oružje"... Nedostajalo je, znači, skoro sve za formiranje krupnije vojne formacije. A tako nije bilo kad su formirane ostale krajiške brigade: Prva, Druga, Treća, Četvrta, Peta i ostale.

Deseta krajiška nije imala tu sreću da se postroji na dan svog formiranja, da njeni borci čuju naređenje o formiranju brigade, govore pretpostavljenih i da se malo provesele. Sve je to izostalo zbog specifične i teške situacije, ofanzivnog nastupanja neprijatelja, u namjeri da osvoji slobodarski Drvar i Bosansko Grahovo. Praktično je postojao samo Štab brigade, još uvijek nepotpun, koji je morao zapeti iz petnih žila da stvori, za relativno kratko vrijeme, značajnu borbenu jedinicu, sposobnu za složene borbe. Ilija Materić je duže razgovarao sa Vasom Trikićem, sekretarom Okružnog komiteta KPJ za Drvar, kako da se dobrovoljnim javljanjem i mobilizacijom obezbijedi dovoljan broj ljudi za upućivanje u novoformiranu brigadu. Zauzet je stav da komande mjesta mobilišu i upućuju ljude u brigadu, da to čine partijski i skojevski komiteti za članove KPJ i Skoja. Prema prvoj procjeni se očekivalo da će najmanje 500 ljudi, mladića i djevojaka, stići da popune jedinice novoformirane brigade.

Politički komesar brigade Materić je prevalio priličan put i uveče stigao u Kesiće. Prozebao je svratio u dom Pucareve sestre Marije i prenio joj bratovu poruku. Marija je srdačno dočekala najavljene goste, Materića i pratioce, ponudila im je topli kutak i skromnu večeru. Odmah se vidjelo da živi u oskudici i da ima tanjušne zalihe hrane. Materić je osjećao žaoke bolova u nezacijeljenoj rani na plećima i znao da je to posljedica prilične hladnoće u putu. Stoga nije bio pri

apetitu i želio je prileći da se okrijepi snom i sutradan nastavi započeti posao. Nadao se da će, tokom noći, a najkasnije za dan, stići komandant brigade Velimir Knežević Brko i zamjenik političkog komesara Obrad Malbašić da zajednički prionu i ubrzaju značajan posao. S uma nije smetao ni Pucarev savjet da samostalno djeluje i učini što više dok ostali drugovi ne stignu. Materić je ujutro otišao u Sreski komitet KPJ za Bosansko Grahovo i Komandu mjesta da riješi niz pitanja od značaja za početak rada štaba brigade. Istovremeno je poslao poruku komandantu Samostalnog bataljona Drvarskog vojnog područja Peri Pilipoviću i političkom komesaru Bori Kecmanu da dođu, sa položaja kod Strmice, u Kesiće, na razgovor o uključivanju pomenutog bataljona u Desetu krajišku brigadu, odabiranju komandira vodova, četa i komandanata bataljona za jedinice u formiranju i prihvatanju novomobilisanih boraca i dobrovoljaca. Poslije razgovora i uspostavljanja dobre saradnje s Komitetom i Komandom mejsta u Bosanskom Grahovu Materić se vratio u Kesiće i nastavio da radi. Nestrpljivo je očekivao komandanta i zamjenika političkog komesara brigade, ali se oni nisu pojavljivali. Najprije su došli Pilipović i Kecman i detaljno se upoznati šta ih očekuje. Iz Bosanskog Grahova je stiglo nekoliko kurira i boraca za obezbjeđenje, dva kurira, kazani i sljedovanje hrane. Bolničarki je stigla iz Drvara pridružio se jedan bolničar, upućen iz Komande mjesta u Bosanskom Grahovu, da zajedno zbrinjavaju oboljele i ranjene borce. Prvih dana, na njihovu sreću, nisu imali skoro nikakvog posla, ali će kasnije biti i previše napornog danonoćnog rada u pružanju zdravstvene zaštite ranjenima i promrzlima.

Za nekoliko dana potplaninsko selo Kesići su sasvim oživjeli i kamene kuće postale pretijesne da udome starije i mlade borce koji su pristizali sa više strana i čekali raspored za borbene jedinice. Stigli su Velimir Knežević Brko, zamjenik političkog komesara Obrad Malbašić, rukovodilac Politodjela Vojo Kreco, zatim nekoliko iskusnih rukovodilaca, polaznika Partijskog kursa pri Centralnom komitetu KPJ u Bihaću: Pirika Šiber, Mirko Turić, Veljko Ražnjatović i Šemso Tabaković. Dužnost obavještajnog oficira brigade je povjerena Jovi Rodiću, a dužnost intendanta Dani Đurđeviću.

Štab brigade je neprekidno radio, formirao četiri bataljona, odabrao iskusne vojne i političke rukovodioce za njihove štabove i komande čete. Sve je to urađeno u dogovoru sa Okružnim komitetom KPJ za Drvar i sreskim komitetima, u prvom redu kada su odabirani politički komesari i njihovi zamjenici.

Prvi sastav štabova bataljona bio je ovakav: komandant Prvog bataljona Pero Pilipović, politički komesar Boro Kecman, zamjenik komandanta Miloš Šušilović Mićo i zamjenik političkog komesara Mirko Turić. Bataljon je držao položaje u rejonu Tiškovca, Trivandola i Cigelja, sprečavao Talijane i četnike da ne prođu iz Knina, Golubića i Strmice na slobodnu partizansku teritoriju Bosanskog Grahova i Drvara.

Na čelu Drugog bataljona bili su: Vaso Pilipović, komandant, Dušan Adamović, politički komesar, i Šemso Tabaković, zamjenik političkog komesara. Bataljon se nalazio u Jelinom Polju i štitio pravac od Mračaja.

Komandant Trećeg bataljona bio je Nikola Rokvić, politički komesar Miloš Marčeta, zamjenik komandanta Dušan Bauk i zamjenik političkog komesara Stevo Rokvić. Bataljon se smjestio u Isjeku i branio pravac od planinskih visova Vijenca i Ploča.

Jovo Vukša bio je komandant Četvrtog bataljona, Milan Bosnić, politički komesar, Rade Kljajić, zamjenik komandanta, i Lazo Materić, zamjenik političkog komesara. Bataljon se nalazio u rejonu Pečenaca i kontrolisao pravac prema Livnu i Uništima.

Formiranje Desete krajiške brigade praktično je vršeno, tako reći, u hodu, na borbenim položajima i u selima blizu vatrenih linija. Njena početna dejstva su zasnivana na samostalnom odlučivanju štaba Brigade, uz uvažavanje osnovnog naređenja Vrhovnog štaba NOV i POJ o potrebi njenog formiranja i rijetkih naređenja štaba Prvog bosanskog udarnog korpusa. Pored sprečavanja prodora Talijana i četnika od Knina, ona je praktično obezbjeđivala bok Glavne operative grupe divizija u pokretu prema Bosanskom Grahovu i Livnu, duge kolone ranjenika Centralne bolnice i kolone izbjeglica. Nešto kasnije Brigada je imala složeniji i rizičniji zadatak: da zadržava nastupanje neprijatelja iz osvojenog Drvara prema Bosanskom Grahovu i ugrožava njegov desni bok. Da bi se to uspješno ostvarilo, bataljone je trebalo popuniti mobilisanim ljudima, dobrovoljcima, borcima iz pozadinskih jedinica i rekonvalescentima. Na tome se prilježno i danonoćno radilo. Za nedjelju dana Brigada je znatno brojno porasla, skoro na 800 boraca i rukovodilaca, čime je postigla zavidnu udarnu moć i mogla se upustiti u složenije sudare s udruženim neprijateljima. Zanimljivo je sagledati, makar i kratko, kako su se djevojke i mladići Drvara i okoline odazivali na poziv da pohitaju u borbeni stroj Desete krajiške udarne brigade. U gradić na Uncu, pred zgradu Komande drvarskog vojnog područja, s razvijenim zastavama i pjesmom pristizale su stotine djevojkica, mladića i pionira. Bilo ih je daleko više od broja utvrđenog na omladinskim i skojevskim sastancima. Neki pioniri (dječaci) dolazili su očigledno

naljućeni i uvrijeđeni da se požale komandantu područja Jandriji Tomiću Ćiću da ih stariji potcjenjuju, da im nanose grdnu nepravdu i ne dozvoljavaju da dobrovoljno stupe u borbenu jedinicu. Najžustriji su bili dječaci iz Šipovljana i Kamenice, neki su na ramenima imali kratke talijanske puške i time očigledno dokazivali da su vični da rukuju vatrenim oružjem. Na izazovna zadirkivanja – da su još nejak i prekobrojni – dječaci su starijima uzvraćali da su izdržljiviji i sposobniji od njih, da su to dokazali radom u pozadini, žetvom i ubiranjem ljetine čak u Saničkoj dolini, prikupljanjem i odnošenjem hrane u borbene jedinice i ranjenicima u bolnicama. Razbuktavanje graje presahnu kad se pojavise predstavnici Okružnog, Sreskog i opštinskih komiteta KPJ i Skoja, Komande područja i Komande mjesta da kažu svoje. Mladi su aplauzima pozdravili Vasu Trikića, Jandriju Tomića Ćića, Bogdana Pećanca, Gojka Latinovića, Milana Bursaća, Obrada Malbašića i Đuru Sabljica.

Iznenadjeni prevelikom odzivom djevojaka, mladića i pionira da pohrle u novoformiranu brigadu, partijski, skojevski, omladinski i vojni rukovodioci su ozareni likovali, a Trikić je nešto zamišljeniji primjetio:

– Ovo je cijela brigada mladih. Ostade li neko u selima i gradu?.. Zamrijeće nam i opustjeti pozadina.

Mladi su očevidno očekivali da im se nešto određenije kaže o političkoj situaciji i neprijateljskoj ofanzivi koja je neštedimice tutnjala iza njihovih leđa, iz Oštrelja kod Bosanskog Petrovca i prilaza Grmeču. Najprije se oglasio Vaso Trikić, sekretar Okružnog komiteta KPJ za Drvar. Govorio je kratko o vojno-političkim prilikama. Slično su nastupili Bogdan Pećanac, sskretar Sreskog komiteta KPJ i Lazo Materić, sekretar Okružnog komiteta Skoja. Mladi su pažljivo slušali i odobravali ono što čuju, ali su znatiželjno iščekivali da saznaju ko će imati sreće da produži u borbene jedinice. Pred mlade je stao stalozeni i odmjereni Jandrija Tomić Ćić, učesnik oktobarske socijalističke revolucije, da im kaže, ne ono što su trenutno iščekivali o svome rasporedu, nego da posavjetuje i podsjeti kakve ih vrline moraju krasiti. O njegovom kazivanju Lazo Materić je, pored ostalog, napisao i ovo: „On je omladini govorio toplim, očinskim riječima, ističući kakav treba da bude Titov vojnik, kako treba disciplinovano i revnosno izvršavati borbene zadatke, kako treba nemilosrdno uništavati neprijatelja i korektno se ponašati prema civilnom stanovništvu, kako i dolikuje pravoj narodnoj vojsci. Posebno je naglasio kako ne treba srljati u borbu bez plana i organizovanog nastupa. Omladina je Ćićev govor, kao i govore ostalih, pozdravila burnim aplauzom, kličući parole Titu, Partiji, Skoju, i našoj NOB-i“...

Ilija Materić, prvi politički komesar brigade

S obzirom da nije pominjano da svi ne mogu u novoformiranu Desetu brigadu, mladi su više živnuli i smatrali da neće biti problem da ubrzo krenu u Kesiće i dalje, ali... Na scenu su stupili omladinski i skojevski rukovodioci da se sastavi konačan spisak dobrovoljaca, da se izdvoji 250 odraslijih i snažnijih, spremnih da izdrže najteže borbene napore i nikad ne pokleknju. Najprije se započelo pozivom da se fizički slabiji i najmlađi dobrovoljno izdvoje. Nastao je muk i niko nije želio da se izdvoji iz mladalačkog stroja. Omladinski i skojevski rukovodioci su zaređali da vrše odбір i slabasnije djevojke i momčiče odstranjuju. Nevolje sa odstranjenima nisu prestajale i ubjeđivanja nisu mnogo vrijedila. Oni su se uzjogunjeni vraćali pa ranija mjesta i uzvikivali da

nikad neće popustiti. Omladinskim rukovodiocima u pomoć su priskočili neku rukovodioci Komande područja i Komande mjesta i nezadovoljni su počeli popuštati, uz tvrdo obećanje da će kasnije biti upućeni u borbene jedinice.

Polazak u Kesiće i borbene jedinice

Mjestu formiranja Brigade se zaputilo Više kolona dobrovoljaca. Išlo se najpogodnijim pravcima i sredokračama za Bosansko Grahovo. Kroz visoki snijeg i povremenu mećavu, naizmjenično prteći neugaženi cijelac, išle su djevojke i mladići, određeni u Okružnom komitetu KPJ za Drvar, da preuzmu vojne i političke dužnosti u novoformiranim jedinicama. Oni su ranije bili partijski, skojevski i omladinski rukovodioci u Drvaru, Bosanskom Petrovcu i okolini, članovi narodnooslobodilačkih odbora i rukovodioci omladinskih radnih brigada. Kolonu budućih komandira vodova i četa, delegata i političkih komesara vodio je Obrad Malbašić, zamjenik političkog komesara Brigade, koji je češće započinjao da pjevuši neku borbenu pjesmu da ostale podstakne da je gromoglasno nastave. U nekoj vrsti horskog pjevanja se isticao Stevo Kelečević i njegov glas je nadvišavao glasove Danice Materić, Milana Bosnića, Rajka Kukulja, Laze Materića, Mile Plećaša, Boška Rodića, Milana Petrakovića, Duška Bajića, Dušana Kneževića i ostalih. Pjesma je pomogla da se održava dobro raspoloženje, da se lakše maršuje i zaboravi na umor.

Grupe djevojaka, mladića, čak i dječaka, danima su pristizali iz raznih pravaca u Kesiće da se prijave štabu Brigade i sačekaju raspored za jedinice na borbenom položaju. Njih su sačekivali i dobrodošlicu im iskazivali komandant Brigade Velimir Knežević Brko, politički komesar brigade Ilija Materić, rukovodilac Politodjela Vojo Kreco i ostali. Mladi su najprije nuđeni da se okrijepe toplom hranom, da odspavaju u seoskim kućama i odmorniji razgovaraju o odlasku u jedinice koje su praktično formirane na položajima i svakodnevno brojno rasle. Temeljniji razgovori su obavljani sa djevojkama i mladićima kojima su povjeravane odgovorne političke i vojne dužnosti. Bili su to, uglavnom, iskusniji skojevci i omladinski rukovodioci sa terena Drvara, Bosanskog Petrovca i Bosanskog Grahova. Za njima je hrlilo još dvostruko više mladih i njima je tumačena, u mjeri koliko je svakoj grupi bilo potrebno, vojna i politička situacija u našoj zemlji i svijetu, posebno situacija u borbama za odbranu ranjenika i stanje na svjetskim ratištima. Mladima se najčešće obraćao politički komesar Materić, brižno se interesovao kako su putovali, da li su nekome, u mećavi, mraznoj noći i dubokom snijegu promrzli prsti nogu i ruku.

Shvativši da je to provjera njihovog trenutnog raspoloženja i odlučnosti, mladi su naizmjenično uzvraćali da su sasvim zdravi i da im ljuta zima nije naškodila.

Komandant Knežević je obavijestio više grupa mladih dobrovoljaca kuda se prostiru borbeni položaji pojedinih bataljona i šta su trenutno njihovi osnovni zadaci. Nije izostalo objašnjenje mladima kakva je organizaciona struktura cijele Desete krajiške brigade, počevši od desetine i voda do bataljona i uloge štaba Brigade. Zamjenik političkog Malbašić je govorio o neposrednim zadacima partijskih i skojevskih organizacija, kulturno-prosvjetnom radu, odnosu prema narodu, njegovanju bratstva i jedinstva. Mladi su pažljivo slušali šta im se ka zuje, očevidno su nastojali da sve zapamte i da se ponašaju u skladu sa primljenim savjetima. Na kraju ovakvih razgovora, svakoj grupi, odnosno pojedincu, saopštavan je raspored i vrijeme odlaska u bataljone na položajima. Darinka Rodić je zapisala da su njene drugarice, njih 21, pretežno raspoređene na dužnosti delegata vodova, zamjenika političkih komesara četa, rukovodilaca Skoja u bataljonima, referenata SaniTeta i nekoliko za obične borce. U Prvi bataljon su upućene Marija Balaban, Milka Krneta, Darinka Rodić, Draginja Rokvić, Milka Tomazović, u Drugi bataljon Draga Adamović, Mila Benković, Marija Bursać, Darinka Vucelja, Jela Pećanac, Doja Grahovac, Mara Vucelja, Bosa Torbica, Dara Rujević, Soka Radošević, u Treći bataljon Draginja Trikić, Pirika Šiber, u četvrti bataljon Rahela Albahari, Đuka Bačkonja, Danica Materić i Boja Salić.

Iz Kesića pojedine grupe svakodnevno su odlazile u borbene jedinice. Mladi su odlazili sa pjesmama i poklicima iz više grla, time se zavjetovali da će biti hrabri borci i rukovodioci. Skojevci su se pjesmom posebno obraćali vrhovnom komandantu:

*Druže Tito, trebaš li boraca
Evo tebi mladih skojevaca...*

I na ovaj način oni su još jednom iskazivali privrženost vrhovnom komandantu i narodnooslobodilačkoj borbi. Mladi Drvara i okoline činili su to i ranije, na djelu, masovnim stupanjem u organizaciju Usaoja i priželjkivanjem da budu primljeni u aktive Skoja. Oni su se isticali radom u omladinskim radnim četama, bataljonima i brigadama. Mnogi su odlazili daleko od rodnog mjesta da pomognu u žetvi pšenice ispred cijevi neprijateljskog oružja u Saničkoj dolini, u berbi voća, povrća i kukuruza. O njihovom izuzetnom radnom elanu, dok su bili u Prvoj poljoprivrednoj omladinskoj radnoj brigadi, nadaleko se čulo i izazivalo divljenje. Istim poletom,

eto, sada su pohrlili u jeku žestoke neprijateljske ofanzive u Desetu krajišku udarnu brigadu da iskažu koliko su borbeno raspoloženi i neprijatelju zadaju smrtonosne udarce. Pomena su zaslužni, njih stotine i više, među kojima Marija Bursać, Danica Materić i već pominjane djevojke u bataljonima, zatim Jovan Radujko Jošan, Marko Radujko, Vasilj Ševo, Vlado Bjelotomić, Lazo Vukobrat, Dušan Bursać, Nikola Borovnica, Marko Vukobrat, Mićo Vukobrat, Gojko Jarić, Krsto Radujko, Milan Jarić, Dušan Bjelotomić Bičo, Veljko Radujko, Mićo Radujko, Pero Radujko, Mile Đurica, Petar Radujko, Stevo Jarić, Boško Vukobrat, Miladin Bucalo, Živko Borovnica, Lazar Radujko, Boljševik, Dušan Kurbalija, Božo Vođević, Branko Rodić, Slavko Danić, Brane Đurđević, Mile Vođević, Marija Babić, Svetko Jojić, Dušan Čakić, Risto Bajić, Mićo Morača i ostali. Neki od pomenutih mladića ranije su stupili u borbene jedinice koje su sada uključene u Desetu krajišku, ponosili se time da su već doživjeli vatreno krštenje. Njihovo borbeno iskustvo dobro će doći tek pristiglim djevojkama i mladićima da ih slijede i postaju odvažniji u sudaru sa udruženim neprijateljima.

Za dvadesetak dana bataljoni su skoro sasvim popunjeni mlađim dobrovoljcima i novomobilisanim nešto starijim ljudima. Brigada je, naime, krajem marta 1943. imala oko 800 boraca i rukovodilaca. Među njima se nalazilo oko 120 DJEVOJAKA, koje su hrabrošću i snalažljivošću u borbi i ostalim aktivnostima bile ravnopravne sa muškarcima.

U jedinicama novoformiranih bataljona, na položajima u vrijeme zatišja, izvođena je intenzivna vojna obuka da se mladi borci nauče da umješno rukuju oružjem i savjesno vrše ostale vojničke dužnosti. U tome poslu podjednako su bili angažovani desetari, komandiri vodova i četa. Najprije se polazilo od dužnosti i obaveza na stražarskom mjestu. Desetari su detaljno objašnjavali kako se određuje i razvodi straža, zaustavljaju nezvanci i provjeravaju lozinke... Desetari su propitivali mlade borce da utvrde šta su i koliko zapamtili. Poslije bi uslijedilo praktično uvježbavanje stražarenja. Kad je to praktično savladano, u svakoj desetini i vodu borci su proučavali sve vrste oružja i kako se ono upotrebljava u napadu i odbrani. U prisustvu desetara i vodnika borci su sklapali i rasklapali puške i puškomitraljeze, u tome se takmičili ko će brže i bolje pokazati šta umije. Iskusniji komandiri vodova i četa su održali predavanja o „mrtvim“ stražama, patrolama, izviđanju, nasilnom izviđanju, zauzimanju odgovarajućih položaja, postavljanju zasjeda neprijatelju, streljačkom stroju, nastupanju i povlačenju u borbi, o prethodnici, pobočnici, zaštitnici i ostalome. Za kratko vrijeme teoretski i praktično je urađeno mnogo i mladi borci su očekivali da stečeno znanje provjere u okršajima s neprijateljem. Na tako nešto, s obzirom na zatišje pred buru, neke jedinice Desete krajiške nisu dugo čekale.

Prvi okršaji

Brigade je raspolagao podacima da talijanski general Roboti zahtijeva da četnici u rejonu Knina, Golubića i Strmice ofanzivno djeluju i ugrožavaju slobodnu partizansku teritoriju prema Bosanskom Grahovu i Drvaru. Znajući šta neprijatelj namjerava, štab Brigade je preduzeo mjere da se ojačaju 20 kilometara dugi položaji Brigade, počevši od Tiškovca do Crnog vrha na Dinari, da se izvode manji i veći napadi i neprijatelju priređuju iznenađenja. Novoformirani bataljoni brzo su pripremljeni za uvođenje u borbu i prve vatrene okršaje. Oni su uspješno odbijali napade četnika i nisu im dozvoljavali da osvoje neko selo u podnožju Dinare. Svakodnevno proučavajući stanje na položajima, komandant i politički komesar Brigade nisu imali razloga za nezadovoljstvo, ali su smatrali da je neophodno prelaziti u napade na udruženog neprijatelja: Talijane, četnike popa Đujuća i Mane Rokvića i hercegovačke četnike koji su dovedeni u Golubić. Štabovima bataljona je preporučeno da samoinicijativno planiraju i preduzimaju napade, da to čine umješno i bez ozbiljnih gubitaka. Na taj način mogle su se osujetiti namjere udruženih neprijatelja da ne ugroze desni bok jedinica Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba, Centralne bolnice i znatnog broja izbjeglica na putu od Drvara prema Bosanskom Grahovu i Livnu. Štabovi bataljona su procijenili da se dobri borbeni rezultati mogu postići primjenom iznenađenja i noćnih panada i sačekivanjem neprijatelja, ako danju krene u protivnapade, u brdovito-planinskom zemljištu.

Treći bataljon, sa komandantom Nikolom Rokvićem, političkim komesarom Milošem Marčetom i zamjenikom političkog komesara Stevom Rokvićem, držao je položaje u rejonu Trivanog Dola, nedaleko od drumu koji vijuga vrltima od Strmice prema Bosanskom Grahovu. Druga četa, e komandirovom Petrom Pilipovićem i političkim komesarom Božom Batićem zauzela je položaje na Cigelju, na koti 1075, iznad krivine drumu koji je mogla kontrolisati iz niza osvojenih bunkera koje su Talijani sagradili da obezbjeđuju značajnu komunikaciju prema Bosanskom Grahovu i odatle pobjegli u Knin. Štab bataljona pravovremeno je procijenio da žešći udar neprijatelja, uz podršku artiljerije i tenkova, najprije može uslijediti drumom, izvijuganim u planinskim prevojima i trenutno najpogodnijim da se izbije u Bosansko Grahovo i okolinu. Procjena je predočena

komandiru i političkom komesaru Druge čete i zatraženo da ne ustuknu, bez prethodnog odobrenja štaba bataljona, sa posjednutih položaja na Cigelju.

Nije se dugo čekalo da Talijani i četnici krenu u borbeni pohod. Uz podršku tenkova i artiljerije oni su pošli drumom od Strmice, savlađivali planinske uspone i oprezno nastupali. Četnici su dobro poznavali planinske predjele Dinare i bili prethodnica talijanskim jedinicama. Raspoređeni na Cigelju, u dobrim zaklonima, borci Druge čete pažljivo su posmatrali nastupanje neprijateljskih borbenih kolona i slušali upozorenja komandira vodova da četnike i Talijane treba pripustiti na neveliku razdaljinu i zasuti kišom kuršuma. Iz lakta planinskog druma povremeno su se oglašavali neprijateljski puškomitraljezi i zrna zviždućuci dolijetala da čvokaju rub cigeljske zaravni.

Komandir čete je procijenio da to neprijateljski vojnici namjerno izazivaju da im se uzvratiti da otkriju položaje na Cigelju i sopstvenoj artiljeriji, postavljenoj na Deralama, pomognu u pronalaženju pravih ciljeva. Iznenadeni da im se ne uzvrća, četnici i Talijani žešće su raspalili i namjeravali uzbrdicom da podiđu planinskom vrhu i jurišaju. Borci su ih mjerkali preko nišana oružja i smireni čekali. Komandir Drugog voda Špiro Radulović glasno je preporučivao da je izdajnike i Talijane najbolje pripustiti na čistinu ispod Cigelja, na 300 metara udaljenosti, i tada zasuti vatrom iz pušaka i puškomitraljeza. Komandir čete Pilipović je uzvratilo da ne vjeruje da će udruženi neprijatelji imati smjelosti da se toliko približe i prihvate borbu bez izgleda da se mogu domoći planinskog vrha. Njihov razgovor i pretpostavke poremetili su zvižduci topovskih granata i nekoliko eksplozija ispred i pozadi borbenog rasporeda Druge čete. Bilo je očigledno da neprijateljska artiljerija počinje utirati put sopstvenim prethodnicama, da neće štedjeti municiju da preore Cigelj i pomogne u otvaranju prolaza za Bosansko Grahovo. Borcima je naredeno da ne podižu glave iz sigurnih zaklona, a nekima dopušteno da šmugnu u bunkere pozadi i otuda vrebaju. Prve ispaljene granate očigledno su poslužile neprijateljskim artiljercima da izvrše korekturu, da oruđa tako podese da granate ne podbacuju i ne prelijeću preko Cigelja, da se istutnje na njegovom zaobljenom vrhu i nemilosrdno razaraju. U tome, međutim, nisu postizali ono što su željeli i granate nisu precizno zasipale odbrambeni cilj. Četnici su oklijevali da smjelije" krenu, naizmjenično pripucavali iz podnožja i virkali iz prirodnih zaklona. Iza njihovih leđa Talijani su se razvijali u streljački stroj i računali na podršku sopstvenih tenkova koji su pristizali, kloparajući gusjenicama, u krivinu druma, da topovske i mitraljeske cijevi okrenu prema Cigelju i otvaraju vatru. Brojno nadmoćniji i bolje naoružani protivnik je računao da će ovladati dominantnim visom i proći prema označenom cilju. Topovske granate češće su dolijetale i nekoliko ih zgrominjalo u blizini boraca Druge čete. Pripijeni uz dno zaklona, glava uvučenih u ramena, oni su strijepeći iščekivali da kanonada protutnji, neki su trzali kad ih ošine sitno kamenje, razbacivano eksplozijama i pomiješano sa gelerima. Nešto duža artiljerijska priprema je ohrabrila neprijateljske streljačke Strojewe da krenu i ne štete municiju. Borci su se zgedali i očekivali komandu da napadačima prekraćuju nastupanje. Puškomitraljesci i minobacačije su pripremljeni da se prvi oglase. Ručni minobacači su postavljeni ispred zaklona i nišancije su odmjeravale razdaljinu do četničkog streljačkog stroja. Minobacačke granate su ubačene u cijevi i bešumno poletjele prema cilju. Naizmjenično su eksplodirale i zbunile napadače. Zaštekali su puškomitraljezi i zagrmjele puške. Na njihovu paljbu je uzvrćeno pravim uraganima i učestalom paljbom više topova. Rojevi usijanih zrna i stotine gelera su prijetile borcima i opominjale da glave ne podižu iz zaklona. Nekoliko ih je lakše ranjeno i kontuzovano. Pomoć im je ukazivana na vatrenoj liniji.

Komandir i politički komesar čete su nastojali da se izvrši osnovni zadatak i neprijatelj ne propusti u Bosansko Grahovo. Napadi protivnika dugo su uspješno zadržavani i odbijani, ali... Nevolja je dolazila i sa druge strane, od Trivan-dola. Otuda su nastupale njemačke jedinice i dvije čete Trećeg bataljona primorale da uzmiču u neprohode Bata, visokog 1522 metra i dobro pošumljenog. Uzmaku nije odolilo i Drugi bataljon Desete krajiške brigade i Nijemci su imali otvorene prilaze sjevernoj strani Cigelja. Sve je to bilo izuzetno nepovoljno za Drugu četvu Trećeg bataljona, premorenu u višečasovnoj teškoj borbi, skoro opkoljenu na Cigelju i bez mogućnosti da se neprimjećena izvuče. Najkritičnije je bilo kad su njemačke kolone stigle u Vukobrate, oštvarile sadejstvo sa talijanskim jedinicama i četnicima i namjeravale uz sjeverne uspone Cigelja. Četnici su istovremeno napadali od Čukovca, uzvikivali svakakve pogrde i prijetili nezadrživim jurišom. Kad su to pokušali izvesti, zadržani su sa sređenom vatrom i nisu prošli bez gubitaka. Uz podršku dva tenka, Talijani su nastupali od Kneževića groblja u podnožju i računali da će olako izaći na planinski vrh. Nijemci su ubrzo shvatili da je pentranje i približavanje Cigelju dosta rizično i minobacačima su pokušavali neutralisati paljbu boraca Druge čete. Više minobacačkih granata je preletjelo preko vrha, zasulo streljački stroj četnika i Talijana, izazvalo priličnu zabunu i pometnju. Njihovi oficiri su imali prilično muke da ih zadrže da ne odstupaju. Jedino su dva talijanska tenka uporno ulazili mitraljeskom i topovskom paljbom krčili prolaz vrhu.

Komandir voda Špiro Radulović je uvidio da tenkovi mogu načiniti pravu poharu ako ulete u borbeni raspored čete i odlučio da im ručnim bombama prepriječi put. On je odšrafio dvije ručne bombe, puzeći između kamenih naslaga pošao u susret prvoj čeličnoj grdosiji i škiljeći vrebao. Borci njegovog voda su gađali tenkove, ali su se zrna odbijala od teškog probojnog čeličnog oklopa i pršteći sijevala. Vodnik je aktivirao ručnu bombu, desnicom zamahnuo i polulučno je bacio prema gusjenicama tenka. Odjeknula je detonacija, zemlja i kamenje zasuli čelični oklop, a vijorak dima se rasplinuo prema prorezu za osmatranje i kupoli. Vozača je zaplašila i zbunila eksplozija i nije oklijevao da mašinu usmjeri nazad. Tenk je umakao čak do seoskog groblja, zašao u zaklon i otuda se povremeno oglašavao vatrom iz mitraljeza. Na sličan način se izvukao i drugi tenk i sklonio u omanji šumarak.

Vidjevši da je Druga četa opkoljena, da je istovremeno i naizmjenično napada petostruko jači protivnik, komandanti Drugog i Trećeg bataljona, Nikola Rokvić i Vaso Pilipović, bez obzira na nezavidan položaj ostalih četa, zajedno su odlučili da se preduzme energičan protivnapad i pomogne drugovima u nevolji. Nijemci su najprije osujećeni u nastupanju i uslijedio je udar na Talijane i četnike. Oni su iznenađeni i prisiljeni da bježe u Strmicu. Na bojištu su ostavili nekoliko mrtvih vojnika, a ranjenike su izvukli. Hrabrošću i borbenašću Druge čete i protivudarom dva pomenuta bataljona, kad je više novodošlih boraca doživjelo vatreno krštenje, Talijanima i četnicima nije pošlo za rukom da prodru u Bosansko Grahovo i spriječe povlačenje ranjenika i izbjeglica prema Livnu, Prozoru i Neretvi.

Trodnevne borbe na Pločama i Metli

Štab Brigade neprestano je pratio razvoj borbene situacije i prikupljao podatke o namjerama i nastupanjima neprijatelja. U cjelini gledano, Brigada se nalazila u nepovoljnom položaju, sa zadatkom da stalno štiti pravac od Knina i očekuje nalet neprijatelja od Bosanskog Petrovca, Oštrelja i Drvara. Očekivalo se, naime, da će neprijateljske jedinice, poslije ulaska u Drvar, produžiti drumom za Bosansko Grahovo i Livno, pravcem kuda su evakuisani ranjenici Centralne bolnice, Vrhovni štab i hiljade izbjeglica. U tim okolnostima jedino je Deseta krajiška brigada mogla da im prepriječi put i uspori nastupanje.

Stanje u Drvaru, zbog upornog napredovanja i približavanja neprijatelja, postalo je kritično za hiljade izbjeglica, gladnih i slabo odjevenih, za partijsko i vojno rukovodstvo. U presudnim trenucima je odlučeno da se Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu, štab Prvog bosanskog udarnog korpusa, vojne i civilne ustanove i kolone izbjeglica povlače jugoistočno od Drvara, prema Tičevu, Rorama i zaleđenom Šatoru. Istim pravcem su upućivani i ranjenici koji nisu otišli sa Centralnom bolnicom Vrhovnog štaba NOV i POJ. Odstupanje prema Šatoru bilo je izuzetno nepovoljno, prava golgota žena, djece, staraca, ranjenika i ostalih. Čiča zima, izuzetni zamor i glad, pojava raznih bolesti, naročito tifusa, promrzlina, sustizali su i obarali čak i najizdržljivije. Najviše su patila i stradala djeca, kojima izbezumljene majke nisu mogle pomoći. Nije bila rijetkost da se u planinskim smetovima nađu sleđene majke i djeca zagrljeni u samrtnim grčevima. Izdržljivije izbjeglice su teturale u sniježnoj mećavi, dozivale u pomoć, jedne drugima pomagale da ne klonu i promrznu. Đuro Pucar Stari, sekretar Oblasnog komiteta KPJ, Kosta Nađ, komandant i Osman Karabegović, politički komesar bosanskog udarnog korpusa, Slavko Rodić, komandant, i Ilija Došen, politički komesar Pete krajiške divizije, u kritičnoj situaciji su odlučili da se izbjeglicama Banije, Korduna, zapadnog dijela Bosanske krajine, Bihaća, Bosanskog Petrovca, Drvara i ostalih mjesta pomogne da žive glave iznesu iz zimskog kijameta i izbjegniju udare neprijateljskih jedinica. Na osnovu ranije primljenog izvještaja štaba Desete brigade surova zima i napadi neprijatelja na Šatoru mogli su

Velimir Knežević Brko, prvi komandant brigade se izbjeci upućivanjem izbjeglica i ranjenika iz rejona Tičeva da pređu drum između Drvara i Bosanskog Grahova, kod Resanovaca, da produže u Trubar, Ličku Kaldrmu i Liku. Na ovom prostoru nije bilo neprijateljskih jedinica i nije se očekivalo da će tamo uskoro naići. Morao se, međutim, zatvoriti pravac prema Drvaru i neprijatelj spriječiti da olako ne prođe drumom za Bosansko Grahovo. Zato je Kosta Nađ naredio 28. februara 1943. da jedinice Desete krajiške brigade zaposjednu planinski prevoj Ploče, uzvišenja i grebene u njegovoj blizini, da neprijatelju ne dozvole da stigne u Resanovce i poremeti izvlačenje izbjeglica i ranjenika iz Šatora i okoline. Štab Brigade u Maleševcima odmah je razradio plan zauzimanja novih položaja i štabovima tri bataljona naredio da požure na dominantne visove i preduhitre Nijemce i njihove pomagače. Bataljoni su bili u Resanovcima, Isjeku, Peći predstojao im je usiljeni naporni marš kroz duboki snijeg i planinska bespuća. Borci su vidjeli da duge kolone izmučenih žena, djece i staraca pristižu u Grahovsko polje, Resanovce, prelaze drum, bauljaju prema Lijeski i Vaganu i shvatili da ih sopstvenim životima moraju zaštititi. Prvi bataljon pravovremeno je stigao na Ploče, Metlu,

Proščev vrh, Jedovnik, na težište odbrane prolaza za Resanovce i Bosansko Grahovo. Premoreni, prozebli i neispavani borci u svanuće su razgrtali duboki snijeg i pripremali zaklone iza ogromnih stabala. Mnogi su pocupkivali da se malo zgriju i odole teško podnošljivoj hladnoći. Na položaje su istovremeno pristigli Treći, a zatim i Četvrti bataljon. Štab brigade je obaviješten da je pravac prema Drvaru dobro zatvoren, da su dvije čete: Treća četa Prvog bataljona i Druga četa Četvrtog bataljona raspoređene istočnije od drumca Drvar – Bosansko Grahovo da bočno djeluju i potpomažu glavninu Brigade na pravcu glavnog neprijateljskog udara.

Ilija Materić, prvi politički komesar brigade

Na položaje je stigao, prije podne, komandant Brigade Velimir Knežević Brko da procijeni kakvi su izgledi da se neprijatelj zadrži u planinskim predjelima između Drvara i Bosanskog Grahova i odbije u polazne garnizone. Komandant se uvjerio da su borci raspoloženi za sudare, da će zadržati i odbijati streljačke strojeve neprijatelja, da nemaju protivtenkovskih oruđa da se uspješno suprotstave tenkovima. Nedostatak protivtenkovskih sredstava donekle je nadoknađivan prekopavanjem i zarušavanjem drumca i postavljanjem prirodnih prepreka da spriječe pokrete njemačke motorizacije. Komandant Knežević je upoznao komandante i političke komesare bataljona i njihove zamjenike da se očekuje napad dobro uvježbanih, za borbu spremnih u svim vremenskim uslovima, jedinica 7. njemačke SS-divizije »Princ Eugen«, da su njihove prethodnice izašle iz grada na Uncu i izviđaju pravce prema Bosanskom Grahovu i Šatoru.

Dan je bio vedar i hladan. Sa položaja Druge čete Četvrtog bataljona, čiji je komandir bio Jovo Radun Jošo i politički komesar Stevo Kelečević, raspoređene na Jedovniku, video se Drvar, Šipovljani i Kamenica. Komandir čete je dvogledom otkrio neveliku kolonu neprijateljskih vojnika u daljini, na putu za potplaninsko selo Kamenicu, utonulo u dubok snijeg i bez vijoraka dima iznad krovova kuća. Po tome se moglo zaključiti da su mnogi mještani pobjegli iz svojih domova da ne dožive pokolj i strijeljanja. Treća četa, sa komandirskom Radom Pilipovićem Radicom i političkim komesarom Rajkom Kukoljom, rasporedila se istočno od drumca preko Metle, na koti 1267, zvanog Osječnica, da ugrožava lijevi bok neprijatelja. Obje pomenute čete Četvrtog bataljona su održavale vezu s jedinicama Prvog bataljona, na svom lijevom krilu, koje su se nalazile na Metli i zatvarale pravac od Kamenice. Patrolnim izviđanjem i osmatranjem s posjednutih položaja komande čete su dobile pouzdane podatke da znatne neprijateljske snage odlaze iz Drvara prema Prekaji, Tičevu, Šatoru, i Glamoču. O pokretu neprijatelja je obaviješten štab bataljona, a njegovim posredstvom i štab Brigade. Dobivši ta obavještenja, komandant i politički komesar brigade procijenili su da neprijatelj raspolaže podacima da se Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu, Štab Prvog bosanskog korpusa, Osmo krajiška udarna brigada, izbjeglice i ranjenici nalaze u rejonu Šatora i da ih želi uništiti. Odmah su preduzete mjere da se štab Korpusa i ostali obavijeste o pravcu pokreta neprijateljskih jedinica.

Ujutru, 1. marta 1943. njemačke jedinice su krenule prema položajima Desete krajiške brigade, ne znajući dovoljno njen borbeni raspored, brojno stanje i vatrenu moć. Nijemci su oprezno nastupali drumom za Ploče i Bosansko Grahovo, stigli dijelu prekopanog i zakrčenog drumca kod Kamenice i prionuli poslu da prepreke otklone. Po tome se moglo zaključiti da užurbano pripremaju prolaz za sopstvene tenkove i ostalu motorizaciju. Oni su istovremeno nastupali bočnim pravcima, u razrijeđenim kolonama i obazrivo, očividno u namjeri da nasilnim izviđanjem izazovu jedinice Desete krajiške da otvore vatru i pokažu kolika je njihova ubojnost. Nastupanje Nijemaca nije

uznemirilo borbe iza sniježnih grudobrana i stabala ogoljelog drveća. Jedino su novajlije bile malo nestrpljivije, mjerkale svoje starije i iskusnije drugove i čekale dozvolu za otvaranje vatre. Komandir i delegati vodova u skladu s primljenim naređenjima pretpostavljenih, borcima su saopštili da neprijatelja treba propustiti što bliže, tada dobro nanišani i raspaliti. Samo upornom odbranom napadači su se mogli osujetiti da ne osvoje planinski vijenac Metlu i produže u Resanovce i Bosansko Grahovo da masakriraju izbjeglice, ranjenike, bolesnike i pozadinske jedinice. Iz Prvog bataljona je izdvojena grupa boraca, pod komandom Stevana Bajića, da se spusti u Resanovce da pomaže djeci, ženama i starcima, da što žurnije prelaze preko drumu i zamiču za Lijesku, Vagan i Trubar, na teritoriju u zaleđini borbenog rasporeda Brigade, pogodnu da se brani i poslije neprijateljskog prodora za Resanovce i Bosansko Grahovo.

U prijepodnevnim časovima započelo je puškanje i naizmjenično štekatanje puškomitraljeza duž položaja jedinica Desete krajiške brigade. Nijemci su bili izdašniji u trošenju municije, nastojali da se domognu nekog dominantnijeg visa i stiču izvjesnu nadmoć. Dočekivani su i zadržavani preciznim nišanjem i štedljivim trošenjem municije oružja većine boraca, primoravani da zaliježu u duboki snijeg i ostale prirodne zaklone i ponegdje uzmiču. U suzbijanju neprijatelja su se isticali Simo Bucalo, Pero Bjelić, Jovan Jarić, Dušan Kojić, Jovo Novaković, Dušan Radak, Marko Radujko, Stevo Ševo, koji su se izlagali smrtnoj opasnosti da neprijatelju prekrate nastupanje. Napadi i napredovanja njemačkih pobočnica dijelom su bili sračunati da se solidno štite jedinice na drumu kod Kamenice da što prije osposobe komunikaciju za prolaz i dejstva glavnine njihovih snaga.

Izviđanja i nasilni napadi Nijemcima su omogućili da približno tačno ustanove da su položaji jedinica Desete krajiške najtvrdi na liniji Kamenica – Metla i na grebenima planine Misije. Takvo otkriće dobro je došlo njihovim artiljerijskim jedinicama da oruđa rasporede na pogodnim položajima, južnije od Drvara, da dobro izračunaju elemente za gađanje i naizmjenično bombarduju odabrane ciljeve. Tutanj artiljerije nije dugo presahnjivao. Granate su prijeteci zviždale, eksplodirale u dubokom snijegu, stvarale crne kratere, ponegdje grominjale u stoljetnim stablima i kresale njihove ogoljele krošnje. Nenaviknuti na ubitačno artiljerijsko bombardovanje, mlađi borci su strijepeći iščekivali svaku narednu eksploziju i sklopčani stezali zube u sniježnim rovovima. Iskusniji i stariji su to primjećivali, ali ni njima nije bilo svejedno kad granata ljuljne u blizini i rasprši duboki snijeg. Geleri, na sreću, završavali su u deblima listopadnog i zimzelenog drveća i ostavljali ožiljke. Istovremeno su lakše ranili dvojicu boraca, koji nisu željeli da napuste borbeni stroj.

Naredni napadi neprijatelja su postali uporniji i žešći. I nisu prolazili bez gubitaka. Nijemci su se sasredili na dio odbrambenog fronta Prvog i Trećeg bataljona, na vrletni i sniježnim nanosima načičkani teren, da pređu preko Bobare i Metle i banu u Trubar i Vagan, krcate izbjeglicama, da ubijaju i pale. Uporno su nastupali i dobijali svoje. Mrtve i ranjene odmah su odnosili u Kamenicu i Drvar. I dovodili su pojačanja da pojačaju pritisak i naumljeno lakše ostvaruju. U svoje napadne kolone i streljačke strojeve su uvrstili više četnika da im budu pouzdani vođi i pomažu da ne zalutaju u planinskom kijametu i povremenim naletima mećave. Komandanti bataljona Pilipović i Rokvić su poručili komandirima četa da uzmak nema ni po cijenu ozbiljnih žrtava. Njima je i odgovaralo da niko i ne pomišlja na tako nešto, da su položaji četa čvrsti i da Nijemci skupo plaćaju svaki pokušaj da ih osvoje.

U Trubaru, Vaganu, na putu za Cvjetnić, umirale su stotine izbjeglica, ranije promrzlih u glečerski ledenim gudurama Šatora, skapavala stoka, uglavnom mršave kravice, koje su vodili da dobiju neku kap mlijeka. Nedostajalo je hrane da se žive duše koliko–toliko okrijepe i odole klonuću. I tifus je počeo harati, obarao izdržljivije i poletnije koji su bodrili da se odolijeva svakojakim nevoljama. Seoski odbornici su činili prava čuda da zbrinu najugroženije, pronalazili pregršti kukuruznog brašna da se skuva nešto slično kačamaku u zajedničkim kazanima i tobožnjom sitošću zavaravaju stotine gladnih usta. Teže promrzli i oboljeli nisu pokazivali nikakav interes za hranu i po tome se vidjelo da im se bliži kraj. Leleci za umrlom djecom i majkama nisu bili rijetkost. U seoskim grobljima, iz sata u sat, množile su se svježije humke umrlih stradalnika, neke bez ikakvog biljega. Ništa bolja situacija nije bila ni među zaostalim izbjeglicama i ranjenicima podno Šatora, na putu za Resanovce, da se izbave iz zagrljaja bijele smrti i ostalih neprilika. Nejaki i premoreni jedva su bauljali, umotani u krpe okićene injem i mrazom, pomučene svijesti teturali, strovaljivali se u mekoću snijega i nešto buncali. Prisebniji su priskakali halucinacijama poremećenima, snažno ih drmusali, prizivali surovoj stvarnosti i odgrtali iz pokrivki snijega. Ranjenici na nosilima, na nejakim plećima omladinki i omladinaca, nemoćni su se smrzavali i samrtnički tihano ječali. Monotoniju glasnog izraza njihovih bolova ponekad je nadjačavao poneki samrtni ropac, uzdasi i ridanje djevojčica pod teretom nosila. Usput nije bilo prilike da se umrli sahrani i ostavljan je u snijegu, pored planinske prtine, istina zatrpan bijelim pokrovom, da

izbjeglice i borci iz obezbjeđenja ne zaziru od neprijatnih prizora. Ranjenici, njih 200, nisu pravovremeno upućeni iz Tičeva prema Resanovcima i pored ponovljenog upozorenja štaba Desete brigade štabu korpusa da su slabi izgledi da se prolaz u Resanovcima, odnosno prevoj Ploče, duže brani i daleko nadmoćniji neprijatelj zadržava da ne prođe u Bosansko Grahovo. Štab Korpusa, Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu praktično su se oglušili o upozorenje štaba Brigade i nije razjašnjeno zašto su se zadržavali u rejonu Šatora, izloženi udarima neprijatelja istočno od Drvara, preko Prekaje, zatim sa severa, od Mliništa, Rora i Popovića. Vjerovatno su mislili da će esesovci i domaći izdajnici ugroziti dio slobodne teritorije u rejonu Trubara, Velikog i Malog Cvjetnića i da se ona neće moći odbraniti. U tome, događaji će potvrditi, nisu bili u pravu. Otuda su i ranjenici prekasno upućeni, tek u predvečerje 2. marta, da pređu drum kod Resanovaca, ali tamo nisu stigli prije Nijemaca i četnika i mnogi su stradali.

Komandant 7. njemačke SS divizije »Princ Eugen« je naredio potčinjenim jedinicama da žestoko udare 3. marta ujutru na položaje Desete krajiške brigade, da njene bataljone odbace od drumu preko planinskog prevoja Ploče, da produže u Resanovce i do mraka osvoje Bosansko Grahovo. Na uspjeh se računalo, bez obzira na duži borbeni pohod, zbog nadmoći u živoj sili, tenkovima, artiljeriji i ostaloj ratnoj tehnici. Štab Brigade očekujući silovitiji udar neprijatelja, dan ranije napustio je Maleševce i stigao na borbeni položaj da neposredno prati tok borbe, odlučuje o protivnapadima bataljona i brine da se izbjegnju osjetniji gubici. Pojava komandanta brigade Kneževića, političkog komesara Materića, njegovog zamjenika Malbašića i ostalih na vatrenoj liniji povoljno je uticala na sve borce i rukovodioce, izmorene nesanicom, hladnoćom i glađu, da izdrže najteže napade i olako ne uzmiču. Većina boraca je iskazivala da će dati sve od sebe da osujeti namjere osionog napadača, a među njima su se obećanjima isticali i hrabrošću na Pločama i Metli to potvrdili Jovan Đurica, komandir voda, Stevo Kovrlija, Risto Bajić, Mićo Morača, delegat voda, Dara Vucelja, Danica Materić, Svetko Češić, Dušan Bucalo, Miladin Bucalo, Boško Vukobrat, Lazo Vukobrat, Krsto Knežević, Marica Rađenović, Dara Rodić, Jovo Rodić, Doja Grahovac, Špiro Rodić i drugi...

Kad se sasvim razdanilo, 3. marta, Nijemci su krenuli u žestoki napad. Njihova glavčina se račvala u dva osnovna pravca: da ovladaju drumom za Ploče i Korita, da istovremeno osvoje dominantni vis Metlu i ostala obližnja uzvišenja. Štab Prvog bataljona je uvidio da njegova četa očekuje glavni teret neprijateljskog udara i vodio je računa da se najugroženiji dijelovi položaja brzo ojačaju. Namjera neprijatelja, pored nastupanja za Ploče, Resanovce i Bosansko Grahovo, očigledno je bila da zauzimanjem Metle otvori prolaz za Vagan i Trubar da se okomi na hiljade izbjeglica i bolesnika. Štab Brigade je procijenio da se Ploče i Korita, zapravo dio krivudavog planinskog puta, s obzirom na to da je neprijatelj imao prednost u tenkovima i artiljeriji, teško mogu odbraniti, ali je insistirao da se esesovci zadrže kod Metle i Bobare i ne propuste u Trubar i okolinu. Razrađen je plan odsudne odbrane, promene položaja čete Prvog i Trećeg bataljona, njihovo pomjeranje da ojačaju odbranu prema Trubaru i Vaganu. Štab Brigade je planirao da se sve jedinice, ako neprijatelj prođe za Resanovce i Bosansko Grahovo, rasporede zapadno od drumu za pomenuta mjesta, zatim na visovima okolnih planinskih vijenaca, da postanu nesavladiva zaštitnica zbjegova i sela jugozapadnije od Drvara, sjeverozapadno i znanadno od Bosanskog Grahova.

Artiljerijskim i minobacačkim kanonadama Nijemci su otvarali prolaz prema Pločama i Resanovcima. Njihovi streljački strojevi su hitali da iskoriste učinak artiljerije, zalazili lijevo i desno od drumu i usporavali u dubokom snijegu. Tenkovi su oprezno napredovali usponom od Kamenice, otvarali vatru iz mitraljeza i topova na položaje jedinica Desete krajiške, raspoređene u planinskim vrletima, s obje strane puta, tako smišljeno da vatru otvaraju u bokove i čelo neprijateljskih jedinica. Druga četa Četvrtog bataljona, oko 70 boraca, pažljivo je vrebala iz zaklona na padinama Jedovnika, puščanom i puškomitraljeskom paljbom ugrožavala lijevi bok razrađene neprijateljske kolone na drumu, podržavane vatrom iz nekoliko tenkova, da se što prije približi Pločama i jurišom ih osvaja. Desni bok neprijatelja tukla je Treća četa odvažnih boraca, zaleglah u sniježne zaklone, iza debala bukava i zimzelenog drveća, duž planinske kose, prema Pločama i noložajima Prvog bataljona. Objе čete, pored bočnog ugrožavanja neprijatelja na drumu, povremeno su morale sprečavati napade na sopstveno čelo i bokove. Neprijateljska artiljerijska vatra češće je tako sasređivana da neutrališe dejstvo Druge i Treće čete Četvrtog bataljona i olakša napredovanje napadnim kolonama, streljačkim strojevima i tenkovima.

I pored čestih eksplozija u blizini njihovih zaklona, borci, iako skoro ogluvljeli, vrebali su žive mete, pažljivo nišani i opaljivali. Njih većina nisu imali više od 10 do 15 metaka i municiju su mogli trošiti kad se uvjere da promašaja neće biti. U kritičnom trenutku mladom puškomitraljescu je otkazao puškomitraljez i nikako ga nije mogao, zajedno sa svojim pomoćnikom, osposobiti da dejstvuje i sprečava nastupanje neprijatelja. Komandant bataljona Vukša, pognut iza obližnje zaleđene stijene, doviknuo je političkom komesaru čete Stevi Kelečeviću, zaklonjenom iza

pepeljastog stabla u blizini, zašto se puškomitraljez ne oglašava u trenutku kada buljuk esesovaca napreduje i neštedimice troši municiju. Dobio je odgovor da je puškomitraljez iznenada zatajio. Znajući dobro osobine puškomitraljeza koji je dugo nosio i upotrebljavao dok nije raspoređen na komandnu dužnost, Vukša je iskočio iz zaklona, ne osvrćući se mnogo na pijuke neprijateljskih zrna, pritrčao nervoznom i psovački raspoloženom puškomitraljescu, zgrabio njegovo oružje, brzo ga osposobio, kratkim rafalom zasuo grupu vojnika na rubu drumu i primorao ih da zastanu. Onda je puškomitraljez vratio mladom nišandžiji i odmah ga uputio da kratkim rafalima i jedinačnom paljbom suzbije protivnike. Upornost u zadržavanju nadmoćnijih napadača pokazivala je cijela četa, sa komandrom Jovanom Radunom Jošom, a prednjačili su Dušan Kojić, Đukan Radak, Đuro Bjelić, Pero Grbić, Zdravko Šalić, Jovica Novaković, Radovan Šobot, Nikola Atlagić, Stevo Radulović, Jovan Maksić, Danilo Omić, Lazar Galić, Vid Tomić, Špiro Rodić, Branko Popović, Dušan Bates, Joka Reljić, Milja Grbić, Soka Kantar i ostali. Nijemci su trpjeli udare u bokove, zaklanjali se iza tenkova, koristili udubljenja pored drumu i uporno napredovali. Na prednjem dijelu puta su ostavljali solidna obezbjeđenja da osujete eventualni dolazak neke jedinice Desete krajiške u njihovu pozadinu da načini neku poharu i priredi ozbiljnije iznenađenje.

U popodnevnim časovima tenkovi i prethodnica esesovaca su stigli Pločama i Koritu i upustili se u žešći okršaj sa jedinicama Prvog bataljona, usmjerenima da brane planinski prevoj i ometaju njihovo nastupanje. Nijemcima je pristizalo pojačanje i žešće su napadali. U nastupanju najčešće su koristili topove na kupolama tenkova i ručne minobacače. Gađali su nuškomitraljeska i mitraljeska gnijezda da ih učutkuju, da lakše prelaze preko planinskog prevoja i požure u Resanovce i Bosansko Grahovo. Njima, očigledno, nije pogodovalo približavanje sumraka, jer su znali da u planinskoj divljini, kad su dobre pogodnosti za približavanje boraca Desete krajiške, mogu pretrpjeti gubitke. Nedostatak protivtenkovskog oružja bio je glavni razlog da se neprijatelj ne spriječi da ne prođe kuda je naumio. Više bombaša, istina, bilo je raspoloženo da se približi drumu i ručnim bombama tenkove pokuša zaustaviti, ali je to bilo suviše rizično i ne bi prošlo bez žrtava. Komandant bataljona Pilipović je to dobro znao i komandiru najisturenije čete na Pločama poručio da nešto nepromišljeno ne dopusti ni najhrabrija. Nijemci su odgovarali na bočnu vatru sa visova i padina oko Ploča i Korita i silazili u Resanovce. I na tome dijelu drumu nisu izbjegli okršaje i češća zaustavljanja. Štab Brigade dobro je uočio da Nijemci, pored nastupanja u Bosansko Grahovo, mogu odvojiti dio snaga u Resanovcima i naputiti drumom za Trubar, Cvjetnić i Ličku Kaldrmu, za izbjeglicama, da ih sustižu i ubijaju. Stoga je uslijedilo naređenje da se pomenuti pravac brani i odbrani i po cijenu znatnijih žrtava. Ubrzo se pokazalo da predviđanje štaba Brigade nije bilo bez osnova. Poslije ulaska u Bosansko Grahovo, Nijemci su pokušali da ugroze slobodnu partizansku teritoriju nastupanjem iz rejona Resanovaca, ali su dočekani od jedinica Prvog i Drugog bataljona i odbijeni na polazne položaje. Sličnu namjeru pokušali su ostvariti i sa druge strane, nastupanjem preko Metle i Bobare, da se prečicom sruče u Trubar i obližnja sela i učine svoje. Na ovom pravcu oni su napadali istovremeno kada su se uspinjali Pločama i Koritu i spuštali u Grahovsku nizinu. I minulog dana su ugrožavali ovaj pravac, čak postigli izvjesnu prednost i ovladali dominantnim visom. Znajući da je njihovim prodorom, uz znatne sopstvene žrtve, djelimično ugrožen cio borbeni poredak Brigade, uslijedio je protivnapad Prve čete Prvog bataljona i borba prsa u prsa. Uzvišenje je više puta prelazilo iz ruku u ruke i Nijemci su primorani da odstupe. Kad su odahnuli, dobili pojačanje i vodiče četnike, opet su se uspinjali prema Metli, uz znatnu artiljerijsko-minobacačku podršku, riješeni da je osvoje i zadrže u svojim rukama. Njima se opet suprotstavila Prva četa, a najizloženiji ubitačnoj vatri i jurišima bio je vod komandira Jovana Đurice, koji nije uzmicao. Iz časa u čas juriši su se smjenjivali, grominjale puške, tiktakali puškomitraljezi i gruvale ručne bombe. Nijemci su bili brojno nadmoćniji i nisu se osvrtni na gubitke u namjeri da se domognu Metle.

U očekivanju najavljenog pojačanja komandir Đurica primjerom je hrabrio drugove da izdrže najteži pritisak i esesovcima ne dopuste da izađu na zaleđeni vrh. U najtežem trenutku on se hvata ukoštac s napadačima, neke zanavijek oborio i borbama viknuo da pođu naprijed. I prvi je potrčao da sustiže odbijene Nijemce. Ubrzo je klonuo, pogođen u glavu iz neposredne blizine i izdahnuo na rukama drugova koji su priskočili da ga povuku u obližnji zaklon. Njegove otvorene oči je sklopila mlada bolničarka i briznula u plač. Pristigla pojačanja su pomogla da se Nijemci lakše zadržavaju i odbijaju, ali se nije prolazilo bez žrtava. Smrtno su pogođeni osamnaestogodišnji Marko Radujko i Risto Bajić. Teško je ranjen Dušan Bucalo, jedva izvučen u zaklon i odnijet u bolnicu. U viščasovnim jurišima i protivjurišima je ubijeno 45 njemačkih vojnika i više ih je ranjeno. Ubijeni su odnošeni prema drumu u Kamenici, trpani u kamione, transportovani u Drvar i dalje. U žestokim sudarima život je izgubilo i 10 boraca Prvog bataljona.

Kad su Nijemci ovladali drumom između Drvara i Bosanskog Grahova, Treća četa Prvog i Druga četa Drugog bataljona bile su odsječene u planinskom bespuću i nisu se mogle vratiti u sastav

svojih bataljona. Izlaz su potražile prema Tičevu i Šatoru, izdržale pravu golgotu dopusti ni najhrabriji. Nijemci su odgovarali na bočnu vatru sa visova i padina oko Ploča i Korita i silazili u Resanovce. I na tome dijelu druma nisu izbjegli okršaje i češća zaustavljanja. Štab Brigade dobro je uočio da Nijemci, pored nastupanja u Bosansko Grahovo, mogu odvojiti dio snaga u Resanovcima i naputiti drumom za Trubar, Cvjetnić i Ličku Kaldrmu, za izbjeglicama, da ih sustižu i ubijaju. Stoga je uslijedilo naređenje da se pomenuti pravac brani i odbrani i po cijenu znatnijih žrtava. Ubrzo se pokazalo da predviđanje štaba Brigade nije bilo bez osnova. Poslije ulaska u Bosansko Grahovo, Nijemci su pokušali da ugroze slobodnu partizansku teritoriju nastupanjem iz rejona Resanovaca, ali su dočekani od jedinica Prvog i Drugog bataljona i odbijeni na polazne položaje. Sličnu namjeru pokušali su ostvariti i sa druge strane, nastupanjem preko Metle i Bobare, da se prečicom sruče u Trubar i obližnja sela i učine svoje. Na ovom pravcu oni su napadali istovremeno kada su se uspinjali Pločama i Koritu i spuštali u Grahovsku nizinu. I minolog dana su ugrožavali ovaj pravac, čak postigli izvjesnu prednost i ovladali dominantnim visom. Znajući da je njihovim prodorom, uz znatne sopstvene žrtve, djelimično ugrožen cio borbeni poredak Brigade, uslijedio je protivnapad Prve čete Prvog bataljona i borba prsa u prsa. Uzvišenje je više puta prelazilo iz ruku u ruke i Nijemci su primorani da odstupe. Kad su odahnuli, dobili pojačanje i vodiče četnike, opet su se uspinjali prema Metli, uz znatnu artiljerijsko-minobacačku podršku, riješeni da je osvoje i zadrže u svojim rukama. Njima se opet suprotstavila Prva četa, a najizloženiji ubitačnoj vatri i jurišima bio je vod komandira Jovana Đurice, koji nije uzmicao. Iz časa u čas juriši su se smjenjivali, grominjalne puške, tiktakali puškomitraljezi i gruvale ručne bombe. Nijemci su bili brojno nadmoćniji i nisu se osvrtni na gubitke u namjeri da se domognu Metle.

U očekivanju najavljenog pojačanja komandir Đurica primjerom je hrabrio drugove da izdrže najteži pritisak i esesovcima ne dopuste da izađu na zaleđeni vrh. U najtežem trenutku on se hvata ukoštac s napadačima, neke zanavijek oborio i borbama viknuo da pođu naprijed. I prvi je potrčao da sustiže odbijene Nijemce. Ubrzo je klonuo, pogođen u glavu iz neposredne blizine i izdahnuo na rukama drugova koji su priskočili da ga povuku u obližnji zaklon. Njegove otvorene oči je sklopila mlada bolničarka i briznula u plač. Pristigla pojačanja su pomogla da se Nijemci lakše zadržavaju i odbijaju, ali se nije prolazilo bez žrtava. Smrtno su pogođeni osamnaestogodišnji Marko Radujko i Risto Bajić. Teško je ranjen Dušan Bucalo, jedva izvučen u zaklon i odnijet u bolnicu. U viščasovnim jurišima i protivjurišima je ubijeno 45 njemačkih vojnika i više ih je ranjeno. Ubijeni su odnošeni prema drumu u Kamenici, trpani u kamione, transportovani u Drvar i dalje. U žestokim sudarima život je izgubilo i 10 boraca Prvog bataljona.

Kad su Nijemci ovladali drumom između Drvara i Bosanskog Grahova, Treća četa Prvog i Druga četa Drugog bataljona bile su odsječene u planinskom bespuću i nisu se mogle vratiti u sastav svojih bataljona. Izlaz su potražile prema Tičevu i Šatoru, izdržale pravu golgotu u sniježnim vijavicama i dobile zadatak da obezbjeđuju bolnicu Pete krajiške divizije, u kojoj se nalazilo oko 50 težih i lakših ranjenika. O mukama i lutanju bespućima Šatora Stevo Rokvić je zapisao, pored ostalog, i ovo: „Bila je to nezapamćena odiseja ranjenih, bolesnih, pa i zdravih ljudi. Svi su oni, iscrpeni dugačkim marševima, glađu i nespavanjem, došli do tog stepena da su posljednjim atomima snage nekako gurali prema određenom cilju. Što se više odmicalo prema vrhu planine, bilo je sve teže. Konji sa ranjenicima uvaljivali su se u duboki snijeg, pa su borci morali da nose ranjenike. Bilo je klizanja, padanja, jaukanja težih ranjenika. U takvoj situaciji uhvatila nas je i noć. Duvala je i jaka uraganska bura, pomiješana sa velikom mećavom, pa su se glasovi ljudi, ili krici ranjenika, uzmiješali kao da smo u nekom paklu. Krećući se dalje, naišli smo na zbjeg naroda, starijih ljudi i žena i nešto ženske omladine, koji su se jedva micali i očekivali spas od nas. Ne zna se ko je bio u gorem položaju – vojska sa divizijskom bolnicom, ili ovaj bespomoćni zbjeg naroda. Posebno nas je dirnuo plač male djece, naročito one u kolijevkama. Skoro sva omladina koja se tu zatekla priskočila je u pomoć da se prenesu ranjenici... U međuvremenu, dvije mlade skojevke, koje su pomogle u prenošenju ranjenika, neoprezno su se pokliznule po snijegu i ledu i otisnule u jednu duboku provaliju. Čuo se samo krik, a one se više nisu pojavile. Bio je to težak prizor i za vojsku i za narod. Imao se utisak da je svemu došao kraj...”

Poslije petnaest dana i neprilika u Šatoru pomenute čete su stigle u Borovaču i uključile se u sastav svojih bataljona.

Zasjede i prepadi

Brigada je držala položaje jugozapadno od Drvara, na padinama Ilice, na Ljeski, Metli, Bobari, zapadno od druma za Bosansko Grahovo, prema Strmici i Kninu, da njemačkim i talijanskim jedinicama i četnicima ne dozvoli da upadnu na slobodnu teritoriju između pomenutih mjesta. Glavnina njemačkih jedinica je otišla prema Livnu, u namjeri da se pridruži svojim snagama koje

su vršile pritisak na Operativnu grupu divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ i Centralnu bolnicu sa ranjenicima i bolesnicima u dolini Neretve. Štab Desete krajiške je djelovao potpuno samostalno, bez mogućnosti da uspostavi vezu sa štabom Desete krajiške divizije, kome je neposredno bio potčinjen. Komandant Divizije Milorad Mijatović, da bi bolje sagledao borbenu gotovost i ostalo, došao je u štab Brigade, održao sastanak sa komandantom i političkim komesarom Brigade, dobro se obavijestio o uspješnom suprotstavljanju i zadržavanju Nijemaca i njihovih pomagača u nastupanju drumom za Bosansko Grahovo i ometanje nastupanja za Vagan i Trubar. Mijatović je išao i na položaje tri bataljona, u razgovoru sa borcima i rukovodiocima se uvjerio da su raspoloženi da neprijatelja tuku u svako doba dana i noći. Zadovoljno se vratio u štab Divizije da o svemu uočenom ispriča najbližim saradnicima i zatraži da se češće održava veza sa štabom Desete brigade. I pored toga poboljšanje nije uslijedilo zbog udaljenosti štaba Divizije i češće promjene mjesta njegovog boravka. Deseta brigada je nastavila da samostalno djeluje, na osnovu naređenja štaba, koji je stalnu vezu održavao sa Sreskim komitetom KPJ za Drvar i Komandom drvarskog vojnog područja, smještenim u Cvjetniću, spremnima da pomognu u obezbjeđivanju ishrane, zbrinjavanju ranjenika i tufisara, upućivanju dobrovoljaca i mobilisanih u jedinice na borbenim položajima.

Sredinom marta, kad je protutnjala ofanziva i pritisak neprijatelja popustio, štab Brigade je naredio da se izvode manji napadi i postavljaju zasjede duž značajne komunikacije, čak od Bihaća, preko Bosanskog Petrovca i Drvara do Bosanskog Grahova, da se time ometaju pokreti neprijateljskih jedinica, plijeni oružje i municija, u kojoj se prilično oskudijevalo. Istovremeno su otkrivane i progonjene četničke jedinice koje su vršile prepade na kurire, političke radnike u pozadini, pljačkale nedužni svijet i ubijale.

Četvrti bataljon je dobio zadatak da se uputi na prostor između Bihaća i Bosanskog Petrovca da postavlja zasjede i sprečava pokrete neprijateljskih jedinica. Na taj način front Desete krajiške prilično je razvučen, računajući drumom od Vrtoča do Bosanskog Grahova, čak 73 kilometra, čime je postao osjetljiviji za neki ozbiljniji udar Nijemaca i njihovih pomagača. Kad se tome doda da se istovremeno morao braniti i pravac od Knina i Golubića, postaje razumljivije da je Brigada imala zaista težak i složen borbeni zadatak.

Prije nastupnog marša Četvrti bataljon povučen je s obližnjih položaja na Ledenicu, na planini Osječnici, da se borci dobro upoznaju sa pravcem pokreta i svim onim šta ih očekuje. Na zbornom mjesto bataljonaje stigao i politički komesar brigade Materić i postrojenim jedinicama održao govor o značaju narednih dejstava u okolini Bosanskog Petrovca.

Ubrzo je uslijedio pokret. Bataljon je marševao noću, uz manje zastanke, da ostane neotkriven i neprijatelju priredi iznenađenje. U svanuće je stigao u planinsko selo Bjelaj. Komandant Vukša se sastao sa nekoliko mještana i pitao da li neprijateljske jedinice prolaze drumom pored sela. Njih nekoliko je potvrdilo da su kamioni brektali sve do sinoć i više se nisu čuli. Vukša se nadao da će motorizacija naići prije podne iz pravca Bihaća i dvije čete uputio da postave zasjedu pored drumu nedaleko od sela. Štab bataljona i politički komesar Brigade nisu raspolagali podacima ko se nalazi u Bosanskom Petrovcu i kako je tamo stanje. Stoga su namjeravali da vod boraca upute u tom pravcu da obazrivo izviđaju, ali... U Bjelaj je došla neka žena sa djecom i tvrdila da je jutros prošla kroz grad i da su tamo partizani. Komandant Vukša i politički komesar Bosnić nisu sasvim povjerovali kazivanju žene i nisu odustajali od namjere da vod boraca izvrši izviđanje. Politički komesar brigade je objasnio da nema razloga da se ženi ne povjeruje, pogotovo kad se neprijatelj nije pojavljivao ih Bihaća da naleti na zasjedu dvije čete. On je predložio da se odmah krene drumom za Bosanski Petrovac, razumije se, obazrivo, iza prethodnice, da se dozna koja je partizanska jedinica u gradu. Njegov prijedlog je prihvaćen i bataljonska kolona je pošla u označenom pravcu. Na ulazu u grad je došlo do nesporazuma i puškomitraljeske paljbe. U jednoj kući, u gradu, nalazio se Štab nedavno formirane Dvanaeste krajiške udarne brigade, sa komandantom Petrom Mečavom, političkim komesarom Jocom Marjanovićem i ostalima. Stražar je imao puškomitraljez u rukama i, kada je primijetio kolonu pored drumu, on je pomislio da pristižu neprijateljski vojnici i otvorio vatru. Nesporazum je otklonjen uzvikom komesara Materića da se paljba prekine. Na sreću, borci Četvrtog bataljona, kad su zrna zazviždala iznad njihovih glava, prilegli su hitro na zemlju pa mrtvih i ranjenih nije bilo.

Pošto je Dvanaesta brigada kontrolisala područje Bosanskog Petrovca i neprijatelju nije dopuštala da hara oslobođenom teritorijom, Četvrti bataljon Desete krajiške udarne je dobio zadatak da se zaputi u Ataševce kod Drvara i kontrolise komunikaciju prema Oštrelju. U isto vrijeme je došlo do prve promjene u štabu Brigade. Ilija Materić postavljen za političkog komesara Pete krajiške udarne divizije, iz Bosanskog Petrovca je otišao u selo Busije kod Ribnika u blizini Ključa. Dužnost političkog komesara Brigade preuzeo je Ilija Došen a nešto kasnije Nikola Kotle.

Zasjede i prepadi na neprijateljska osiguranja drumu, između Drvara i Bosanskog Grahova, nisu

prestajali. Prvi i Treći bataljon, sa svojih položaja, upućivali su pojedine čete i vodove da uznemiravaju i tuku neprijatelja na prevoju Ploče, na drumu pored Kamenice i Resanovaca.

Udar na četnike popa Đujića

U Štabu Prvog bosanskog udarnog korpusa donijeta je odluka da se progone i tuku četnici u Kninskoj krajini. Sa Štabom Šeste ličke divizije ostvaren je dogovor da Prva lička brigada sadejstvuje sa Četvrtom i Desetom krajiškom brigadom i nekim dalmatinskim partizanskim jedinicama u planiranim napadima. Komanda nad pomenutim jedinicama i usklađivanje njihovog sadejstva je povjereno Slavku Rodiću, komandantu Pete krajiške udarne divizije, umnom vojniku, prekaljenom u nizu borbi i bitaka, u kojima je potvrdio komandantsko umijeće i znatno doprinio da se izvojuje pobjeda u sudarima sa Nijemcima, Talijanima, ustašama, četnicima i domobranima. Petnaestak dana ranije Prva i Druga četa Drugog bataljona Desete krajiške brigade su napale četnike u Strmici, u namjeri da zarobe njihovog vojvodu, popa Momčila Đujića, njegove bliske saradnike i poznate koljače Manu Rokvića, Tomu Kecmana, Milu Kecmana i još neke. Raspolagalo se pouzdanim podacima da vojvoda Đujić boravi u solidno građenoj kući kod seoske crkve, zaštićenoj bunkerima i rovovima, u kojima su danonoćno bdili njegovi čuvari i pratioci. Prva četa je imala zadatak da napadne izdajnike u seoskoj ciglani i bunkerima u blizini, a Druga četa da se stuši u centar Strmice, na dobro branjenu zgradu osnovne škole, zgradu pored crkve i zgradu željezničke stanice. Jedan vod Prve čete morao se postaviti na južnom izlazu iz sela da četnicima prekraćuje odstupnicu i spriječi dolazak pojačanja iz Knina. Prva četa, međutim, nije pravovremeno stigla, zbog nevremena i pomrčine, da stupi u akciju i teret odlučujuće borbe je podnijela Druga četa. I ona je imala neprilika, zbog lošeg vodiča, idući zavejanom uskotračnom željezničkom prugom, prema polaznom položaju za napad i četničkom uporištu. Borci su više sati koračali uzanom prtinom, za prethodnicom u kojoj su bili Obrad Dragaš, Branko Đurđević, Veljko Knežević i Vico Rondaš, premoreni, zastali su na prilazu Strmici, primili konkretne zadatke, sagledali pravac napada i krenuli. Lepršao je gusti mokri snijeg i skraćivao ionako suženi vidik u noćnoj tami. Bez obzira na vremenske nepogodnosti, slabu vidljivost i nedovoljno uočavanje ciljeva napada, predvođeni komandirom čete Bosnićem, političkim komesarom Milanom Letićem, njihovim zamjenicima, komandirima vodova i desetarima, borci su smjelo zašli u četnički osinjak i otvorili vatru. Četnici su uzvratili paljbom sa svih strana, najčešće iz bunkera, rovova i tvrdih zgrada. Vod Ilije Bokana najdublje se uklinuo u uporište i neutralisao pojedine vatrene tačke. Njega su sustizali ostali vodovi i slomili vatrene gnijezda izdajnika. Bombaši i puškomitraljesci su stigli do zgrade u kojoj se nalazio vojvoda Đujić i nije glasa davao od sebe da ne bi otkrio sopstvenu jazbinu. Na ulazu u zgradu eksplodiralo je nekoliko ručnih bombi, zatim kod obližnjih bunkera, iz čijih su otvora žiškali plamičci oružja. Četnici su istrčali iz zgrade i bunkera u namjeri da umaknu u Knin, pod okriljem talijanskih okupatora, čija su spoljna zaštitnica bili. Ponegdje je dolazilo do borbe prsa u prsa i gušanja. Vojvoda Đujić je shvatio šta ga može zadesiti, oprezno se iskrao iz zgrade, u pidžami i cipelama bez čarapa, da živu glavu iznese prema Golubiću i Kninu. Za njim je trčalo više četnika, obuzetih panikom, koji su povremeno bogarali i otvarali vatru. Naletjeli su na desetinu boraca i pozvani da se predaju. Jedni su odlagali oružje, a neki pružali otpor i dobijali kuršume. Vojvoda Đujić se sudario s jednim borcem i zavapio da je civil. Videći ga u pidžami, borac je povjerovao Đujićevom kukumavčenju, odbrusio mu da se gubi kući i nos ne pomalja iznutra. Vojvoda je usplahiren šmugnuo u mrak i odmaglio prema Kninu. Nekoliko četnika je zarobljeno i jedan je tada otkrio da je njihov vojvoda bio u pidžami. Deset izdajnika je ubijeno i više ih je ranjeno. Prilično su oštećene zgrada željezničke stanice i ostale iz kojih je pružan otpor. Razorena su stanična postrojenja, uništena jedna lokomotiva i više vagona. Pokidane su telefonske linije i prekraćena telefonska veza s Kninom. Druga četa ujutro se povukla iz Strmice i otišla u Tiškovac. Uz svesrdnu podršku svojih zaštitnika, talijanskih fašista, četnici su opet došli u Strmicu da je pretvore u dobro branjeno uporište. Na sličan način su građena uporišta u Golubiću, Otonu, Pađanima, čime su Talijani dobili spoljni odbrambeni pojas svoga garnizona i bili spokojniji. Za uzvrate četnicima su davali oružje, municiju i hranu, ponekad potpomagali njihove napade na položaje jedinice Desete Krajiške brigade i slobodnu partizansku teritoriju. Žestok udar na četničku grupaciju u okolini Knina je planiran sa namjerom da se ona znatno oslabi, duže vrijeme umanjnjena njena borbena i vatrene moć. Komandant Divizije Slavko Rodić je upoznao štabove Četvrti i Desete krajiške i Prve ličke brigade sa zamislima napada, pravcima nastupanja i zadacima jedinica i zatražio njihove primjedbe. Komandanti i politički komesari brigada razradili su planove nastupanja i uvođenja u borbu njihovih jedinica. Istovremeno su izvršene partijsko-političke pripreme u četama i bataljonima za predstojeće borbene okršaje. Iako su četnici bili glavna meta napada, predviđalo se da može doći do sukoba s talijanskim, ustaškim i domobranskim

jedinicama, ako pohitaju u pomoć svojim ugroženim saveznicima.

Napad je započeo noću 4/5. aprila, kada su se jedinice Desete krajiške ustremile na Strmicu, Vrpolje, Golubić i prilaze Kninu. Na desnom krilu borbenog rasporeda je nastupala Četvrta krajiška udarna brigada da savlada četnike i Talijane u Otonu i Pađanima. Svakog časa borba je poprimala u žestini i neprijatelju su zadavani ozbiljni udarci. Prva lička brigada je napadala na liniji Žegar-Oton-Plavno, a jedan bataljon Splitskog partizanskog odreda demonstrativno je ugrožavao Knin da time zadrži talijanske jedinice da ne pohitaju u pomoć spoljnim uporištima. Na dosta širokom prostoru napada, pogotovo na razvučenoj liniji fronta sjeverno i sjeverozapadno od Knina, teško je bilo uskladiti sadejstvo svih jedinica u napadu. Otuda je ponegdje izostajala neophodna podrška susjeda i silovitiji napadi na protivnika. S druge strane, bilo je uspješnih sadejstava, na primjer kad je Drugi bataljon Desete krajiške, raspoređen jugozapadnije od Strmice i Plavna, štitió bataljon „Marko Orešković“ Prve ličke brigade, koji je napadao vijadukt na željezničkoj pruzi između Pađana i Zrmanje.

Najteži zadatak, u sklopu cijelog napada, imao je Četvrti bataljon Desete krajiške – da neprijatelja savlada u Vrpolju i Milaku, u blizini Knina. Štab bataljona nije raspolagao potpunim podacima o rasporedu i snazi neprija

telja. Čak se pretpostavljalo da u zgradi seoske škole logoruju domobrani i da će oni brzo položiti oružje. A dešavalo se nešto drugo i nepovoljnije. Četnici Mane Rokvića su iznenadili, dan ranije, jednog partizanskog kurira, na prepad ga zarobili i strahovito mučili. Izmrcvareni kurir je prozborio da se može očekivati snažniji partizanski napad na Vrpolje i okolne zaseoke. Uz pomoć Talijana četnici i žandari su zazidali prozore školske zgrade, i tako je pretvorili u pravu vatrenu tvrđavu i pripremili za dužu odbranu. Sa talijanskim komandantom garnizona u Kninu četnički komandant Rokvić se dogovorio da dobije pojačanje, ako njegovi položaji u Vrpolju i okolini budu ozbiljnije ugroženi. Odmah je dobio nekoliko puškomitraljeza, teških mitraljeza, znatne količine municije i ručnih bombi. Štab bataljona, očigledno, nije očekivao žilav otpor protivnika, ali su čete dobro pripremljene za uvođenje u borbu i nastupanje. Prva četa, s komandiró Miloradom Medićem i političkim komesarom Bogdanom Pajićem i Treća četa, komandir Rade Pilipović Maćuka i politički komesar Rajko Kukolj, došle su iz Pećenaca u Jelino Polje, zatim na Orlov kuk i u Mariće. Druga četa, kojom su komandovali Jovo Radun Joša i Stevo Kelečević, u Mariće je stigla iz Ugaraka. Komande četa primile su konkretne zadatke i upoznate sa pravcima napada. Čekala se noć da se krene prema neprijateljskom uporištu. Borcima se dobro urezalo u pamćenje da je zgrada seoske škole glavna meta napada i da se mora osvojiti. Prva četa je nastupala sa sjeverne strane, na desnom krilu borbenog rasporeda bataljona, Treća četa u sredini, preko Milaka, pravo na zgradu škole, a druga na lijevom krilu, niz potok Usoru, da sadejstvuje sa ostalim četama. Zamjenik komandanta bataljona Rade Kljajić i zamjenik političkog komesara Lazo Materić bili su u streljačkom stroju.

Marko Srđić, komandant brigade, govori postrojenim borcima i starješinama

Napad je počeo kad se skoro razdanilo. Pljuštala je kiša i dobro smočila odjeću boraca. Bombaši su upućeni da se prikradu školskoj zgradi i da je uzdrmaju eksplozijama bombi. S njima se zaputíla Danica Materić, zamjenik političkog komesara čete, srćana djevojka, zapažena po hrabrosti u više ranijih okršaja, vješta u rukovanju oružjem i ručnim bombama. Komandir čete Pilipović je pokušao da je zadrži uz sebe, ali ga nije poslušala. Bombaši su neprimijećeni dopuzali nedaleko od stražara

pred školskim vratima, panteriski brzo namjeravali skočiti i prokrčiti ulaz u školu. U tome času stražar se trgao, potegao obarač oružja i – zaglušujući pucanj. Njemu se pridružio mitraljeski rafal iz puškarnice na školskoj zgradi i zaustavio bombaše. Iz njihovih ruku je poletjelo nekoliko aktiviranih bombi, koje su eksplodirale pored kamenih zidina i nisu ih ozbiljnije uzdrmale. Danica je pokušala da jednu bombu nekako ubaci u puškarnicu zazidanog prozora, ali se ona odbila od isturene cijevi četničkog puškomitraljeza i eksplodirala blizu ulaznih vrata. Komandir čete je uzviknuo da se juriša kroz zamandaljena i mitraljeskim rafalima zasječena školska vrata. Među prvima su potčali Esad Bibanović, Danica Materić, Nikola Atlagić, ali su odbijeni pijukom stotina usijanih puščanih, puškomitraljeskih i mitraljeskih zrna i pravo je čudo da niko nije nastradao. Pritisak na školu vršila je Prva četa, sa sjeverne strane, naizmjeničnim naletima pojedinih desetina i vodova. Borba se istovremeno rasplamsala u cijelom selu i obližnjim zaseocima. Kamene ograde su bile dobri zakloni za postepeno napredovanje u dubinu sela i gonjenje četnika koji su ostali izvan zidova školske zgrade i ogorčeno se branili. Iznutra se čula njihova izazovna pjesma:

Jake su straže generala Draže...

Zgrada škole je držana u vatrenoj blokadi, otuda četnici nisu smjeli pošteno proviriti i preciznije nišaniti. Nešto teže je bilo u samome selu, između kamenih kuća i ograda. Četnici su vješto koristili zaklone i dobro se branili. Nekoliko boraca je zadobilo rane i pažljivo su izvlačeni u pozadinu. U zbrinjavanju ranjenika svesrdno su se zalagale četne bolničarke i referent saniteta Milja Grbić. Crni kišni oblaci su otplutali visovima Dinare, kiša presahla i granulo je sunce. Selo je mirisalo na sagorjeli barutni dim. Paljba stotina pušaka i desetina puškomitraljeza neujednačeno se ponavljala, a povici komandira vodova da se juriša nisu usahnjivali...

Usljedila je artiljerijsko-minobacačka kanonada. Granate su zasipale položaje Prve i Druge čete, a poneka pronalazila i borbeni raspored Treće čete. Štab bataljona je uvidio da četnicima u Vrpolju pristiže pojačanje iz Knina, da se zgrada seoske škole i ostale otporne tačke neće moći osvojiti i četama je naređeno da se povlače. Protivnapad Talijana i četnika iz Knina bio je dosta brz i silovit. Trkom su nastupali prema Golubiću i Vrpolju. Vatrenim klinovima su vršili krilne obuhvate Treće čete u Milaku i namjeravali da je opkole. Komandir čete i komandiri vodova su nastojali da se najgore izbjegne, da se jedinice izvuku iz zagrljaja smrti i slabo su uspijevali. Talijani i četnici, kad su savladali vod boraca Splitskog partizanskog odreda, zaštitnicu od Knina, iskoristili su stečenu prednost da nezadrživo nahupe preko Jelića da zagospodare uzvišenjem iznad sela i produže na dominantne kote 878 i 1125. Njima se suprotstavila Prva četa i zadržala ih na dostignutoj liniji. U Milaku je vrilo od nesnosne pucnjave i raznolikih povika. Borci Treće čete su jurišali da se izvuku iz četničko-talijanskog obruča i ginuli. Krčevići prolaze svome vodu, puškomitraljeskim rafalima najprije je pokošen Stevo Delić, a nešto kasnije eksplozijom ručne bombe je sasječen i Jovo Delić... Padali su smrtno pogođeni četnici i talijanski vojnici, ali nisu uzimali. Komandant bataljona Vukša i politički komesar Bosnić su nastojali da se pomogne Trećoj četi u izvlačenju iz vatrene pakla. Prva i Druga četa bile su, takođe, izložene žestokom vatre u udaru i morale su uzmicati. U pomoć je pristigla Druga četa Trećeg bataljona, sa komandrom Simom Rodićem, političkim komesarom Milanom Petrakovićem, zamjenikom komandira Milanom Rađenovićem i zamjenikom političkog komesara Brankom Burazerom, da pomogne, koliko je to bilo moguće, najugroženijoj Trećoj četi i istovremeno odbija napade na sopstveni borbeni poredak. Prvi vod, sa komandrom Perom Savićem i delegatom voda Milanom Vidovićem, dosta preciznom vatrom je ugrožavao streljački stroj napadača, mjestimično kidao njihov obruč i nekolicini boraca Treće čete pomogao da izmaknu iz kanci smrti. U suzbijanju neprijatelja i pomaganju Trećoj četi, sada skoro u bezizlaznoj situaciji, uz vodnika Sopića i delegata Vidovića, neprijatelju su zadavali udarce Dane Bajić, Mira Biljčar, Mirko Bodiroža, Drago Kecman, Ilija Knežević, Đuro Rodić, Milka Rađenović Sejica, Rade Tadić, Jovo Čičić, Đuro Šešum, Nikola Špirić, zapravo cio vod boraca koji su činili koliko su mogli da se nevolja umanji.

U Milaku se vodila borba na život i smrt. Četnici su izletjeli iz zgrade škole, uz pripomoć pristiglog pojačanja razjareni se okomili da spriječe odstupnicu borcima Treće čete i da ih unište. Njih nekoliko je uzimalo iskošenom čistinom uzvišenju Veljuhu i pravo je čudo kako su neozlijeđeni zamakli za izbočinu sivih stijena. Gađajući neprijatelja iz neposredne blizine, ponekad ga tukući kundacima oružja i dobijajući udarce, vodnik Cvijo Kukolj i zamjenik političkog komesara Danica Materić su predvodili borce da izmaknu iz okruženja nadmoćnijeg i bolje naoružanog protivnika. U njihovoj blizini, lavovski se boreći i ujedno komandujući, komandir čete Maćuka i politički komesar Kukolj su pomogli grupi boraca da prorijede napadače, da načine uzani izlaz iz okruženja i umaknu na manje tučena mjesta. Neprijateljski vojnici sasvim su opkolili dio čete koji su predvodili Danica i Cvijo, sužavali vatreni obruč i pojačavali paljbu. Zaklonjeni iza kamenih ograda, borci su muški odolijevali, neki smrtno pogođeni padali i krvlju natapali kamenu podlogu.

U pružanju otpora i proređivanju stroja napadača život su izgubili Zoran Zorić, Janko Zorić, Mile

Maksić, a nekoliko boraca je ranjeno i nisu prestali da otvaraju vatru. Danica Materić je dograbila puškomitraljez iz ruku teško ranjenog i klonulog puškomitraljesca, zaleгла za jedan žbun, bradonje kratkim rafalima ubijala i sprečavala da ne jurišaju, drugovima štitila odstupnicu i glasno ih napućivala da izlaz traže između dvije obližnje kamene kuće. Četnici su se okomili s više strana da savladaju hrabru djevojku. Upotrijebili su ručne bombe, raznijeli Daničin zaklon i teško je ranili. Teško je ranjen i komandir voda Cvijo Kukolj, koji je i drugovima, nekima lakše i teže ranjenima, dovikivao da ie popuštaju. On se očevidno nadao pomoći spolja, od dviju četa koje su izmakle opkoljavanju, ne znajući da su i one još uvijek ugrožene od nadmoćnijeg napadača. Gubitak krvi činio je svoje, ranjenici su malaksavali i teško se odupirali naletima napadača. Nekima je ponestalo municije i praznim oružjem nisu se mogli odbraniti.

Napadači su to primijetili, žestoko pripucali, skočili iz zaklona da se obračunavaju sa teško ranjenim borcima i rukovodiocima, da ih žive šćepaju i muće. Njima su se pridružili talijanski fašisti da mrcvare poluonesviješćenu Danicu Materić, da iznuđu je podatke o njenoj jedinici. Mučena bolovima, samrtnički blijeda, ona im je uzvraćala ćutanjem i pljuvanjem u lice. Razjareni izdajnici i fašisti pocijepali su Daničinu uniformu, голу je izgurali, sa ranama i modricama po cijelom tijelu, pred okupljeni svijet, da ga zastrašuju i zaprijetе da bolje neće proći niko ko stupi u partizanske redove i ko im pomaže. Strahovito su mućeni i zlostavljani ostali zarobljeni partizani, naroćito komandir voda Cvijo Kukolj, koji je stojićki prkoseći izdržao mrcvarenja, uzvraćajući izdajnicima i fašistima da će kad-tad platiti za krvološtvo. Izmućene zarobljenike i ranjenike ćetnici i njihovi gospodari zvjerski su poubijali i zakopali u jamu, iz koje su mještani vadili šljunak, u blizini Arapovića kuća.

Bez obzira na stradanje boraca i rukovodilaca Treće ćete ćetvrtog bataljona, u žestokoj borbi u Vrpolju i Milaku, napad na neprijatelja u Kninskoj krajini, u ćjelini gledano, sasvim je uspio. To potvrđuje i izvještaj štaba Prvog bosanskog udarnog korpusa, 8. aprila 1943, u kome se, pored ostalog kaže: „... Gubici neprijatelja su bili 500 ćetnika, 150 Italijana...”

Takvom uspjehu znatno su doprinijele i jedinice Desete krajišćke udarne brigade. One su zauzele, poslije operacije ćišćenja Kninske krajine od ćetnika i Talijana, najpodesnije položaje da sprećavaju prodor udrućenih neprijatelja iz pravca Knina i zaštite slobodnu partizansku teritoriju prema Bosanskom Grahovu i Drvaru. Manje jedinice su operisale na prostoru Kulen-Vakufa i Bosanskog Petrovca i ugroćavale pokrete motorizovanih jedinice 114. njemaćke lovaćke divizije.

Politićka i vojna obuka i kulturni rad

U selima drvarskog, bosansko petrovaćkog i bosansko grahovskog podrućja život se postepeno normalizovao poslije žestoke ofanzive, u pojedinim mjestima odrćzavani su polićki zborovi naroda i vojske. Polićki komesari i polićko-partijski radnici u pozadini okupljenima su drćali govore i obićno ih završavali naglaskom da fašistićkoj ratnoj mašineriji i njenim slugama predstoji neminovni krah. U takvim prilikama odrćzavane su priredbe, izvoćeni skećevi, tako sroćeni da se poruzi i ismejavanju izloće okupatorski vojnici i domaći izdajnici. I pored izvjesnog dobrog raspoloženja i spremnosti mještana u svim selima, na prostoru između Bosanskog Petrovca, Kulen-Vakufa, Tiškovca, Knina, Bosanskog Grahova i Drvara, da sve pruće jedinicama Desete krajišćke, na položajima prema neprijatelju, teško savladivih nevolja bilo je skoro svuda – harala je epidemija tifusa i glad. Tifus je obarao s nogu borce u jedinicama, a nije mimoilazio ni mještane u selima. Tifusna groznica i visoke temperature, izazvane opakom bolešću, odnijele su mnogo života. Na seoskim grobljima svakodnevno su nicalе svjeće humke i razlijegali se leleci ojaćenih. Poslije groznomorne bolesti rekonvalescenti su se sporo oporavljali, najprije zbog oskudne ishrane i nedostatka odgovarajućih lijekova. Sve to, ipak, raćunajući i povremene nalete neprijatelja, nije ozbiljnije poremetilo život jedinica na frontu i stanovnika u pozadini položaja Brigade.

Politićkom radu u jedinicama je posvećivano dosta vremena. Polićki komesari, njihovi zamjenici i delegati vodova bili su organizatori i izvršioци ovog posla. Polićki komesar Brigade Ilija Došen usklaćivao je ćjelokupnu polićku obuku i analizirao kako se ona izvršava. On nije imao ozbiljnijeg razloga da bude nezadovoljan kako se šćtivo savlađuje i ućvršćuje borbeni moral boraca i rukovodilaca. U ovom poslu pregalaštvo su ispoljili polićki komesari bataljona i njihovi zamjenici Boro Kecman, Mirko Turić, Duško Adamović, Šemso Tabaković, Miloš Marćeta, Stevo Rokvić, Milan Bosnić i Lazo Materić. Oni su svakodnevno saraćivali s polićkim komesarima ćeta i njihovim zamjenicima da se šćto bolje pripreme za tumaćenje aktuelnih polićkih događaja u našoj zemlji i svijetu i ostalih pitanja. Borcimaje najćešće objašnjavano kakvo je stanje na saveznićkim frontovima, posebno na istoćnom frontu i kakve borbene napore ulaće Crvena armija da nanese poraz Hitlerovoj soldateski i da je istjera iz svoje zemlje. Redovno su pominjani uspjesi Crvene armije kod Staljingrada u nanošenju poraza jednoj od najelitnijih njemaćkih borbenih grupacija,

pod komandom generala fon Paulusa, koji je zarobljen, zajedno sa cijelim štabom i desetinama hiljada vojnika. U objašnjavanju ratnog stanja u našoj zemlji politički komesari i njihovi zamjenici su govorili o ulozi radničke klase, seljaštva i KPJ u organizovanju i rasplamsavanju oružanog ustanka i narodnooslobodilačke borbe. Tumačena je izdajnička uloga četnika i njihovih naredbodavaca. Ovo pitanje, s obzirom na to da su se jedinice Desete krajiške često sukobljavale s izdajnicima, imalo je poseban zanačaj i temeljno je obrađivano. Svježim primjerima je ilustrovano krvološtvo četnika popa Đujuća i Mane Rokvića, koji su ubijali ranjene i zarobljene partizane. Politički komesari su bili inicijatori održavanja četnih konferencija da borci slobodno kažu šta ih muči i traže razna objašnjenja. Konferencije su ponekad održavane i prije polaska u napad na neprijatelja. Tom prilikom borcima je ukazivano na značaj savlađivanja protivnika i šta se time postiže. Stoga je traženo da svaki pojedinac svojski izvršava borbene zadatke, da se drugarski ponaša i pritekne u pomoć drugu u nevolji. Poslije izvođenja napada na četnim konferencijama je raspravljano o dobrim i lošim pojavama. Nije izostajala dobronamjerna i drugarska kritika. Pojedinci su kritikovani, a ponekad i cijele desetine i vodovi, ako se nisu dovoljno zalagali u borbenim okršajima i postizali očekivane rezultate. Za primjer su isticani i pohvaljivani borci koji su ispoljavali hrabrost i požrtvovanje u borbi.

S lijeva na desno: Vuksan Ljumović, član Politodjela, Pero Đurić, član Politodjela brigade i Živko Sedlar, komandir voda

U bataljonima su formirane dramske sekcije, najčešće nazivane diletantskima, zatim horovi, da pripremaju i izvode priredbe za vojsku i narod. Nije zapostavljeno ni opismenjavanje boraca. Politički komesari, njihovi zamjenici i delegati vodova, smišljeno su isticali da niko ne smije ostati slijep kod očiju i skoro svi nepismeni su izrazili želju da pohađaju tečajeve za opismenjavanje. Priredbe su ponekad pripremane u saradnji s omladinkama i omladincima u mjestima u kojima su pojedini bataljoni i čete držali položaje, bili u prolazu i logorovali. Ostalo je zapamćeno da su najuspjelije zajedničke priredbe pripremljene i izvedene u saradnji s mladima iz Bosanskog Grahova i okoline Drvara. U njihovom ostvarivanju posebno se zalagao Milan Vidović, delegat voda i omladinski rukovodilac bataljona. Kako su priredbe izgledale donekle se može saznati iz zapisanog sjećanja komandira čete Jovana Raduna Joše: „U kratkim predasima, kad god je to bilo moguće, borci su organizovali kulturno-prosvjetni i zabavni život. Prikazivani su kraći partizanski skečevi, anegdote iz minulih akcija. Tako se dosta dugo prepričavalo kako od tri ovce, koje smo dobili posle više dana gladovanja, nije bilo mesa: 'Mora da je neko pokrao meso sa ovaca dok su još bile žive.' Ova anegdota kružila je dosta dugo među borcima našeg bataljona..."

Vojna obuka svakodnevno je bila sastavni dio života i rada jedinica. Obučnost boraca praktično je provjeravana u većim i manjim akcijama. To je kasnije korišćeno za poboljšanje nastave i otklanjanje uočenih nedostataka i nišanjenju i gađanju iz pušaka i puškomitraljeza. Ostalo je zapisano da su predavači na časovima vojne obuke u Drugoj četi Trećeg bataljona bili Simo Rodić, Jovan Vještica, Milan Rađenović i Pero Sopić. U istoj četi borci su se rado takmičili ko će najbrže rastaviti i sastaviti puškomitraljez marke „brno" i zaslužiti pohvalu. U svom pisanom sjećanju Sopić je naveo da su u rasklapanju i sklapanju pomenutog oružja najviše uspjeha imali Slobodan Jeličić, Ilija Knežević, Đuro Rodić i Stoja Vujinović. Nadzor nad izvođenjem vojne obuke obično su vršili komandanti bataljona i njihovi zamjenici. Nedostatak je, svakako, bio u tome što borci nisu obučavani da kopaju rovove i kako da biraju dobre zaklone.

Gonjenje četnika u rejonu Glamoča

Četničke jedinice vojvode Momčilja Đujića i Brane Bogunovića su pristizale preko Dinare i Staretine

u Glamočko polje i obližnja sela u namjeri da se tu duže zadrže, da dijelom snaga produže dublje u Bosansku krajinu, da stignu u rejon Mrkonjić–Grada i Manjače i da se spoje sa jedinicama četničkog vojvode Uroša Drenovića. Objedinjavanje i nastupanje pomenutih četničkih grupacija vršeno je sračunato – da zajednički napadaju i potiskuju brigade Četvrte krajiške udarne divizije, u čiji je sastav ušla Deseta krajiška udarna brigada i zadržana na dotadašnjim položajima. Udruženi četnici su, takođe, namjeravali da spriječe odlazak Druge krajiške udarne brigade u srednju Bosnu da tuče četničke jedinice vojvode Rade Radića i ostale.

Za borbu i gonjenje četnika su određene Druga, Šesta i Deseta krajiška udarna brigada. Štab Divizije dobro je procijenio situaciju, razradio plan nastupanja i sadejstva jedinica. Prije početka napada u Brigadi je došlo do nekih kadrovskih promjena. Ilija Došen je premješten na novu dužnost, a Nikola Kotle je postao politički komesar Brigade. Boro Kecman je primio dužnost zamjenika komandanta Brigade, Milan Bosnić dužnost političkog komesara Prvog, a Živko Rodić političkog komesara Četvrtog bataljona.

Štab Divizije i štab Brigade dobro su saradivali u pripremi predstojećih napada na izdajnike. U razradi zajedničkog plana se ispostavilo da je najpogodnije da bataljoni i čete samostalnije dejstvuju u progonu četničkih jedinica u raštrkanim planinskim selima, na teško prohodnom i nepristupačnom terenu. U toku priprema se uvidjelo da su jedinice Druge krajiške brigade, trenutno u Drvaru i obližnjim selima, brojno prilično smanjene, sa pokretnom bolnicom tifusara i ranjenika. Samo 460 boraca i rukovodilaca bilo je sposobno za vođenje borbe i naporene pokrete. Stoga su jedinice Desete krajiške morale žestoko tući četnike da privuku što više njihovih snaga i posredno olakšaju nastupanje i odlazak Druge krajiške u srednju Bosnu.

Drugi bataljon Desete krajiške je stigao u rejon Glamoča i dobro se pripremio za sudare s četnicima i ustašama. Obavještajni oficir bataljona se trudio da prikupi što više podataka o brojnom stanju, naoružanju, raspoloženju za borbu četničkih i ustaških jedinica koje su saradivale u odbijanju partizanskih napada. Iz prikupljenih podataka se saznalo da je neprijatelj brojno nadmoćniji, da ima savremeno oružje i dovoljno municije. Moral i raspoloženje četnika za ozbiljniju borbu nisu bili naročiti. Oni su više voljeli da pljačkaju nedužne seljane, da im otimaju stoku i hranu, da se slade pečenim mesom, da ispijaju čašice žežene šljivovice i pjevaju o nekoj budućoj pobjedi. Njima su bile slične ustaše, u pljačkanju, ubijanju i opijanju, ali riješeni da radije poginu nego da se predaju. Štab bataljona, s komandantom Vasom Pilipovićem, političkim komesarom Duškom Adamovićem i zamjenikom političkog komesara Šemsom Tabakovićem, naredio je četama da četnike tuku u planinskim selima ispod Glamoča, a ustaše u selu Glavici. Neprijatelj je imao svoje doušnike u nekim selima i saznao šta mu se priprema. Iako brojno nadmoćniji, četnici su izbjegavali otvorenu borbu, ponekad mučki napadali i bježali. Borci su imali prilično muke da ih otkriju i progone. U otkrivanju četničkih busija i nanošenju udaraca izdajnicima, u rejonu Šatora i Glamoča umješnost su pokazali Marija Bursać, Đuro Rodić, Mićo Grbić, Ilija Bokan i drugi. U jednom okršaju četnici su teško ranili Miću Grbića, rukovodioca skojevske organizacije i ubrzo je izdahnuo, u selu Popovićima, na rukama svojih mladih drugova. Uz vojničke počasti je sahranjen na seoskom groblju.

Napadi na četnike i ustaše su izvođeni da se olakšaju pokreti jedinicama Druge krajiške brigade u krčenju prolaza od Drvara za Glamočko polje, Vitorog, Kupreško polje i dolinu Vrbasa. Četnici su, izgleda, znali da je Druga krajiška oslabljena, da joj nedostaju hrana i municija i nisu prezali da je napadaju s čela i bokova, naročito kod Rora, Vagana, Štekerovaca, da joj prijete bočnim obuhvatima i odbijanjem nazad. Na udaru se našla i brigadna bolnica, sa teškim ranjenicima i tifusarima. Četnicima je stalno pristizala pomoć i žešće su navaljivali. Bataljoni su tako pregrupisani da štite ranjenike i bolesnike i pod borbom uzmiču, iz rejona Rora, prema Resanovcima, Bosanskom Grahovu, na teritoriju koju su štitile jedinice Desete krajiške brigade. Poslije izvjesnog predaha i oporavka od napornog povlačenja, bataljoni Druge krajiške su se vratili istim pravcem prema Rorama i vodeći manje borbe produžili u Vagan i Pribelju. U tome nastupanju ostvareno je sadejstvo sa Desetom krajiškom i zajednički izveden udar na četnike u Glamočkom polju. Izdajnici su pretrpjeli gubitke i umakli u Staretinu. Tek tada tri bataljona Druge krajiške domogla su se Vitoroga i sustigla Prvi bataljon, koji se nalazio u toj planini. Potom je cijela brigada produžila u Kupreško polje i otišla u srednju Bosnu.

Komandant Desete krajiške Velimir Knežević Brko, politički komesar Nikola Kotle, njihovi zamjenici Boro Kecman i Obrad Malbašić, na osnovu podataka koje je sakupio obavještajni oficir Milan Banjac ocijenili su da postoje realni uslovi da se četnici i njihovi zaštitnici – Talijani – svakodnevno napadaju i protjeraju iz rejona Glamoča i Šatora. U tom smislu vršene su pripreme boraca i rukovodilaca. Komandanti bataljona i komandiri čete dobili su potpune podatke o neprijatelju na pravcu narednog dejstva njihovih jedinica. Pripreme su vršene u tajnosti, čak zavaravanjem neprijatelja, promjenom položaja nekih četa i skrivanjem u šumskim neprohodima. Neprijatelj je,

izgleda, shvatio da jedinice Desete krajiške uzmiču. Tome se poradovao pripređujući gozbe i pjevajući na račun sopstvenog junaštva. Za to vrijeme štab Brigade je pripremio takav plan napada da se četnici, ustaše, Talijani gone prema Dinari i uništavaju.

Štab Brigade je rukovodio napadima koji su uslijedili skoro istovremeno i na više pravaca. Četvrti bataljon je tukao neprijatelja na prilazima Šatoru i primorao ga da bježi. Druga četa zadala je četnicima udarac da su panično grabili prema Crnom Lugu, Nugalšici i Dinari ne stižući da izvlače mrtve i ranjene. Na pojedinim mjestima su bacali oružje, municiju, kuhinjski pribor i ostalo, da rasterećeni lakše uzmiču. Kod Crnog Luga i Bastasa neprijateljski vojnici su natjerani u močvaru i pravo živo blato i dosta ih se udavilo. U napadu i gonjenju neprijatelja razvilo se borbena takmičenje. Većina pojedinaca i vodova su željeli da prednjače i rezultati nisu izostali. U tome su se, ipak, izdvajali Dušan Štrbac Dujo i Miloš Vještica Milkan, koji su drugove podsticali da izdajnicima ne dozvole da predahnu i pruže ozbiljniji otpor.

U napadu na četnike istovremeno su učestvovali jedinice Šeste udarne brigade i svakodnevno im nanosile poraze. U većini akcija uspješno je ostvarivano sadejstvo jedinica Šeste i Desete krajiške udarne brigade i oslobođeno više sela u rejonu Glamoča i Livanjskom polju. Pored Crnog Luga i Nugalšice u Livanjskom polju, u njegovom gornjem dijelu, oslobođeno je Peulje, Grkovci i još neka manja mjesta. Izvršen je demonstrativni napad na neprijatelja u Glamoču, ispitivana snaga njegove odbrane i raspoloženja za borbu.

Na udaru se 15. juna 1943. našlo uporište Glavica, u blizini Glamoča, kada su Prvi, Drugi i Treći bataljon Desete krajiške zajedno nastupali da osvoje pravo osinje gnijezdo. Četnici njih 400, žilavo su se branili i odolijevali. Često je dolazilo do borbe kundacima i bajonetima. Jednu grupu odvažnih jurišlja predvodio je Drago Došen, primjerom pokazujući koliko se može učiniti i kad je neprijatelj u teško savladivim bunkerima i rovovima. Za kratko vrijeme je ubijeno više četnika i njihov otpor je savladan.

Opet na prilazima Kninu

Talijani i četnici su procijenili da je svrsishodnije da sopstvena dejstva preorijentišu sjeverno od Knina, na teritoriju koju su ranije branile jedinice Desete krajiške brigade. Vojvoda Đujić se sastao s talijanskim komandantom u Kninu, tražio municiju, hranu, za uzvrat obećao da će njegove jedinice nastupati prema Bosanskom Grahovu i Drvaru. Talijani nisu imali razloga da ne udovolje traženju i obećali su više: da će ponekad sadejstvovati četničkim jedinicama, pružati im minobacačku i artiljerijsku podršku. Namjeru udruženih neprijatelja su dokućili obavještajci Prve i Druge ličke brigade, o tome pravovremeno obavijestili svoje štabove i bilo je vremena da se preduzmu mjere za odbranu i protivnapade. Deseta krajiška brigada odmah je upućena, usiljenim maršem, iz rejona Glamoča i Livanjskog polja prema Strmici i Golubiću, da tamo uspostavi položaje, sazna snagu i namjere protivnika i preduzima protivmjere. Štab Brigade se smjestio u Kovrljinu kuću, u raštrkanom zaseoku iznad Strmice, da planira naredna dejstva, a bataljoni su raspoređeni na položaje koje su dobro poznavali. Trenutno je vladalo zatišje i nije bilo izgleda da će udruženi neprijatelji preduzeti žešće napade. Jedino su talijanski izviđački avioni nadlijetali obronke Dinare i sela u njenom podnožju, u očiglednoj namjeri da otkriju raspored i borbene položaje Desete krajiške. Njihovom izviđanju nije pridavan neki značaj, dešavalo se to i ranije, a nije se raspolagalo protivavionskim oružjem da im se zaprijeti efikasnom paljbom i obaranjem. Nešto kasnije, 21. juna 1943, doletjeli su talijanski bombarderi da tuku položaje Brigade u predjelu Strmice i Golubića. Jedan se ponirući ustrijemio na Kovrljinu kuću, kao da je znao da se u njoj nalazi štab Brigade, da je mitraljira i bombarduje. Članovi štaba i ostali su prepričavali neke vesele dogodovštine na račun zamjenika političkog komesara Obrada Malbašića, glasno se smijali, ne brinući da ih nešto neprijatno može snaći. U takvom raspoloženju je primijećen neprijateljski avion i nastala je potrkica. Politički komesar Kotle je dograbio oružje, istrčao u dvorište, zalegao iza jednog kamena, nišanio i opaljivao u avion u niskom letu. Zatrašujuće brujeći, bombarder se izvlačio i opisivao krug iznad seoske kuće da je preciznije bombarduje. Iz njegovog trupa odjednom su poletjeli crni predmeti. Jedna bomba je pronašla krov kuće, strahovito eksplodirala, na sve strane raspršila crijep, podigla oblak prašine i dima. Tri bombe su se zarile u blizini kuće, eksplozijama načinile oveće kraterne i stotine gelera posijale svuda naokolo. Devet gelera smrtno su ranili Obrada Malbašića, kome je odmah ukazana neophodna pomoć. Učinio je to Kotle, u odsustvu ljekara i bolničara, cijepajući svoju košulju u zavoje da zaustavi krvoliptanje Obradovih rana. Na uskotračnoj željezničkoj pruzi nalazio se jedan vagon i odmah je pripremljen da se teško ranjeni Malbašić odveze u partizansku bolnicu u Drvaru. Ranjenik je stavljen na ležaj od dasaka i slame, a borci iz zaštitne jedinice pažljivo su pokrenuli i gurali vagon. Poslije nekoliko sati vožnje, na sredokračić željezničke pruge između Strmice i Drvara, izdahnuo je zamjenik političkog

komesara Brigade Obrad Malbašić, uvijek razložan, hrabar i divan čovjek. Omiljenog druga i rukovodioca je ožalila cijela Deseta krajiška i narod Drvara. Poslije Malbašićeve smrti zamjenik političkog komesara je postao Živko Rodić, a Dušan Jaglica politički komesar Četvrtog bataljona. Talijani, četnici i ustaše su saznali za jedinice Desete krajiške u blizini njihovih uporišta u okolini Knina i nisu se usuđivali da olako krenu u napade. Zajednički su smislili nešto drugo – da postignu iznenađenje, upućivanjem oko 1500 četnika popa Đujića preko Dinare, na prostoru Tičeva, gdje se ranije nalazila Deseta krajiška, da načine pravu poharu, da žare i pale. Na tome terenu, međutim, bile su jedinice Osme krajiške udarne brigade, a Četvrti bataljon Desete krajiške u Maleševcima, nedaleko od Tičeva, na kraćem odmoru poslije niza uzastopnih i teških borbi. Neprijatelj je smišljeno planirao da skoro istovremeno djeluje sjeverno i sjeveroistočno od Knina i na drugoj strani, kod Peulja i Tičeva. Štab Brigade nije raspolagao potpunim podacima o namjeri udruženih neprijatelja, ali je dva bataljona pripremio da prihvate borbu u okolini Knina i prelaze u protivnapade. Četvrtom bataljonu, prilično udaljenom, bilo je prepušteno da samostalno odlučuje i borbenu djeluje.

Nastupanje iz Knina i okoline 23. jula četnici i Talijani su najavili bombardovanjem artiljerije i hukom tenkovskih motora. Štab Brigade je uspostavio vezu s ličkim partizanskim jedinicama da se zajednički suprotstave snažnom i dobro naoružanom protivniku. Žestoka borba se vodila u rejonu Golubića. Četničke jedinice uporno su nastupale u namjeri da pređu preko Plješevice i ovladaju dominantnim trigonometrijskim visom 1125, odskočnom daskom za nastupanje prema Bosanskom Grahovu. Prvi i Drugi bataljon, pod komandom Pere Pilipovića, Milana Bosnića, Vase Pilipovića i Duška Adamovića, najprije su zadržavali i sprečavali neprijatelja da ne prođe kuda je namjerio, a poslije ga počeli potiskivati u polazna uporišta. U viščasovnoj borbi je ranjeno i ubijeno više izdajnika.

Na drugoj strani, kod Malog i Velikog Tičeva, više do hiljadu četnika su napali položaje Prvog i Drugog bataljona Osme krajiške brigade i razvila se ogorčena borba. Četnici su urlajući jurišali i nisu hajali za sopstvene živote. Njihov pritisak je postajao sve snažniji i zaprijetili su borbom prsa u prsa. Videći da su napadači brojniji, da se mnogo ne obaziru na pojačanu paljbu, štabovi bataljona nisu željeli da se suviše rizikuje. Uslijedilo je naređenje da se napuste dotadašnji položaji i odstupi prema Podićima i Mokrom Polju. Čete su se povlačile štiteći jedna drugu i nisu imale gubitaka. Puščano-mitraljeska paljba, češće gruvanje ručnih bombi kod Tičeva, čuli su se nadaleko, čak do Maleševaca i Jadovnika. Komandant Četvrtog bataljona Jovo Vukša i politički komesar Dušan Jaglica su shvatili da se jedinice Osme krajiške nalaze u nezavidnoj situaciji, da je ugroženo partizansko Tičevo i borce trkom povelili da presretnu i tuku napadače. U borbu je istovremeno hitao Treći bataljon, na čelu sa komandantom Nikolom Rokvićem i političkim komesarom Milošem Marčetom, da napadačima ugrozi bok i leđa. Četnici su palili partizanske kuće u Tičevu, pljačkali stoku, i tražili rakiju. Bili su iznenađeni pojavom boraca Četvrtog bataljona i povcima komandanta Vukše da se banda opkoljava i bradonje love žive. Iznenađeni četnici su počeli bacati opljačkane stvari, pružali otpor i uzimali. Pristigli su bataljoni Osme krajiške brigade i protivnapad je pojačan. Četnici su najprije protjerani u Crnac i Šator, a zatim u Peulje i Nuglešicu. Oteta im je opljačkana stoka i vraćena vlasnicima u Tičevu.

Od Šatora do Vrlike i Cetinske krajine

Štab Brigade je zaključio, na osnovu dobijenih podataka, da se četnici Markice Čučura i ostali žele učvrstiti na istočnim i sjeveroistočnim padinama Dinare da ugrožavaju područje Bosanskog Grahova, zlostavljaju partizanske odbornike, omladinske rukovodioce, skojevce, presreću i ubijaju kurire. Namjere izdajnika je otkrio obavještajni oficir Brigade Milan Banjac, kada se zaputio, sa nekoliko dobro naoružanih pratilaca, preko Dinare do Uništa i Vrlike. Na tome putu vrebale su mnoge opasnosti. Obavještajni oficir i pratioci mogli su upasti u četničku zamku i pogubiti glave. Na njihovu sreću doživjeli su samo jedno čudno iznenađenje, na putu od Uništa prema Vrlici, kada je neki četnik Jovo naoružan iskočio iz jednog šumarka i umalo nije sasječen rafalima strojnice. Uplašen je prihvatio poziv da se preda, ništa nije utajio o četničkoj jedinici kojoj je pripadao i izrazio je želju da postane partizan. Nije bilo razloga da mu se ne udovolji i postao je dobar borac. Obavještajni oficir je uspostavio vezu sa štabom Četvrtne operativne zone u Dalmaciji i donio podatke da se znatne ustaške, domobranske i četničke snage nalaze u dolini Cetine i okolini Vrlike. Na osnovu svega, štab Desete krajiške je naredio svojim bataljonima da dobro pretraže, uzduž i poprijeko, planine Šator i Staretinu, da otkriju prikrivene grupe četnika, da ih razoružaju i zarobe. Poslije se morao, prema zamisli štaba Brigade, izvesti osmišljeni i snažniji udar na četničko uporište Gnjat na Dinari, uz prethodno savlađivanje izdajničkih jedinica u Peuljama, Grkovicima, Crnom Lugu i Nuglešici. Time se otvorao pravac za nastupanje prema Vrlici i dolini

Cetine u kojoj je Prva lička brigada vodila dosta teške borbe i željela sadejstvo sa Desetom krajiškom brigadom.

Jedinice Desete krajiške su pretražile Šator i Staretinu, zarobile nekoliko četnika i produžile u sela u gornjem dijelu Livanjskog polja. Kad su saznali da pristižu jedinice Desete krajiške, četnici su pobjegli prema Gnjatu da svog komandanta obavjeste ko dolazi i nađu sigurnije utočište.

Već 3. avgusta 1943. jedinicama Desete krajiške je naređeno, poslije osvajanja Gnjata, da produže u Cetinsku krajinu i tuku neprijatelja. Na Gnjatu je ubijeno i ranjeno dosta četnika, a 17 ih je zarobljeno. U jurišu na četničko uporište život su izgubili Mirko Lukač, desetar, Vlado Bjelotomić, Vasilj Ševo i još dvojica boraca, a 4 borca su ranjena.

Deseta krajiška je stigla u Uništa, tu preuzela položaje Prve ličke brigade i dobro se pripremila da dočeka i tuče neprijatelja. Za objedinjavanje i usmjeravanje operacije u Cetinskoj krajini formiran je zajednički Operativni štab, u kome su bili Vicko Krečulović, komandant zone, i komandant i politički komesar Brigade. Oni su se odmah sreli i dogovorili o narednim akcijama. Ličke jedinice su upućene prema Kninu da tamo posjednu položaje i sprečavaju prodor Talijana i četnika.

S lijeva na desno u prvom redu • Vlado Malbašić, politički komesar brigade, Mira Bujić Morača, Marko Čpdić, komandant brigade, Risto Gavrić, operativni oficir i Milan Letić

Ustaška crna legija i četnici su preduzeli mjere da jedinice Desete krajiške odbiju iz Cetinske krajine i sa jugozapadnih obronaka Dinare. U želji da postignu iznenađenje, u zgusnutom streljačkom stroju od Vrlike do padina Dinare ustaše i četnici, u odvojenim kolonama su nastupali 5. avgusta u svanuće, da se domognu položaja Prvog bataljona u Cijevljanima, ali su pravovremeno primjećeni i dočekani dosta sasređenom vatrom pušaka i puškomitraljeza. Razvila se prilično oštra borba; ustaše i četnici su se ohrabivali galamom i svakakvim psovka. Komandiri četa i vodova su sugerisali borcima da rjeđe opaljuju, da najgrlatije galamdžije pripuste na stotinjak metara i tada uzmu na nišane. Podsticani jedni od drugih, napadači su smjelije koračali i odjednom pretrpjeli plotunsku vatru u čelo i djelimično u bokove borbenog rasporeda. Okrenuli su leđa i trkom uzmakli nazad, ne osvrćući se na mrtve i ranjene koji su dozivali u pomoć. Uslijedio je juriš boraca Prvog bataljona da izdajnike i koljače sustižu i da im u trku presuđuju. Preživjeli četnici su odmaglili pored Vrlike, a ustaše skrenule u svoje uporište da se otuda brane. Štab bataljona bio je zadovoljan gonjenjem neprijatelja i ujedno brinuo da čete suviše ne rizikuju i pretrpe gubitke. Stoga im je naređeno da zastanu i da se vrate u zaklone na polaznim položajima.

Skoro cio dan razrađivan je plan napada na Vrliku i birani najpovoljniji pravci za nastupanje. Štab Brigade je odlučio da Prvi bataljon direktno napada neprijateljsko uporište, da ostali progone manje grupe u okolini i zatvore pravac prema Sinju. Imajući u vidu da je napad na Vrliku rizičan, da se može očekivati žestok otpor ustaša i domobrana, štab Prvog bataljona dobro je pripremio komande četa za predstojeći okršaj, obezbijedio dovoljno municije i ručnih bombi. Vodilo se računa da je to prvi napad bataljona na veće i dobro utvrđeno naseljeno mjesto. Borcima je, naime, trebalo objasniti kako da se snalaze u naletu na bunkere, rovove, zgusnute kamene kuće, preudešene u otporne vatrene tačke, na zgradu neprijateljske komande i ostala utvrđenja. Napad je počeo uveče i borba se sve više rasplamsavala. Vatrenim naletima su ugrožena spoljna utvrđenja Vrlike, obezbjeđeni prilazi od Sinja i podnožja Svilaje. Štićen je i pravac od Knina i Kozjaka. Prvi bataljon smjelo je nastupio i savlađivao brojne prepreke da se što prije uklini u Vrliku. Prva četa, sa komandirorom Živkom Borovnicom i političkim komesarom Stankom

Karanovićem, je nastojala da stigne u centar uporišta i osvoji, pored ostalog, zgradu komande neprijateljskih jedinica. U streljačkom stroju čete, sa automatom u rukama, nalazio se komandant bataljona i želio da se što prije domogne neprijateljskog komandnog mjesta. On je ponekad slao kurira do komandira Druge i Treće čete da dozna kakvo je stanje na pravcima njihovog nastupanja. Kurir se vraćao sa povoljnim vijestima – da se nezadrživo gura naprijed i da nema žrtava. Noćna mrklina je pomagala bombašima i ostalima da se neprimjećeni prikradaju, da razaraju i osvajaju pojedine vatrene tačke. I pored snažnog pritiska sa više strana, neprijatelj se žilavo branio i odbijao da položi oružje. Grupa boraca nekako se približavala zgradi neprijateljske komande i vrebala priliku da juriša. S njima su bili Marko Jarić i Svetko Češić. Nije izostao ni komandant bataljona Pilipović, koji je borcu upozoravao da se čuvaju, a jedva je čekao da nekako uskoči u zgradu, s čijih su prozora plamtjele puške i štektao puškomitraljez. Eksplozije ručnih bombi su učutkale braniocima na prilazu zgradi i jurišnice su uskočile unutra. Na vratima je jedino posrnuo puškomitraljezac Dušan Radujko, pogođen u trenutku kad je rafalom prokrcio ulaz. On je odmah povučen u zaklon i pozvana je bolničarka Marija Jarić da mu pomogne. Unezvijereni branioci podigli su ruke iznad glave i očekivali najgore. Komandant Pilipović je izdvojio njihovog oficira da ga ispituje i dobije podatke o preostalim vatretnim tačkama u blizini, koje se nisu dale neutralisati. Oficir je, preplašen, odgovarao na pitanja i nadao se da će iskrenošću olakšati svoju nezavidnu situaciju.

Borba je nastavljena do svanuća. Neprijateljski vojnici su opkoljavani i primoravani da se predaju. Najzagriženiji nisu pristajali da se predaju i nepopustljivost su plaćali životima. Ubijeno je 16, ranjeno 16 i zarobljeno 78 neprijateljskih vojnika u centru Vrlike, na pravcu nastupanja Prvog bataljona. U jutarnjim časovima varošica je potpuno zauzeta i pojedini vojnici istjerivani iz svojih skrovišta. Istovremeno su neutralisana preostala spoljna utvrđenja i paljba je sasvim umukla. Štab Brigade je čestitao štabovima bataljona za uspješno savlađivanje neprijatelja. Zadobijen je bogat ratni plijen: 2 teška mitraljeza, 6 puškomitraljeza, 120 pušaka, 8 minobacača, 1 strojnica, 20.000 puščanih i puškomitraljeskih metaka i 300.000 kuna, te 3 magacina vojničke odjeće, životnih namirnica i ostale vojne opreme.

Usljedilo je naređenje da bataljoni napreduju i osvajaju neprijateljska uporišta prema Sinju. Bataljonske kolone su krenule niz dolinu Cetine da sustižu i tuku neprijatelja. Poslije Kpahe borbe domobranci su pobjegli iz Koljana, njih dvije satnije, da pribježište potraže u Sinju. Uspješno se napredovalo do Kuka, borbama omogućeno da tu predahnu i da se okrijepe snom. Sjutradan su nastavljeni napadi, oslobođeni Mahovica, Sitkovo, Glavica, Barkuš i Gradina. Jedinice Desete krajiške su stigle nadomak Kosova polja, koje su branili, uz pomoć Talijana, četnici vojvode Đujića. Štab Brigade je odlučio da se četnici napadaju i primoravaju da polože oružje. Razvila se višednevnja teška borba. U pomoć izdajnicima su pristigle motorizovane talijanske jedinice iz Knina. Talijani su krenuli i drugim pravcem, prema Vrlici, da prekrate odstupnicu jedinicama Desete krajiške kada budu prisiljene da uzmiču od Kosova polja prema obroncima Dinare. Motorizovanu talijansku kolonu, na putu prema Vrlici, sačekali su i potukli borci Druge ličke brigade. Zarobljeno je više talijanskih vojnika, uništena 2 tenka i 12 kamiona.

Napad na Livno

Poslije uspješnih petodnevnih borbi Deseta krajiška brigada se vratila u rejon Bosanskog Grahova da se borci kratko odmore i pripreme za naredne okršaje. U to vrijeme u Bosanskom Petrovcu pojavili su se četnici Mane Rokvića, zlostavljali nedužni svijet i pomagali Nijemcima u izvođenju napada na partizanske položaje prema Grmeču. Štab Desete krajiške uputio je dva bataljona da progone Rokvićeve četnike i narod zaštite od njihovog zuluma. Bataljoni su stigli u blizini Bosanskog Petrovca kad su četnici uhapsili oko 80 ljudi, simpatizera i saradnika narodnooslobodilačkog pokreta, da ih izruče Nijemcima za tovare hrane i municije. Četnici su iznenađeni, nekoliko ih je ubijeno i zarobljeno, a ostali su pobjegli Nijemcima u Bosanski Petrovac da ih obavijeste o pojavi jedinica Desete krajiške. U okršaju su oslobođeni pohapšeni ljudi i odmah im omogućeno da se vrate svojim kućama. Neki mladići su izrazili želju da postanu borci s puškom u ruci i odmah su naoružani. Nešto kasnije bataljoni su se vratili u Bosansko Grahovo da se pripreme za napad na Livno.

Jedinice Desete krajiške prethodno su napadale, u saradnji sa glamočko-livanjskim partizanskim odredom, ustašku crnu legiju i četnike u Gornjim i Donjim Rujanima i Lištanima.

U avgustu 1943. bilo je promjena na komandnim i političkim dužnostima u Brigadi. Za vršioca dužnosti komandanta Brigade je imenovan Vlado Prošić, a dotadašnji komandant Velimir Knežević je postao komandant Desete krajiške udarne divizije. Miloš Marčeta je postao politički komesar Brigade, umjesto Nikole Kotle, koji je otišao na novu dužnost. Savo Kesar je postao zamjenik

komandanta Brigade, a dotadašnji zamjenik Boro Kecman je premješten na drugu dužnost. Kadrovskih promjena je bilo u nekim bataljonima i četama.

Napad na neprijateljski garnizon Livno je pripremljen u štabu Drugog bosanskog udarnog korpusa, bez neposrednog učešća štaba Desete krajiške, predviđene da podnese glavni teret borbe. U prikupljanju podataka o neprijatelju nije angažovana brigadna obavještajna služba. Sve to pokazuje da su pripreme vršene na brzinu i da se teško mogao očekivati povoljan ishod borbe.

Štab Brigade je preduzeo izvjesne mjere da se olakša napad na dobro utvrđeni neprijateljski garnizon. Napadom Prvog bataljona na Gornje i Donje Rujane očišćeni su sjeverozapadni prilazi Livnu i neutralisan otpor ustaša u više sela. Brigada je poslije prešla u Glamočko polje i štab Brigade se smjestio u jednu kuću u oslobođenom Glamoču. Stigao je zamjenik komandanta Korpusa Branko Poljanac da neposredno odlučuje o dejstvima Desete krajiške, Glamočko-livanjskog partizanskog odreda i rukovodi napadom na Livno. Izvršeno je komandantsko izviđanje, određeni pravci nastupanja bataljona i obezbjeđenja od susjednih neprijateljskih garnizona. Prvi, Drugi i Treći bataljon imali su zadatak da direktno napadnu grad, a Četvrti je upućen na zapadnu i jugozapadnu stranu da štiti pravac od Sinja.

Uveče, 29. avgusta, bataljoni su krenuli da osvajaju Livno. Tada se pretpostavljalo da grad brani 400 do 500 vojnika, a zanemarena je činjenica da je mnogo ustaša, poslije napuštanja Gornjih i Donjih Rujana i obližnjih mjesta, našlo utočište u Livnu i ojačalo njegovu odbrambenu moć. Prvi bataljon je nastupao sa sjeveroistočne strane, na staru tvrđavu Tabiju, preudešenu u teško prolazni vatreni bedem. U streljačkom stroju bataljona se nalazio i zamjenik komandanta Brigade Savo Kesar, koji je neposredno saradivao s komandantom i političkim komesarom bataljona i odmah uvidio da se olako neće upasti u grad. Na osnovu ubitačne vatre i snažnog otpora moglo se ocijeniti da je neprijatelj daleko brojniji nego što se zamišljalo. I bio je zaista brojniji, jer se u Livnu nalazio štab 5. ustaške brigade sa prištapskim dijelovima 1. i 7. ustaški bataljon, prilično brojna glamočka i livanjska ustaška milicija. Kada se tome doda da su ustaše imale dovoljno municije, dobra utvrđenja i bunkere, a borci Desete krajiške veoma oskudni u municiji, onda je očevidno da je neprijatelj bio u znatnoj prednosti. Drugi bataljon je nastupao s istočne i jugoistočne strane, a Treći sa sjeverne i sjeverozapadne strane. Četvrti bataljon, pored zaštite pravca od Sinja, istovremeno je ugrožavao zapadnu stranu grada i spreman očekivao da spriječi povlačenje ustaša. Napad nije uslijedio istovremeno, u 23 sata, zbog zakašnjenja Drugog bataljona, kome je trebalo prilično vremena da stigne iz podnožja Cincara na polazni položaj za napad i nastupanje u neprijateljski garnizon. Streljački strojevi četa Prvog bataljona smjelo su nastupali na utvrđenje Tabiju i spremni očekivali komandu da jurišaju. Zauzimanjem tvrđave otvorao se prolaz u centar grada i pobočne ulice. Borcima je to objašnjeno uoči polaska u napad i dobro su zapamtili da moraju savladati tešku vatrenu prepreku. Na povike komandira četa i vodova da uskaču u tvrđavu, oni su jurnuli sa svih strana i domogli se teško pristupačnih zidina. Ustaše i domobrani su pobjegli prema gradu. U naletu na neprijatelja istakli su se mnogi borci, među kojima Svetko Jojić, Marija Bobić, Dušan Vucelja. Streljački strojevi četa su produžili da se domognu kuća na periferiji i oprezno zalaze u grad. Usput su dočekivani snažnom vatrom i prijetnjom ustaša. Treći bataljon je nastupao od Priluka i podnožjem Kruga da se domogne spoljnih utvrđenja i produži u dubinu grada. Čete su imale zadatak da osvoje zgradu škole u gradu i položaje artiljerije u blizini.

Vodiči su dobro poznavali ulaze u Livno i četama pomogli da zaobiđu najviše branjena mjesta. Prva četa je prošla između dva bunkera, zauzela zgradu škole i najbližu kuću. Dva voda su usmjerena na obližnje bunkere i dva su osvojili puškomitraljeskom vatrom i ručnim bombama. Na bunkere se ustrijemila i Druga četa, jedan osvojila, a ostali se nisu davali savladati. Treću četku kartečom je zasipala artiljerija i nije joj dala u dubinu grada. Komandir Prve čete Petar Pilipović je procijenio da je Trećoj četi neophodna podrška i naredio da se energičnim napadom neutrališe neprijateljska artiljerija. Komandiri vodova su povelili borbe da jurišaju i došlo je do borbe prsa u prsa. Neprijateljski artiljerci su ostavili oruđa i pobjegli u mrak i maglu. Ustaške minobacačije su bile snalažljivije, pa su minobacače trkom odnijele s pravca napada streljačkih strojeva dviju četa, brzo ih postavile iza nekih zidina srušene kuće i pripremile da dejstvuju. Minobacačke granate su zasule borbeni poredak Trećeg bataljona, ali su dobri zakloni pomogli da se izbjegnju gubici» U borbu se upustio i Drugi bataljon; njegove čete su dočekane ubitačnom vatrom i zaustavljene pred bunkerima i tvrdim zgradama. Komandant garnizona i komandanti ustaških jedinica su procijenili da ih ne napadaju brojno nadmoćnije i bolje naoružane partizanske jedinice i pripremili su protivnapad. Ustaše i domobrani najprije su napućeni na streljački poredak četa Prvog i Trećeg bataljona da ih potiskuju sa dostignutih linija. Na pojedinim pravcima bilo je juriša i protivjuriša. U tome je bilo obostranih žrtava. Treći bataljon je izgubio smjele borce Petra Balabana, Dušana Banjca, koji je teško ranjen i kasnije izdahnuo. Teško je ranjena Dara Vucelja, zamjenik političkog

komesara čete, i noga joj je kasnije amputirana u bolnici u Vidovom Selu. U uličnim okršajima smrtno su pogođeni Zdravko Bodroža i Mićo Bucalo. I Prvi bataljon nije prošao bez gubitaka. Život su izgubili Dušan Bursać, Sretko Ševpo, a nestali su Dušan Bucalo i Lazo Vukobrat. Kasnije se doznalo da su ih ustaše uhvatile i žive raščerečile. U Četvrtom bataljonu, u odbijanju ustaškog protivnapada, smrtno su ranjeni Milutin Jovanović i Laza Višekruna. Poginulo je više ustaša i domobrana kada su pokušavali da preotmu Tabiju, zgradu škole i ostale objekte u kojima su se ušančili borci Prvog i Trećeg bataljona. Svaki protivnapad ustaše su plaćale životima, ali nisu posustajale u namjeri da se oslobode pritiska i odbrane ugroženi garnizon.

U svanuće štab Brigade je uvidio da bi zadržavanje u gradu koštalo i više žrtava. Branku Poljancu je predloženo da odobri da se bataljoni povuku ispod ubitačne vatre. Prijedlog je prihvaćen i počelo je organizovano povlačenje.

Bataljoni Desete krajiške su došli u rejon Glamočkog polja da predahnu poslije teške noćne borbe i da se pripremaju za naredne akcije. Rukovodilac brigadne ambulante Dragica Vidović se pobrinula da se devet ranjenika odmah transportuje u partizansku bolnicu u Prekaji. Na dužem i teškom putu transport ranjenika su iznenadili i zarobili četnici i namjeravali ih pobiti. Njima se suprotstavila Dragica Vidović, podnoseći udarce kundaka, uzvikujući da se u blizini nalazi Deseta krajiška brigada i da se oni mogu oprostiti od života ako nekom ranjeniku nanesu zlo. Vjerujući da su im borci Desete krajiške za petama, četnici se nisu usudili da masakriraju ranjene i iznemogle drugarice i drugove i brzo su se izgubili u šumskom neproходу.

Prsa u prsa na Prkosima

Iz rejona Glamoča i Livna Deseta krajiška brigada je otišla prema Jelinom Polju i Kninskoj krajini da suzbije napade četnika i da ih progoni u njihova polazna uporišta. U to vrijeme, zapravo 2. septembra 1943, kapitulirala je fašistička Italija i Hitlerova Njemačka je ostala bez značajnog saveznika. U skladu sa naredjenjem Vrhovnog štaba NOV i POJ da se znatnije snage orijentišu prema Dalmaciji da razoružavaju i zarobljavaju talijanske vojnike i plijene ratni materijal, štab Četvrte krajiške udarne divizije uputio je Šestu i Desetu krajišku brigadu u dolinu Cetine. Brigade su imale prevashodan zadatak da štite desno krilo borbenog rasporeda jedinica Prve proleterske divizije koje su nastupale prema Splitu. S druge strane, Nijemci su takođe hitali da zagospodare Dalmacijom i povremeno je dolazilo do žestokih okršaja. Njemačkim jedinicama su pomagale ustaše, domobrani i četnici da što prije dođu do Splita i ostalih mjesta u njegovoj okolini. U Zelovu položaje su držali Prvi i Četvrti bataljon Desete krajiške, sačekivali ustaše, četnike i domobrane koji su sadejstvovali njemačkim jedinicama i odbijali ih nazad. U Sinju je zaplenjeno dosta talijanskih uniformi i borci su se odjenuli i obuli „od glave do pete“

Drugi i Treći bataljon su dobili naredjenje da napuste položaje prema Zrmanji, Plavnu, Pađanima i Kninu i usiljenim maršem stignu u rejon Kulen–Vakufa i Vrtoča da bi sa Udarnim bataljonom Drvarsko–petrovačkog partizanskog NOP odreda učestvovali u napadu na neprijatelja u Prkosima i Krmaruši. Legionari (dijelovi njemačke 373. legionarske divizije) izuzetno su dobro čuvali drum između pomenutih mjesta da njihove motorizovane i pješadijske jedinice lakše prolaze prema dolini Une i dalje, u Liku i Dalmaciju, da posjednu značajnu zonu koju su donedavno, administrativno i vojnički, kontrolisale talijanske okupacione vlasti i branila talijanska vojska. Nijemci nisu željeli da se naruši ravnoteža na njihovu štetu na tome prostoru i znatne snage su odvajali sa drugih vojišta i upućivali u Dalmaciju.

Bataljoni Desete krajiške brigade marševali su noću preko planine Osječenice i neprimijećeni se približili neprijateljskom uporištu. Uspostavljena je veza sa štabom Drvarsko–petrovačkog partizanskog odreda i počele su zajedničke pripreme napada. Komandant odreda Brane Tanjga je obavijestio političkog komesara Brigade Miloša Marčetu, komandanta Drugog bataljona Miloša Šušilovića Miću i komandanta Trećeg bataljona Nikolu Rokvića kakvo je stanje u Prkosima i okolini. Raspolagao je podacima da 500 nemačkih legionara imaju dobro izgrađene rovove i bunkere na Krmaruši i bateriju topova. U susjednim garnizonima (Kulen–Vakufu, na obali Une, udaljenom oko 7 kilometara, zatim Vrtoču, raskrsnici na drumu između Bihaća i Bosanskog Petrovca, udaljenom oko 8 kilometara od Prkosa) bile su znatne neprijateljske snage i mogle priteći u pomoć značajnom uporištu. Sve je ovo ukazivalo da se napad mora brižljivo pripremiti i postaviti solidno obezbjeđenje prema Vrtoču i Kulen–Vakufu. Uslijedilo je komandantsko izviđanje da se odaberu pravci podilaženja i napada na uporište. Komandanti i politički komesari bataljona, komandiri i politički komesari četa su dobro osmotrili teren, zapamtili pravce nastupanja i vratili se u jedinice da borbe upoznaju šta ih očekuje. U četama su održani partijski i skojevski sastanci. Odabrani su dobrovoljci – bombaši – da eksplozijama ručnih bombi neutrališu neprijateljske bunkere, mitraljeska gnijezda i dejstvo artiljerije. Među bombašima su se našle djevojke Marija Bursać, Zora

Danić, Ljubica Šobot, kojima nije vrijedilo govoriti da izostanu i opasni posao prepuste drugovima. Marija Bursać zdravstveno se nije najbolje osjećala i to se moglo primijetiti na njenom blijedom licu. Kad joj je komandir čete predložio da izostane iz naredne borbe, ona je ljutito uzvratila da neće poslušati. Pred drugovima je podigla puškomitraljez iznad glave, pjevušeći zaigrala i dokazala da ima snage za borbu.

S lijeva na desno Marko Japuh, komandir čete, Miloš Bajić, komandant bataljona i Milan Pilipović Dudić, komandir čete

U vrijeme izvođenja ostalih priprema za akciju izviđači su naišli na jednog njemačkog legionara i tako ga spretno šćepali da nije uspio ni pisnuti. Zarobljenik je doveden u zajednički štab i saslušan. Kad je uvidio da nema kud, on je otkrio i nešto više nego što se znalo o neprijatelju u Prkosima – da će njemačke jedinice imati neko slavlje, 18. septembra uveče, da je prigotovljeno dosta hrane i pića da se vojnici i oficiri dobro počaste. Na osnovu ovog podatka je utanačeno da se napad izvede u vrijeme kada gošćenje dostigne vrhunac, u 23 sata, a budnost vojnika i oficira popustiti. Dobro uvježbani legionari, procijenjeno je, mogli su se poraziti iznenadnim prepadom i unošenjem zabune u njihove redove.

Suton se nadnosio nad Osječenicu i Čovku. Bataljoni su iskoristili prvi sumrak da krenu na polazne položaje. Išlo se oprezno i ponekad zastajkivalo. U tišini noći ponekad se mogao čuti glasnjivi razgovor njemačkih vojnika, gromoglasniji smijeh i naizmjenično podvriskivanje. Njihovo veseljačko ponašanje je potvrđivalo da ne očekuju nikakvo iznenađenje, napad. Povremeno je ispaljavana poneka svjetleća raketa. Naviknuti da se zaklone od iznenadnog osvjetljenja, borci su se priljublivali uz travnate izbočine zemlje dok svjetlo ne utuli i nastavljali prema cilju... Vakufska četa Drvarsko-petrovačkog odreda je otišla na Čovku da postavi zasjedu i spriječi dolazak neprijateljskog pojačanja iz Kulen-Vakufa. Jedna četa je upućena da štiti pravac od Vrtoča. Sa polaznih položaja se krenulo izuzetno obazrivo. Komandiri četa i vodova su upoznali borce da niko ne smije pisnuti. Streljački strojevi četa Drugog bataljona su prilazili sa istočne strane, preko nepokrivenog zemljišta. Ispred njih je puzalo nekoliko izviđača, a za njima grupe bombaša i puškomitraljesci. Streljački stroj Trećeg bataljona istovremeno se približavao jugozapadnoj strani uporišta. Drvarski bataljon Drvarsko-petrovačkog partizanskog odreda prikrađao se sa sjevera. Borci su dobro čuli zvuke gitare i harmonike, uz veselu popjevku, u sredini uporišta, sve to praćeno taktovski podešenim klepetom metalnih porcija i kašika. Bataljonski trubač Đuro Đilas, zadužen da zvukom trube najavi juriš, šapnuo je zamjeniku komandira čete Marku Babiću da njemačkoj muzici nedostaje prva truba. Marko mu je nasmiješen uzvratio da odmah trkne i pojača neprijateljski orkestar. Đuro je dodao da će se njegova truba čuti dalje od njemačke muzike, sve do vrhova Osječenice i Lupine.

Na stotinjak metara od neprijateljskih rovova i bunkera, kad su eksplodirale ručne bombe, komandant Šušilović je naredio trubaču Đilasu da streljačkom stroju najavi juriš. Zvuk trube je prodorno odjeknuo, njemačka svirka umukla, zamijenile su je uksplozije i pucnjava. Borci su poskakali i potrčali da započnu borbu prsa u prsa. Iz više grla se zaorilo naizmjenično „ura“ i pozivi da se njemački vojnici hvataju živi. Među iznenađene i zbunjene Nijemce prvi su uskočili Živko Bodroža, Zora Danić, Mirko Grbić, Lazo Zeljković, Marko Zeljković i nekoliko ih razoružali. Na drugoj strani, u blizini mjesta gozbe, kod bogate trpeze pečenja i pića, nekoliko legionara je pružilo otpor i nisu živi izmakli nišandžijama Mili Karanoviću, Dušanu Latkoviću, komandiru voda, Gojku Rađenoviću, Lazaru Tomazoviću, političkom komesaru čete, Lazi Rokviću i Mirku Rokviću. U

prednjoj liniji odbrane, na pravcu jurišajedinica Drugog bataljona, ostalo je više mrtvih i ranjenih legionara. Ranjenici su tražili pomoć, ali ih niko nije čuo u vrevi pucnjave i borbenih povika. Žestoke udare legionarima zadavali su i borci Trećeg bataljona. Nalazeći se u njihovim rovovima i opsedajući bunkere, srčanost su pokazivali Drago Banjac, komandir voda, Rade Banjac, Nikola Borovnica, delegat voda, Mile Bulajić, Marija Bursać, Miloš Pilipović, Ljubica Šobot, Simo Radišić i Nikola Radišić. Njih su slijedili ostali i legionari su savladani. U streljačkom stroju, sa ručnim minobacačem, nalazio se Filip Blažić i minobacačkim granatama zasipao bunker u pristranku Krmaruše da drugovima olakša nastupanje užarenom vrhu. Poslije iznenadnog sudara prsa u prsa i hvatanja za guše, legionari su se donekle pribrali i umješnije branili. Iz nekoliko maskiranih bunkera puškomitraljezima su ometali juriše boraca Treće čete i nekoliko ih ranili.

Bunkerima je zapuzala grupa bombaša, zajedno sa Marijom Bursać, uzdrмали ih naizmjeničnim eksplozijama i legionare primorali da krišom uzmaknu u mrak. Naredni bunker, čije su se konture odslikavale prema obrisima neba, postao je teško osvojiva prepreka. Marija i drugovi su pokušavali da mu nekako dopužu, da aktivirane ručne bombe sruče u puškarnice, ali nisu uspijevali. Kivna što joj ne polazi za rukom da izbjegne puškomitraljeske rafale i razori bunker, Marija je odšrafila dvije ručne bombe i drugove pozvala da jurišaju. Oni su se našli ispred puškarnica i aktivirane bombe ubacili unutra. Odjeknule su potmule detonacije i unutrašnjost bunkera su ispunili krici legionara. Trenutak ranije, dok je smišljala i vrebala kako će bombu ubaciti kroz puškarnicu, Marija, je osjetila žestok bol u nozi, ali je sačuvala prisebnost i nije zatražila pomoć. Učinila je to tek kad je vidjela da je njena aktivirana ručna bomba pronašla cilj. Onda je opipala slomljenu nogu, pod prstima osjetila mlazeve krvi i shvatila da se neće, bez tuđe pomoći, moći pomjeriti i spriječiti krvoliptanje. Priskočila su dvojica bombaša, nekako je donijeli na manje tučeno mjesto i pozvali četnu bolničarku da joj ukaže pomoć.

Borba se sve više razgarala, juriši nisu splašnjavali. U naletu na tvrdokornog neprijatelja teže su ranjeni zamjenik političkog komesara bataljona Mile Plečaš i komandir čete Petar Radujko, ali nisu željeli da napuste borbeni stroj i komandovanje jedinicama. Smrtno pogođen je zastao trubač Đuro Đilas i drugu do sebe jedva izustio da ga ne odvajaju od vojničke trube. Želja mu je posmrtno ispunjena i sahranjen je zajedno s omiljenim instrumentom. A drugovi kojima je davao znake da jurišaju nesustalo su išli naprijed, legionarima zadavali udarce i podnosili protivnapade. Neki vodovi i desetine su razoružali grupe legionara i upućivali ih dalje od vatrene linije. Njihovo oružje, municija i bombe, odmah su korišćeni. Druga linija rovova i zemljanih bunkera teško je savladana i nije bilo izgleda da će njemački vojnici, bez obzira na osjetne gubitke, prestati da pružaju otpor. Iz oštih komandi njihovih oficira moglo se razabrati da predaje nema i da se moraju tući do posljednjeg daha. Saznavši to politički komesar Brigade Miloš Marčeta, koji je neposredno objedinjavao napad svih bataljona i nalazio se u dijelu zauzetog uporišta, komandantima bataljona je poručio da se otpor neprijatelja slomi po svaku cijenu i ratni plijen brzo izvlači prema Osječenici. Juriši su opet zaređali i puškomitraljezi se utrkivali u zasipanju smrtonosnih rafala. Marko Rokvić, Svetko Mrđa, Đorđe Rodić, Zora Danić, Branko Jović, Ilija Rodić, Dušan Babić su težili da što prije izađu na uzvišenje i neutrališu prednost neprijatelja. U tim nastojanjima, uništivši nekoliko vatrenih gnijezda, život je izgubila Zora Danić, a nekoliko boraca je ranjeno. Ranjenog puškomitraljezca Živka Bodrožu na leđa je uzeo Branko Jović i ponio u zaklon. Nijemci su bili udaljeni dvadesetak metara i neprekidno tukli iz puškomitraljeza i pušaka. Stotine kuršuma se zarivalo u zemlju pored Branka i Živka i mali su izgledi bili da će oni dopuzati io sigurnijeg zaklona. Ranjeni Živko je to uvidio, bolno zavapio da ga Branko ostavi i šmugne u zaklon. A paljba neprijateljskog oružja nije jenjavala. Buseni zemlje su zasipali Branka i ranjenika na njegovim leđima. Legionari su očigledno prelazili u protivnapad da suzbiju jurišnije Desete krajiške i odbrane dominantni vis. Puškomitraljeski rafal, ispaljen je iz neposredne blizine, zahvatio je Brankovu nogu i Živka usmrtio. Hvatanjem ukoštac s razjarenim legionarima, tukući ih kundacima i bajonetima, njihov protivnapad borci su odbili i stopu po stopu išli naprijed... Kod dobro branjenih artiljerijskih oruđa započela je borbu na život i smrt. Ojačani jednim vodom legionara, artiljerci su branili prilaze topovima i nisu štedjeli sopstvene živote. S njima se nalazio komandir baterije i češće ponavljao da se ne popušta i ne uzmiče. Na njih se okomila grupa bombaša i puškomitraljezaca, sa komandirima voda Ilijom Bokanom, da ih savladaju i zaplijene njihova oruđa. Obračun je duže trajao. Artiljerci su počeli popuštati kada je njihov komandir sasječen gelerima ručne bombe. Preko desetine leševa artiljeraca i legionara borci su dospjeli do topova i zaprežnih konja u zemljanom zaklonu. Neki borci su ljubopitljivo gledali, u kratkom predahu, topovske cijevi, ukošene prema Osječenici, sanduke granata u blizini i razbacanu opremu. U blizini su primijetili presamićeno tijelo njemačkog majora koji je zgrčenim prstima držao automat čija se cijev usadila u sasušenu travuljinu. Nekoliko legionara i domobrana, nemajući drugog izbora, koristeći mrak i prečice, umakli su

prema Kulen–Vakufu i Vrtoču i odnijeli glas šta se dešava u Prkosima, na Krmaruši i Čovki. Njemački komandanti su odlučili da se ugroženom uporištu pritekne u pomoć i da se spasava što se spasiti može. Oglasila se neprijateljska artiljerija sa vatrenih položaja od Kulen–Vakufa i Vrtoča. Granate su zasipale prilaze Prkosima, najviše ugrožavale jedinice koje su izvlačile ratni plijen i zbrinjavale ranjene borce. Intendanti, ekonomi, referenti saniteta, pozadinske jedinice, nisu prekidali započeti posao, uprkos sve učestalijim eksplozijama granata i uspješno su upućivali zaprežna vozila s ranjenicima i tovore opreme u dubinu obližnjih šuma. Pod kišom tanadi borci su pokušali da upregnu konje i topove izvuku iz uporišta. U tome su stalno ometani protivnapadima legionara i osujećeni pristizanjem njihovih pojačanja od Kulen–Vakufa, koja su primorala četu Drvarsko–petrovačkog odreda da uzmakne od drumu i sasvim se približi Prkosima. Neprijatelj je hrlio i od Vrtoča, ali je smišljenije dočekivan i zadržavan. U situaciji kad je najpametnije bilo organizovano se povući, kad je to i naređeno, u topovske cijevi su ubačene aktivirane ručne bombe da ih učine neupotrebljivima, a konji su natovareni opremom i potjerani prema šumi Čavi. Na tu stranu su nošeni ranjenici i pali borci. Za njima su pristizale čete koje su postepeno izvlačene iz borbe i orijentisane prema Velikim Stijenjanima. Pojačanje iz Kulen–Vakufa se spojilo sa preživjelim njemačkim vojnicima u neosvojenom dijelu uporišta, na visu Krmaruši, da zajedno organizuju protivnapade i sačuvaju dominantne položaje. Pojačanje je očekivano i od Vrtoča da se smjelije izađe iz rovova i bunkera i preduzme gonjenje. Zaštitnice Drugog i Trećeg bataljona uspješno su suzbijale napadače i četama omogućile da se lakše izvuku iz vatrene pakle. Neprijatnosti je priređivala neprijateljska artiljerija, koja je bombardovala obližnje pošumljene predjele i pravce povlačenja. Geleri su prštali na sve strane i nekoliko boraca je ranjeno. Njima je ukazivana prva pomoć i brzo su priključivani ranjeničkom transportu. I komandant Drugog bataljona Miloš Šušilović nije prošao, nešto ranije u sudaru sa legionarima bez teže rane. On se jedva kretao, uz pripomoć dvojice boraca, ne želeći da ode u bolnicu dok političkom komesaru brigade Marčeti ne podnese izvještaj o borbenom pregalaštvu Drugog bataljona. U Velikim Stijenjanima, podalje od oka i uva neprijatelja, bataljoni Desete krajiške mogli su se srediti, odahnuti i konačno sagledati sopstvene gubitke. Komandiri četa i vodova su postrojili svoje jedinice, izvršili prebrojavanje, utvrdili ko je izgubio život i ko je ranjen. Četni izvještaji odmah su dostavljeni štabovima bataljona da ih podnesu političkom komesaru Brigade. Utvrđeno je da su poginula 24 borca i da ih je dosta teže i lakše ranjeno. Najviše gubitaka (8 mrtvih i 20 ranjenih boraca) imala je Treća četa Trećeg bataljona. Preduzete su mjere da se mrtvi drugovi sahrane na seoskom groblju. Nosila sa težim ranjenicima zarobljenici su stavili na ramena i ponijeli, u pratnji naoružanih sprovodnika, u partizansku bolnicu u Vidovom Selu kod Drvara. Neki ranjenici su jahali konje, a neki, sa lakšim ranama, išli su pješke. Na nosilima se nalazila, izmučena bolovima, Marija Bursać i povremeno, s naporom, pjevušila svoju omiljenu pjesmu:

*Naša borba zahtijeva Kad se gine da se pjeva
Stoj, Švabo, nećeš dalje...*

Sestre i brat, borci Desete krajiške, s lijeva na desno. Mila Jakšić, Sreten Jakšić, politički komesar čete, poginuo na sremskom frontu, 17. januara 1945. godine i Mara Jakšić

U partizanskoj bolnici Marijine rane su liječene, ali gangrena je uzela maha i učinila svoje. Došla je majka Joka da kćerku posjeti i kaže nešto utješno. Nudila je ovčijeg mlijeka i meko vuneno uzglavlje. Samrtnički blijeda Marija je zahvalno gledala i pomilovala toplu majčinu ruku. Na kraju je isprekidano, da ohrabri uznemirenu majku da stojički izdrži i najteže, tihano izustila da u borbi mora biti i žrtava. Marija je ubrzo izdahnula i sahranjena na grobu Spasovini kod Kamenice. Pogrebu su prisustvovali njeni ratni drugovi, omladinke i omladinci Kamenice, Drvara i najbliža

rodbina. Posmrtno je proglašena, prva među djevojkama i ženama Jugoslavije, za narodnog heroja. U borbi na Prkosima Nijemci su pretrpjeli težak poraz. U izvještaju štabu Drugog bosanskog udarnog korpusa 22. septembra 1943. pored ostalog, piše da je zarobljeno 29, ubijeno 200 Nijemaca i legionara, zaplijenjeno 10 puškomitraljeza, 5 tromblonskih pušaka, 1 radio-stanica, 2 ručna minobacača, 1 teški mitraljez i 4 teške haubice.

Poslije borbe na Prkosima Drugi i Treći bataljon su dobili naređenje štaba Brigade da domaršuju u Bosansko Grahovo. Marševske kolone su išle preko Očijeva, Martin-Broda, Cvjetnića, Trubara, Resanovaca i stigle u gradić ispod Dinare i Jadovika. Komandant Brigade zadovoljan je dočekao borce i starješine i punim srcem im čestitao za uspjehe na Prkosima. Istovremeno im je saopštio naredne zadatke: da će odmah produžiti za Sinj i Split da se pridruže Prvom i Četvrtom bataljonu u suzbijanju napada Nijemaca, ustaša, četnika, domobrana i evakuišu bogati ratni plijen.

Desetak dana je prošlo u manjim borbama i naporima da se što više zaplijenjenog talijanskog oružja, municije i ostalog vojnog materijala izvuče dublje na slobodnu partizansku teritoriju. Kad je izvršila pomenuti zadatak, Brigada je, početkom oktobra 1943, napustila područje Zelova i krenula prema Livnu. Bataljoni su pregazili rijeku Cetinu sjeveroistočno od Sinja i produžili putem preko Dinare. Istim pravcem išle su jedinice Prve proleterske divizije, koje su sada imale i nekoliko tenkova, zaplijenjenih prilikom zarobljavanja i razoružavanja talijanskih jedinica. Borci Desete krajiške bili su ushićeni gledajući tenkove na čijim su oklopima sjedili proleter i budno motrili na zarobljene vozače, Talijane, da mašine ne skrenu sa serpentinskog puta da strmeknu u neku provaliju Dinare.

U oslobođeno Livno bataljoni Desete krajiške su stigli 3. oktobra popodne i dočekani su pozdravima građana. Na gradskom trgu borci su povelili kolo kozarsko i gromoglasno pjevali. Pjesma i veselje bili su, u stvari, predah na putu u obližnja sela, u koja su upućene prethodnice i konačari da obezbijede prenoćišta.

Prva borba uz podršku tenkova

Dobro ispavani i raspoloženi borci Desete krajiške su produžili prema Kupresu, zloglasnom ustaškom uporištu, koje ranije, i pored nekoliko upornih napada, krajiške i proleterske brigade nikad nisu osvojile. Štab Treće krajiške proleterske i štab Desete krajiške udarne brigade zajednički su pripremili plan napada na ustaško osinje gnijezdo. Obje brigade, prvi put od kada ratuju, imale su podršku tenkova. Treći bataljon Treće krajiške i Treći bataljon Desete krajiške brigade su dobili zadatak da nastupaju, uz podršku čete tenkova, preko Kupreškog polja i upadnu u ustaško uporište.

Kad je izdužena brigadna kolona, na čelu s Trećim bataljonom, prošla Šujice i žurila da sustigne Treći bataljon Treće krajiške proleterske, odjednom je zaustavljena vatrom pušaka i puškomitraljeza s obližnjih visova. Komandant bataljona Nikola Rokvić nije dopustio da se uzvrat na iznenadnu pucnjavu procijenivši da je to neki nesporazum. I nije se prevario. Vatru su otvorili borci Devete krajiške brigade, misleći, zbog tenkova u koloni, da su to Nijemci i ustaše. Nesporazum je brzo otklonjen i Treći bataljon se pridružio bataljonu proletera da zajednički pristupe izvršenju osnovnog zadatka.

Na Kupreškom polju je došlo do drukčijeg nesporazuma. Kad su ustaše primjetile bataljonske kolone i tenkove pomislile su da su to Nijemci i da im dolaze u pomoć. Njih više je opkoračilo bicikle da požure i pridošlicama požele dobrodošlicu. Komandir čete Luka Jelić i komandir voda Pero Sopić, idući na čelu kolone, u čudu su se zapitali šta da rade i da li ustašama da prekrate nastupanje. I nišandžije u tenkovima su bile začuđene prizorom i gledale preko nišana oružja. Prenijeto je naređenje da tenkovi idu naprijed, a grupe boraca iza njihovih oklopa i gusjenica. Bliski susret bio je takav da su ustaški koljači kasno shvatili da su u bezizlaznoj situaciji i pokušali pobjeći. Većina ih je pokošena paljbom pušaka i puškomitraljeza. Za preživjelima su krenuli tenkovi i trčali borci dva bataljona. Nekoliko ustaša je sustignuto i ubijeno nadomak uporišta. Dva tri su umakli unutra da jave šta ih je snašlo i kakva sila pristiže. Panična i nepovoljna vijest toliko je obeshrabrila ustaše u Kupresu da se nisu usudili da pruže ozbiljniji otpor i suludo su pobjegli prema Kupreškim vratima i dalje da izmaknu sudu pravde. Uslijedila je potjera, pretraživanje grada i okoline i 70 ustaša je zarobljeno.

Iz Kupresa Deseta krajiška je došla u rejon Bugojna i ušla u sastav Pete krajiške udarne divizije. U svom Ratnom dnevniku Milutin Morača, komandant Pete divizije, zapisao je da je Deseta krajiška brigada stigla 7. oktobra u Bugojno, da je imala 800 boraca, naoružanih sa 560 pušaka, i 19 puškomitraljeza, 5 teških mitraljeza i 2 laka minobacača. Imala je 20 jahačih i 80 tovarnih konja. U to vrijeme Peta krajiška divizija je pripremana za dugi borbeni marš prema Sandžaku i Srbiji. Kako je to započelo i sprovedeno, u pomenutom dnevniku Morača kaže i ovo; „Politički komesar divizije

i ja bili smo u Vrhovnom štabu u Jajcu. Drug Tito nas je upoznao sa novim zadatkom naše divizije: idemo u Sandžak da zajedno sa Drugim udarnim korpusom, koji se već nalazio u Crnoj Gori i Sandžaku, proširimo slobodnu teritoriju u pravcu Nove Varoši, Zlatibora i Užica, da tamo pomognemo stvaranje i jačanje narodne vlasti i vršimo mobilizaciju za našu vojsku. Drug Tito nam je rekao da u sastav divizije dobijamo Desetu krajišku udarnu brigadu, koja će nam uskoro stići u Bugojno. Takođe nam je rekao da izvršimo sve pripreme za skori pokret divizije..."

Odlazak iz Bosanske krajine

Nešto ranije u Brigadi je bilo kadrovskih promjena. Vršilac dužnosti komandanta Vlado Prošić je premješten na novu dužnost, a Marko Sordić, prekaljeni ratnik i komandant bataljona, naimenovan je za komandanta Brigade. Milovan Batanović Batan je postao zamjenik političkog komesara Brigade, Pero Đurić rukovodilac i Vuksan Ljumović, član Politodjela. Umjesto ranjenog Miloša Šušilovića Miće dužnost komandanta Drugog bataljona je povjerena Bog-J danu Vukši, a dužnost komandanta Četvrtog bataljona, umjesto Jove Vukše, kojije prekomandovan u Sloveniju, preuzeo je Dmtar Tica. Dušan Bauk je postavljen za obavještajnog oficira Brigade, a Kosta Kovačević za njegovog pomoćnika. Risto Gavrić je postavljen za operativnog oficira u štabu Brigade, a dr Nikola Špoljar za referenta brigadnog saniteta. Promjena je bilo, zbog ranjavanja, bolesti i prekomandi, i na dužnostima komandira i političkih komesara četa, komandira i delegata vodova. Dobro pripremljena za napore marševe i usputne borbe, Deseta krajiška je pošla 10. oktobra iz rejona Bugojna, istog dana stigla u selo Kute i dobila kraći odmor. Usput je bilo nepredviđenih zastoja, poremećaja marševskog poretka, zbog znatnog broja ranjenika u divizijskoj bolnici i nedovoljno pripremljene komore za duže marševanje i savlađivanje teško prolaznog terena. Na propuste je ukazivano i borci pripremani za još teže napore na putu za prelaz preko željezničke pruge u rejonu Ivan-sedla i Bradine. Potom je uslijedio dug i naporan pokret do Stojkovića, Bulatovića i Hasanovića. Savlađujući brojne uspone i šumske neprohode, borci su se premorili, a pretovareni komordžijski konji padali i teško su uspravljeni na noge da krenu naprijed. Kad su premoreni stigli na odredište, borcima nije bilo do večere i odmah su prilegli da se okrijepe snom. U štab Divizije su pozvani komandant i komesar Brigade, da učestvuju u pripremi napada na uporišta Bradinu i okolinu. U seoskoj kući su našli komandanta Divizije Moraču, političkog komesara Materića, komandanta Prve krajiške Stevu Rpuša i političkog komesara Mladena Marina I komandanta Ramskog partizanskog odreda. Zajednički je odlučeno da jedan bataljon Prve Krajiške napadne zgradu željezničke stanice u Kradini, a tri čine prethodnicu i zaštitnicu u nastupanju prema selu Cepi. Deseta krajiška je dobila zadatak da neprijatelja ugrozi u Podortncu i kod Lukač-mosta i zaštititi pravac od Konjica. Ramskom partizanskom odredu je naređeno da zbrine teške ranjenike.

Napad je izveden noću, 13/14. oktobra i prokrčen prolaz preko željezničke pruge i drumu u pozadini. Deseta krajiška je zauzela Podorašac, a neprijatelju u Lukač-mostu u pomoć je pristigao oklopni voz i uporište nije savladano. Neprijatelju (1. bojni 2. gorske pukovnije) nanijeti su izvjesni gubici, a 19 vojnika je zarobljeno. Porušeno je kilometar željezničke pruge i tri manja mosta. Uništene su 2 lokomotive i oštećena stanična postrojenja. Zaplijenjeno je 18 pušaka, 2 puškomitraljeza, 1 teški mitraljez, 2 sanduka minobacačkih granata i 16.000 puščanih metaka.

Nastupanje prema Drini

Štab Divizije neprestano se nalazio u marševsko-borbenom poretku Prve, Četvrtе i Desete krajiške udarne brigade, njihovim ŠTABOVIMA neposredno davao zadatke i analizirao kako se izvršavaju. Posebno je brinuto da se nastupni marš odvija predviđenim tempom i da se nikako ne poremeti. Na kraćim zastancima politički komesari četa i delegati vodova su podsjećali borce na zadatke i uputstva, primljene u Bugojnu, prije početka dugog i napornog pokreta, da se u selima i zaseocima, kuda se prolazi, uspostavljaju prisniji kontakti sa mještanima, da se samovoljno ništa ne uzima, čak i kada bude ponuđeno od darežljivijih domaćina. Insistiralo se, zapravo, na čuvanju ugleda i lika boraca Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Samo pravilnim postupcima i korektnim ophođenjem – naglašavali su politički komesari i delegati vodova – pridobija se povjerenje naroda i ostavljaju snažni utisci. Komandiri četa i vodova su vodili računa da borci čuvaju tajnost pokreta Brigade, da ne dođu do samovoljnog napuštanja jedinica i dezerterstva. Ujutru, 14. oktobra, poslije uspješnog prelaza preko drumu i željezničke pruge jedinice Desete krajiške su požurile u Džepe i Vrdolje. Na prilazima Džepima manje neprijateljske grupe su otvorile vatru na brigadnu prethodnicu. U kratkom obračunu ubijen je jedan napadač, a ostali su pobjegli.

Marš je nastavljen prema Trnovu, vrletnim i skoro besputnim terenom. Štab Divizije se nalazio sa štabom Desete brigade i zajedno su išli prema Umoljanima. Obavještajni oficir Brigade Dušan Bauk i obavještajni oficir Četvrtog bataljona Milenko Todić Čubo su doznali da se ustaška milicija u Umoljanima sprema da pruži otpor. O svemu su obaviješteni štab Brigade Četvrtog bataljona i donijeta je odluka da Prva četa, sa komandirskom Slavkom Gligićem, političkim komesarom Radovanom Šobotom, njihovim zamjenicima Mirkom Serdarom Jolom i Milanom Grahovcem, pohita da tuče neprijateljsku miliciju. Borci su u hodu pripremljeni za prepad i postizanje uspjeha. Na čelu kolone, koja će uskoro da preraste u streljački stroj, bili su D Mitar Salić, Đuran Salić, Mlađo Kesić i Ostoja Jošanović, neustrašivi bombaši i puškomitraljesci, čuvena četna udarna četvorka. Za njima nisu zaostajali Vitimir Šurlan, Radovan Vučićević, Dušan Simurdić, Aleksa Maksić Brko, Zdravko Škrbić, delegat voda, Mićuka Knežević, komandir voda, Soka Kotur, Dušan Bursać, Smilja Rusić, Mara Petrović i ostali. Cijela četa, u stvari, bila je udarna i neprijatelju zadavala osjetne udarce. Sukob s neprijateljskom milicijom se završavao njenim bijegom u okolne šume i pripucavanje iz daljine. U selu se otkrilo da je ustaška milicija ranije, u vrijeme bitke na Sutjesci, sačekivala ranjene i onemoćale borce udarnih i proleterskih brigada, na prepad ih zarobljavala, mrcvarila i ubijala ili predavala Nijemcima. Obavještajci su doznali imena .trojice zlikovaca i njihove su kuće zapaljene. Četvrti bataljon se sukobio s udruženim neprijateljima: četnicima, ustašama, domobranima i milicijom u Trnovu i protjerao ih prema Kalinoviku. Manje borbe istovremeno su vodile Prva krajiška brigada, nastupajući prema Dubočanima, Bjelimiću, Kalinoviku, na desnom krilu divizijskog borbenog rasporeda, a takođe i Četvrta krajiška brigada, koja je nastupala na lijevom krilu, podnožjem Igmana, u okršajima ubila 5, zarobila 19 četnika, zaplijenila njihovo oružje i stigla sjeverno od Trnova da štiti pravac od Sarajeva.

Štab Desete krajiške je sagledao pređeni put od Bugojna do Trnova i nije imao razloga za nezadovoljstvo. Pokreti jedinica su ostvarivani u skladu sa zamišljenim planom i usputni sukobi s neprijateljem povoljno završavani. Među borcima nije bilo pojava malodušnosti i niko nije dezertirao. Poneko je pominjao rodni kraj, prisjećao se roditelja, braće, sestara, žene i djece. Po tome se vidjelo da pojedince obuzima tuga za zavičajem i otvoreno su priželjkivali da se borbeni marš Brigade što prije završi povratkom u kraj u kome je formirana. Bilo je to, narodski rečeno, pusta želja i Deseta krajiška će produžiti da se bori u Srbiji i Sremu.

Brigada je produžila prema Turovima i Godinju, u namjeri da stigne u podnožje Jahorine i uspostavi vezu s Jahorinskim partizanskim odredom. Zastoj i predah su uslijedili u Varoši i Kolakovićima. Četnici su naučili da im se približava brigada koja je vješta da ih iznenadi i nisu se usudili da izvrše napad. Na brzu ruku su dograbili oružje i opremu, svrstali su u nekoliko grupa i pobjegli u rejon Jabuke. Bez uznemiravanja od neprijatelja, borci Desete krajiške su imali prilike da se poštenije, poslije više dana napornog marševanja, odmora, properu rublje i nešto vremena posvete ličnoj higijeni. Uporedo su vršene pripreme za naredne pokrete i očekivano je da se objelodane pravci nastupanja.

Vrhovni štab NOV i POJ je naredio štabu divizije da brigade, preko Goražda, što prije izbiju u rejon Pljevalja, da ojačaju ofanzivna dejstva jedinica Drugog udarnog korpusa. Pravac naznačenog nastupanja bio je donekle nepodesan i znatno duži od izvjesne sredokračice preko Foče i Čajniča. Stoga je zatražena saglasnost Vrhovnog štaba da se nastupa kraćim putem. Uslijedio je odgovor da Štab Divizije može postupiti po sopstvenoj želji.

Uz dobro obezbjeđenje, isturivši jače prethodnice i pobočnice, bataljoni Desete krajiške su marševali prema Foči i Drini. Usput nisu imali sukoba s neprijateljem. Prije zalaska sunca bataljonske kolone su pristizale na visove i padine iznad spaljenog grada na Drini, u namjeri da pređu rijeku i zanoće u kućama na desnoj obali. Izviđačke patrole su otkrile da je srušen most na Drini, da nema nikakvih čamaca i skela da se borci prevezu preko hirovite rijeke. Štab Brigade i štabovi bataljona nisu bili zadovoljni neočekivanim zastojem i tražili su najpovoljnije rješenje. Od nekih mještana su dobijeni podaci da postoji žičani, viseći most, u Brodu, južno od Foče, udaljen oko 7 kilometara. Bataljonske kolone odmah su usmjerene uzvodno i most su počele prelaziti kad se sasvim smračilo. Mala propusna moć mosta je usporavala prelazak, pogotovo komore i pozadinskih jedinica. Cijela Brigada je stigla poslije ponoći u Foču. Premoreni borci jedva su dočekali da se razmjestu u nekoliko neoštećenih kuća i odmora. Na nepoznatom terenu, niz desnu obalu rijeke, komandir Treće čete Prvog bataljona, Milan Radujko, imao je zaduženje da njegova jedinica obezbjeđuje okolinu i četnicima ne dozvoli da se mučki prikradu i prirede iznenađenje. U tome poslu je angažovan cio vod, sa komandirskom Boškom Vukobratom i delegatom Markom Jarićem. Četnici se nisu usudili da napadnu, ali...

Ujutru je naišla četnička patrola, vjerujući da je grad pust, baš u vrijeme kada je dežurni čete Jarić poveo Dragu Došena da zamijeni stražara Momčila Bosnića, ispred zgrade u kojoj se nalazio štab Prvog bataljona. Kad se to završilo, dežurni Jarić je skrenuo u obližnji voćnjak da nakupi malo

oraha koji su opadali sa prerodilih grana. Sagnut je čuo pitanje: „Ko je tamo?“ Pomislio je da je neko od njegovih drugova naumio da skuplja orahe i ležerno uzvratio: „Naši smo“ i krenuo. Neznanci su prišli i počeli razgrtati opalo suvo lišće da nađu neki plod. Jarić je prepoznao četnike i, skočio na dvojicu bradonja i Momčila Bosnića pozvao u pomoć. Dvojica četnika su savladani, odvedeni u komandu čete i tamo su otkrili da jedan njihov kolega spava u obližnjoj kući. On je zatečen u krevetu i lako razoružan.

Brigada se zadržala nešto duže, skoro cio dan, u razrušenoj i spaljenoj Foči. U nekoliko čitavih kuća skoro i da nije bilo žive duše. Četnici su ranije klali i ubijali muslimanski živalj, leševe bacali u Drinu, a mnoge zgrade zapalili i pretvorili u pepeo. I muslimanska sela u okolini Foče bila su popaljena, a mještani pobjegli da sačuvaju žive glave. Politički komesari su obavijestili borce šta se dešavalo u gradu na Drini, u kome je boravio, u zimu i proljeće 1942, Vrhovni štab i vrhovni komandant Josip Broz Tito. Kroz Foču su istog dana prošle Prva i Četvrta krajiška brigada i otišle prema Čajniču. Za njima je krenula Deseta krajiška, ali je zadržana u Slatini, zbog iznenadnog naređenja da se promijeni pravac nastupanja. Vrhovni štab je tražio da brigade Pete krajiške udarne divizije krenu, umjesto u Pljevlja i Sandžak, u rejon Goražda, Višegrada i Rogatice da tuku dosta brojne četničke jedinice. Štab divizije je proučio primljeno naređenje, uvidio da bi se brže stiglo naznačenom cilju ako se brigade ne vraćaju nazad preko Drine, ako se zapute iz Čajniča na Rudo i Višegrad.

Gaženje kvislinške granice

O razlozima neočekivane promjene pravca nastupanja Pete divizije njen komandant Milutin Morača je zapisao, u Ratnom dnevniku, pored ostalog, i ovo: „Od Vrhovnog štaba dobili smo zadatak da napadnemo i zauzmemo Rudo, Višegrad i Priboj – granične krajeve Bosne, Srbije i Sandžaka, da razbijemo četnike i učvrstimo našu vlast...“

Obavještajni oficiri imali su pune ruke posla da doznaju stvarno stanje na pravcima nastupanja brigada – Prve prema Višegradu i Vardištu, Četvrte prema Rudom i Priboju, Desete krajiške prema Priboju u dvije borbene kolone, desnom obalom Lima i kroz Rudo. 'Njihovi izvještaji brzo su dostavljeni štabovima brigada i štabovima bataljona da se podaci koriste u planiranju nastupanja i napada na neprijatelja. U skladu s naređenjem Vrhovnog štaba Prva krajiška je oslobodila Višegrad, a Četvrta krajiška brigada Rudo i nastavila da goni četnike prema Bijelom Brdu. Deseta krajiška brigada je pripremljena da forsira Lim i potuče Pribojsku četničku brigadu u rejonu Batkovića. Da bi bataljoni prešli sa lijeve na desnu obalu rijeke, prethodno je trebalo uspostaviti solidan mostobran i suzbiti napade izdajnika. Traženi su dobrovoljci, bombaši i puškomitraljesci da se čamcima otisnu preko valova brze i hirovite rijeke. Prvi se javio puškomitraljezac Zdravko Višekruna, a za njim

više od stotinu drugova. Odabrano ih je 35 i smjelo su ušli u čamce. Pružana je izuzetno dobra podrška grupi odvažnih u čamcima (koje su zapljuskivali talasi i zrna četničkog oružja) da se lakše približe suprotnoj obali, iskrcaju, uspostave i šire mostobran. Žestoka i dosta precizna puškomitraljeska vatra je primorala četnike Pribojske brigade da iskaču iz zaklona i bježe. Mnoge su sustigla vrela zrna i nisu daleko odmakli. A kad je pristiglo pojačanje na uspostavljeni mostobran, najupornije četničke grupe su potučene i njihova odbrana praktično je razbijena. Njihov donekle žilav otpor mogao se objasniti i činjenicom da su branili sopstveni magazin raznovrsne hrane, očigledno dijelom dobijene od Talijana i pripremljene za zimu. Hrana je zaplijenjena i dijeljena jedinicama Pete krajiške udarne divizije.

S lijeva na desno: Špiro Radlović, komandir čete, teško ranjen decembra 1944. godine na sremskom frontu i ubrzo umro, Bogdan Pajić, politički komesar Tpećeg bataljona i Mlađo Vučković, politički komesar Prvog bataljona

Na Priboj su upućene jedinice Četvrte i Desete krajiške brigade. U garnizonu su se nalazile talijanske jedinice i po nagovoru četnika nisu pristajale da polože oružje, bez obzira što je fašistička Italija kapitulirala. Štab Divizije i štab Desete krajiške su bili mišljenja da sve treba učiniti da se talijanske jedinice urazume i privole da bez borbe polože oružje. One su bile na položajima na Grabu i Osojniku, dominantnim visovima zapadno od Priboja. Komandant Brigade Srdić je pregovarao sa komandantom talijanske jedinice i predočio da se ona mora predati. Talijanski vojnici su položili oružje, ali je više crnokošuljaša umaklo u Srbiju, pridružili se Nijemcima i do kraja im ostali vjerni. U samom Priboju nije bilo većeg otpora i pucnjave. Četnici su pravovremeno otkrili da se gradu približavaju jedinice Četvrte i Desete krajiške udarne brigade i uzmakli prema Uvcu. Gradske ulice i okolina dobro su pretraženi. Otkriveno je nekoliko talijanskih magazina municije, hrane, odjeće i obuće.

Predah u Priboju i okolini je poslužio jedinicama Desete krajiške da odmornije krenu u naredne borbe. Krajem oktobra štab brigade je dobio naredjenje da bataljoni nastupaju prema Donjoj i Gornjoj Jablanici, Semegnjevu i Dobroselici, da tuku i progone četnike i nedićevce. Na Bijeloj i Kljunačkoj glavi, planinskim uzvišenjima, borci Desete krajiške su naišli na granične oznake kvislinških tvorevina Nedićeve Srbije i takozvane Nezavisne Države Hrvatske. Nedićevi graničari su pobjegli. Jedan je nešto usporio i lako je uhvaćen. Borci su radoznalo posmatrali graničnu liniju, kamene biljege, onda ih počeli gaziti i brisati. Za kratko vrijeme ne tome dijelu je nestalo kvislinške granice i više nikad nije obnovljena.

Udar na bugarske jedinice i četnički štab u rejonu Zlatibora

Štab Brigade je dobio podatke da se bugarske jedinice nalaze na Palisadu, u srcu Zlatibora, zatim u Čajetini, a takođe na prevoju Šarganu, u Vardištu i Mokroj Gori. Obavještajni oficir Bauk i grupa izviđača su otkrili da bugarske jedinice, na pravcu nastupanja Desete krajiške, pripadaju 64. puku 24. bugarske pješadijske divizije, da 500 vojnika brane Palisad i okolinu. Štab Brigade je odlučio da se zauzme neprijateljsko uporište. Prvi i Treći bataljon su napali neprijatelja, Drugi štitio pravac od Užica, a Četvrti se nalazio u Gamzinoj ćupriji i Ribnici u brigadnoj rezervi. Streljački strojevi bataljona su iskoristili noć, neprimijećeni upali u Palisad i otvorili vatru. Puškomitraljesci i bombaši su uletjeli u zgradu osnovne škole, na spavanju zatekli većinu bugarskih vojnika i toliko ih uplašili da su odmah digli ruke iznad glave. Uporedo su savlađivane ostale otporne tačke i bugarski vojnici primoravani da se predaju. U borbi su se isticali komandiri Jovan Radujko Jošan, Jovo Ševo, politički komesari četa Mihailo Kovačević, Uroš Kecman Učo, zatim komandir voda Bojan Šobot, Svetozar Jović, Branko Radujko, Dušan Bjelotomić, Đuro Stevin Tanjga, Mara Sabljčić, Milan Pilipović, Đuro Đurđev Tanjga i ostali. Napad bi se završio uspjehom da nije bilo izvjesne neopreznosti i nepoznavanja čudi neprijatelja. Borci su, naime, računali da je dovoljno da su bugarske vojnike

razoružali i da više ne prijete nikakva opasnost. Lukavi Bugari su iskoristili korektno ophođenje na povik jednog oficira dograbili oružje, počeli se braniti i uzmicati. Teško su ranili komandira voda Bojana Šobota, dvojicu boraca ubili i grabili prema Užicu. Nešto kasnije su se pregrupisali i pošli u protivnapad. Prvi u Treći bataljon, sada razdvojeni, morali su se povući na polazne položaje. Štab Brigade nije bio zadovoljan krajnjim ishodom borbe i štabovima bataljona su upućeni prijekori. Pored teško ranjenog vodnika Šobota, koji je kasnije umro, 11 boraca je ranjeno, a dvojica su poginuli. Iz stroja je izbačeno 20 bugarskih vojnika.

U zaleđini Desete krajiške, na prostoru Rudog, Ustiprača i Čajniča, formiran je Linski partizanski odred i to je uslovalo značajnu kadrovsku promjenu u Brigadu. Miloš Marčeta je prekomandovan za političkog komesara novoformiranog odreda, a Radoje Sekulić Makso je postao politički komesar Brigade. Njegovo djelovanje je počelo i brigom za rad tek započetog partijskog kursa u selu Jablanici.

U jedinice Desete krajiške dobrovoljno su stupili mladi Zlatiborci, brzo se kalili u vatrenim okršajima i postajali odvažni borci. Prvi je došao Vitomir Kovačević iz Šljivovice, učenik gimnazije, na smrt osuđen od strane četničkog vojnog suda, ali je uspio pobjeći i morao se kriti. Čim je doznao da se partizanske jedinice približavaju Zlatiboru, on im je pohitao u susret, postao borac Druge čete Četvrtog bataljona i napisao, pored ostalog, i ovo: „Moji prvi utisci o ovim ljudima, Krajišnicima, bili su zadivljujući i takvi su ostali do dana današnjega. Razmišljao sam tada, a i kasnije: otkuda ovim ljudima tolika rešenost, visoka svest i rodoljublje, da su došli sa kraja Bosne da tuku okupatora u Srbiji i donose ovom narodu slobodu. Željno sam očekivao da stignemo u Kutlašiće, da se i ja uvrstim u njihove redove. Rekli su mi da sam prvi iz ovih krajeva koji je stupio u njihovu jedinicu...”

S lijeva na desno: Petar Skakić Pepo, komandir čete i Milan Japuh, rukovodilac brigadnog skoja

Kovačević je dobro poznao teren Zlatibora, mnoge kuće, domačine, zaseoke i sela. Stoga je mogao dosta pomoći u otkrivanju četničkih grupa, njihovih jataka, koje su rijetko prihvatale otvorenu borbu i najčešće su mučki napadale. U tome se isticala i Zlatiborska četnička brigada, kojom je komandovao Milomir Kolarević, čiji se štab nalazio u Šljivovici. Izviđači i obavještajni oficir bataljona su doznali da se četnički štab nalazi u kući Jagoša Brkovića. O tome je obaviješten štab Četvrtog bataljona, koji je odlučio da se izvede prepad i četničkim glavešinama priredi iznenađenje. Komandir čete Jašo Radun je pozvao novodošlog dobrovoljca Kovačevića da dođe u štab bataljona. Mladić je trkom došao, vojnički odsečno pozdravio komandanta bataljona Dmitra Ticu, političkog komesara Dušana Jaglicu, političkog komesara čete Bogdana Pajića, u stavu mirno čekao da čuje zašto je pozvan. Komandant je upitao da li bi noću mogao dovesti dvije čete u Šljivovicu i njene zaseoke. Kovačević je uzvratilo da dobro poznaje selo i raspored kuća i da mu to neće biti teško.

U napad su krenule, 12. i 13. novembra noću, Druga četa, sa komandrom Jošom Radunom i političkim komesarom Bogdanom Pojićem i Prva četa, sa komandrom Slavkom Gligićem i političkim komesarom Radovanom Sobotom, da učine što se naumilo. Noć je bila katranski crna i pogodovala za skriveno kretanje. U putu se pokazalo da je potreban još jedan vodič da Prvu četvu odvede Mandića kućama, jer se posumnjalo da se četnički štab, zbog predostrožnosti, tamo mogao preseliti. Kovačević je predložio da pronađe svoga poznanika Svetozara Lukovića, čija je

kuća bila u blizini, da bude vodič. Luković je pristao i pokret je nastavljen. Druga četa je opkolila Brkovićevu kuću, u njoj zatekla desetak žena – predilja – a o muškim glavama ni traga. Četnički štab se nalazio u jednoj kući u zaseoku Mandićima i tamo se razbila borba. Komandant četničke brigade Kolarević i komandant četničkog bataljona Ninković su izmakli Prvoj četi, a zarobljena su 2 četnika i 1 folksdojčer, koji je bio oficir za vezu između Nijemaca, Zlatiborske četničke brigade i bugarskih jedinica. Zaplijenjena su 2 puškomitraljeza, 1 teški mitraljez, dosta municije, nekoliko ručnih bombi i nešto vojničke odjeće.

Partijsko-politički rad pod zvižducima kuršuma

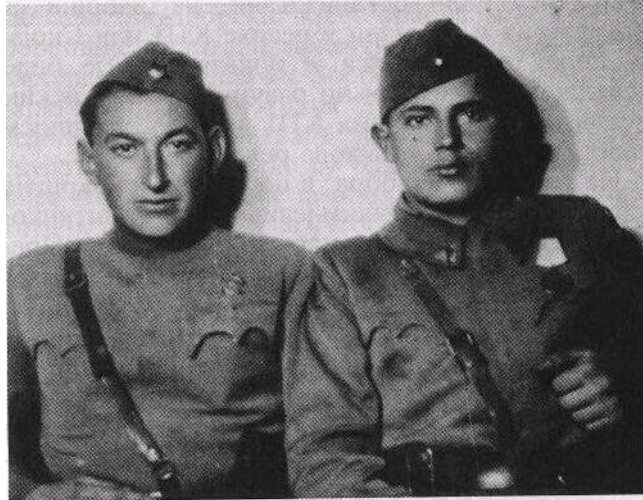
Prije polaska iz rejona Bugojna preduzete su mjere da se partijsko-politički rad planski sprovodi, jača politička svijest boraca i rukovodilaca, njihova spremnost da tuku okupatora i domaće izdajnike širom Jugoslavije. Štab Brigade i Politodjel, sa rukovodiocem Perom Đurićem i članovima Vuksanom Ljumovićem i Veljkom Ražnjatovićem, održali su kraće savjetovanje za vrijeme predaha jedinica na prilazima željezničkoj pruzi i drumu kod Bradine, sa komandirima i političkim komesarima bataljona da se sagleda moralno-političko stanje u jedinicama i usvoji program narednih aktivnosti. U razgovoru je sagledano pravo stanje: da su politička svijest i raspoloženje boraca i rukovodilaca za borbu na zavidnom nivou, da ih većina imaju dosta iskustva u obračunu s Nijemcima, Talijanima, ustašama, četnicima, domobranima i neprijateljskom milicijom. Vojno-političko obrazovanje, rečeno je tada, nije bilo na željenom nivou kod desetara, komandira vodova i četa i političkih komesara četa. Njihovom svestranijem obrazovanju morala se posvetiti znatnija pažnja i koristiti svako borbeno zatišje da se to sistematski sprovodi. Usvojenim programom je predviđeno da se borci redovno obavještavaju o političkim događajima u našoj zemlji i svijetu, njihovim zadacima u krajevima kuda prolaze, posebno onima u kojima je neprijatelj imao znatnijeg uticaja i njegova propaganda smišljeno širila laži o Narodnooslobodilačkoj vojsci. Istaknut je značaj da borci i starješine ubrzano savladaju osnovnu vojnu obuku: da pravilno rukuju oružjem, eksplozivom, da se umješno ponašaju u napadu i odbrani. Na planu ideološko-političke izgradnje članovi KPJ i Skoja imali su obavezu da bolje ovladaju materijalističkim shvatanjima svijeta. U svojim sjećanjima Vuksan Ljumović kaže da je brinuto o kulturnom i prosvjetnom uzdizanju boraca i rukovodilaca, opismenjavanju, zdravlju i otklanjanju uočenih slabosti. Zaključni savjetovanja odmah su dostavljeni političkim rukovodiocima bataljona i četa da se primjenjuju u svakodnevnom radu, praksi.

Nešto kasnije, u selu Zaborku, partijska ćslija Brigade i Politodjela zajedno su analizirali trenutnu političku situaciju, usvojili konkretan plan izgradnje političkih kadrova i političkog rada u cjelini. O skoro identičnim pitanjima je raspravljano na sastancima bataljonskih biroa KP. Zauzimani su stavovi o metodi rada u selima i prihvaćeno da su konferencije, kojima prisustvuje većina mještana, gdje politički rukovodioci Brigade govore o značajnim događajima, najpogodniji oblik za ostvarivanje trajnijeg uticaja i razvijanje istinske saradnje.

Kad je napustila Bosansku krajinu, na putu za istočnu Bosnu, Sancak i Srbiju, u Desetoj krajiškoj udarnoj brigada bila su 134 člana KPJ i 135 članova Skoja. Kad se to uporedi s brojnim stanjem Brigade u isto vrijeme, onda je svaki treći borac i rukovodilac bio partijski organizovan. Zanimljivo je da je među članovima Partije bilo malo žena, samo 16, a među skojevcima skoro dvostruko više, 30 djevojaka. Kandidata za članove KPJ bilo je čak 52, a među njima svega 8 djevojaka. Nije naodmet podsjetiti i na socijalni sastav i porijeklo članova KPJ. Njih 57 bili su radnici, 57 zemljoradnici, 8 intelektualci, 9 đaci i 4 nepoznatog zanimanja. Zamjenik političkog komesara Brigade Milovan Batanović Batan u pisanom sjećanju o radu partijske organizacije Brigade svjedoči i daje najviše članova Partije, Skoja i kandidata bilo u Prvom bataljonu, čak 45, u Drugom bataljonu 26, u Trećem Bataljonu 22 i Četvrtom bataljonu 23. U Štabu Brigade, Politodjela i prištapskim jedinicama bilo je 18 članova KPJ. O značaju rada i raspravljanja na partijskim i skojevskim sastancima, često i pod zvižducima kuršuma, ispaljenih sa obližnjih neprijateljskih položaja, Batanović je zapisao i ovo: „Na partijskim i skojevskim sastancima u četama i bataljonima ukazivano je da komunisti, kandidati Partije i skojevci moraju biti u prvim redovima borbe, da od njihovog držanja i delovanja zavisi kakve će im biti čete i bataljoni, koliko će biti sposobni da se bore protiv neprijatelja...”

Bilo je predviđeno da se poslije svake borbe i izvršavanja ostalih zadataka na sastancima partijskih i skojevskih organizacija prodiskutuje i analizira kako su komunisti i skojevci izvršavali svoje obaveze, jesu li ostalima služili za primjer i doprinijeli da se svojski angažuju u savlađivanju neprijatelja. Isticana je hrabrost pojedinaca, čak desetina i vodova. Ako nisu bili organizovani, najhrabriji su predlagani i primani u redove KPJ ili Skoja. I pored toga, praksa je pokazala da je bilo sektašenja i nedovoljno razumijevanja, u nekim četinim organizacijama KPJ i Skoja, za prijem zaista

borbenih u njihove redove.

Slijeva na desno: Dušan Rađenović, komandir čete, poginuo na sremskom frontu i Dimitar Šušnjica, komandir čete

Na terenu Zlatibora, i pored čestih okršaja s bugarskim i četničkim jedinicama, političkopartijski rad nije zanemarivan. Naprotiv. Preduzimane su mjere da se, pored ustaljenog političkog obučavanja boraca, organizuje intenzivan partijski kurs i mladi borci i rukovodioci pripremaju za više i odgovornije dužnosti u jedinicama. Kursom je rukovodio politički komesar Brigade Radoje Sekulić. Program kursa zajednički su pripremali članovi štaba Brigade i Politodjela i odabrali predavače i slušaoce. Kurs je održan u Jablanici i pohađalo ga je 30 slušalaca, pretežno mladih, koji su imali smisla i volje da se teoretski izgrađuju i osposobljavaju za odgovornije dužnosti u jedinicama. Na kursu su obrađivane ove teme: „Razvitak društva“, „Razvitak radničkog pokreta“, „Teorija Partije“, „Organizacija pitanja Partije“, „Nacionalno pitanje“, „O sovjetskoj državi“, „Oslobodilački rat“, „O liniji Partije“, „Postanak Zemlje i čovjeka“ i drugo. Nastava se izvodila prema predviđenom planu, ali je ponekad i prekidana, zbog borbe u blizini i potrebe da se kursisti pridruže jedinicama koje su odbijale iznenadne napade neprijatelja. Kurs je završen prije predviđenog vremena, krajem novembra 1943, zbog neprijateljskih ofanzivnih dejstava u zapadnoj Srbiji i Sandžaku.

U jedinicama na položajima istovremeno se odvijao zapažen političko-partijski rad. U više sela zlatiborskog kraja oranizovane su konferencije mještana, prisutnima tumačen značaj narodnooslobodilačke borbe, raskrinkavana izdajnička rabota četnika Draže Mihailovića, nedićevaca, ljotićevaca i ostalih saradnika okupatora. Pominjane su odluke Drugog zasjedanja Avnoja i kako je zamišljeno društveno-političko uređenje nove Jugoslavije. Prisutni su pažljivo slušali govornike i ponekad tražili da se pojedina pitanja šire objasne. Ostala je zapamćena konferencija u Bijelom Brdu, masovno posjećena, kada su pljuštala brojna i razna pitanja i govornik se dobro znojio, do duboko u noć, dok nije sve objasnio.

Munjevita neprijateljska ofanziva

Poslije kapitulacije fašističke Italije i razoružavanja talijanskih vojnih jedinica u Dalmaciji, Bosni, Sandžaku i Crnoj Gori Nijemci su nastojali da ofanzivnim udarima potisnu jedinice Narodnooslobodilačke vojske i preuzmu pomenute krajeve. Dejstva Drugog udarnog korpusa i Pete krajiške udarne divizije u Crnoj Gori, Sandžaku i Srbiji izuzetno je ugrožavala njemačke interese u tome dijelu naše zemlje i užurbano su pripremali ofanzivnu operaciju, nazvanu „Kugelblic“. Njihov je osnovni cilj bio da zajedno s bugarskim, četničkim i nedićevskim jedinicama zavladaju Sandžakom i zapadnom Srbijom, da nastave dejstva da jedinice Drugog udarnog korpusa i Pete krajiške divizije, ako ih ne unište, primoraju da se povuku sjeverno od linije između Pala i Višegrada, na nepovoljan teren, na kome su se već nalazile Sedamnaesta i Dvadeset sedma instočnobosanska udarna divizija, da ih tu opkole i potuku. Zamisao je bila više nego dobra za neprijatelja, ali se ona neće ostvariti. Operaciju je planirao štab 2. njemačke oklopne armije, a izvodile jedinice 5. njemačkog SS brdskog armijskog korpusa.

Na udaru se najprije našla. 4. decembra u svanuće, Druga proleterska divizija. Prva brdska njemačka divizija je iznenadila u Prijepolju Prvu šumadijsku udarnu brigadu i dva bataljona Druge proleterske brigade. Borba je vođena na život i smrt i bilo je dosta gubitaka. Kada su osvojili

Prijepolje, Nijemci su produžili prema Pljevljima i zauzeli ih sutradan, 5. decembra 1943. Iz Pljevalja je usmjeren 99. njemački brdski puk na jedinice Pete krajiške divizije da ih napada i tuče u sadejstvu s jedinicom 24. bugarske divizije i četnicima. Štab divizije je naredio štabovima brigada da zauzimaju nove položaje i suzbiju napade neprijatelja. U tom cilju Četvrta krajiška brigada, iz rejonu Nove Varoši, došla je u Džurovo na Limu da zatvori pravac od Prijepolja prema Priboju i pokuša uspostaviti vezu s jedinicama Druge proleterske divizije. Dva bataljona Desete krajiške su upućena prema ušću Bistrice u Lim, a dva da sadejstvuju s jedinicama Prve krajiške u napadima na Bugare i četnike u Kremni i okolini.

Bugarski vojnici su pojačali uporište Kremnu, riješeni da se brane i zadrže dominantne položaje. Njihove jedinice su se nalazile u Šljivovici i sarađivale s četnicima. Tri bataljona Prve krajiške i dva bataljona Desete krajiške su napali borbeni raspored neprijatelja u Kremni, na Ravnici, Sedaljki i Rudinama.

Četvrti bataljon Desete krajiške je napao bataljon Bugara u Šljivovici. Borba je trajala cijelu noć i neprijatelj se nije predavao. Borci Drugog bataljona su jurišali na bugarske vojnike u rovovima na Ravnici i na bateriju topova na Rudinama. Desetar Mirko Nikolašević, komandir voda Jovan Bjeljac i delegat voda Dušan Bates su uskočili u bugarske rovove da krče prolaz u dubinu uporišta. Za njima su žurili Vid Tomić Vico, Branko Čiča, Milan Stoisavljević, Dušan Drobac, Vitomir Kovačević, Branko Brkljač, Lazar Grujić Šnajca, Sekula Latinović, Dragica Daljević, Joka Reljić i Bugari su uzimali. Na drugoj strani neprijateljske odbrane, kod bunkera iz kojih su neprestano plamtjeli puškomitraljezi, oprezno su nastupali Lazo Berga, Jovo Grubor, Pepica Ajder, Petar Bjelotomić, Toma Radanović, Sava Stupar, Bogdan Drljača, Mara Petrović, Kosara Maljević, Slavko Šujica i Zdravko Škrbić. Bugarskim vojnicima je smetao siloviti pritisak, na komande svojih oficira su polazili u protivnapad, ali su odbijani i proređivani. Žilavo su branili topove i pokušavali da ih koriste. Bombaši su nastojali da se približe artiljerijskim oruđima, zadobijali rane i morali uzmicati. Ni Bugari nisu prolazili bez gubitaka. Na Rudinama i Ravnici je ubijeno 20 i ranjeno 15 neprijateljskih vojnika. Bataljoni su ujutru izvučeni iz borbe u rejonu Kremne i upućeni prema Rudom i Priboju na nove položaje.

Kad je stigao iz rejonu Zlatibora u međurječje Uvca i Lima, Prvi bataljon Desete krajiške je progonio četničke crne trojke, pravu napast za pristalice narodnooslobodilačkog pokreta, u prvom redu odbornika, članova KPJ i skojevce. Pretraživanje terena je završeno pozivom komandanta bataljona da komandiri i politički komesari četa dođu u štab bataljona. Na sastanku im je rečeno da je počela neprijateljska ofanziva, da četnici izdašno pomažu njemačkim jedinicama u nastupanju, da su se rasporedili na desnoj obali Uvca, da ih treba spriječiti da ne prođu preko Nove Varoši i Uvca u dolini Lima i Priboja. Prva i Treća četa su dobile zadatak da štite pravac od Kokinog Broda, a Druga četa od Zlatara i Sjeničkog polja. Čete su odmah požurile na položaje da preduhitre neprijatelja. Glavnina četničkih snaga je namjeravala preko Drmanovića i Zlatara, na položaje Druge čete, sa komandrom Jovom Ševom i političkim komesarom Mihailom Kovačevićem, čiji se Prvi vod, pod komandom Ratomira Kljajića, rasporedio prema Sjeničkom polju. Nastupanjem četnika Prvi vod se mogao naći u nezavidnoj situaciji, bez mogućnosti da odstupi i dođe u sastav čete. Drugi i Treći vod su zalegli u prirodne zaklone od Akmečića do Drmanovića i posmatrali četničke jedinice koje su se približavale. Na podesno mjesto je postavljen teški mitraljez za čijim je nišanom bio Stevan Bajić Brko, a poslužilac Pajo Krneta pripremao redenike municije.

Bližilo se podne. Ojačani bataljon četnika se približavao Drugom i Trećem vodu. Borci su bili zabrinuti kako će dočekati i odbiti desetostruko brojnijeg protivnika. Slično su mislili komandir i politički komesar čete i njihovi zamjenici. Pored dva streljačka stroja četnika na konjima su jahali njihovi oficiri, mahali isukanim sabljama i uzvikivali da se požuri. Prvi streljački stroj, dosta zgusnut, skoro trkom je izašao na seoske njive i postao meta za borbe dva voda. Razlegao se neujednačen plotun, nešto duži puškomitraljski i mitraljeski rafali. Četnici su pogođeni padali, većinom se uskomešali, namjeravali da raspale nazad, u zaklone, ali su zadržavani prijetećim povcima oficira da prilegnu na dostignutoj liniji i otvaraju vatru. Mitraljezac Brko je koristio njihovu pometnju, više ih zauvijek zaustavio, čak i jednog oficira koji se sunovratio s konja na smrzlu oranicu. Pogotke su postizali i ostali borci i četnike više nisu zadržali nikakvi povici da ne bježe. Obliznoj šumi, plastovima sijena, prokopima vododerina trkom su grabili konjanici i pješaci. U sigurnim zaklonima su se osmjelili i ozbiljnije pripucavali. Ujedno su se pregrupisavali u jedan streljački stroj, pomjerali bliže selu da težište narednog napada usmjere na desno krilo borbenog rasporeda Druge čete. Po pucnjavi su, izgleda, procijenili da je tamo najkorisnije udariti i nisu se varali. Njihovu namjeru je otkrio komandir čete i sve puškomitraljesce doveo na osjetljivo mjesto u odbrani. I teški mitraljez je prenijet bliže desnom krilu da efikasnije tuče pregrupisanog protivnika i borcima pomaže, u slučaju potrebe, da se lakše izvuku i posjednu nove i pogodnije položaje. Komandira i političkog komesara čete je brinulo šta se dešava sa Prvim vodom, isturenim

na rub Sjeničkog polja, da li je ostao neprimjećen i pošteđen napada. Kuriru Dmitru Šušnjici je naređeno da se nekako prokrade do položaja Prvog voda i komandiru prenese naređenje da se povuče u sastav čete.

S lijeva na desno Aleksa Maksić Brko, komandir čete, Marko Bajić, politički komesar čete i Marko Trninić

Napad četnika je počeo nečujnim dolijetanjem i eksplozijama minobacačkih granata. Elementi za gađanje nisu bili dobro proračunati i granate su prebacivale. Pravu opasnost je predstavljao udar četnika u bok Drugom vodu i njihovo uporno nastupanje kada su uvidjeli sopstvenu nadmoć. Dosta precizna puškomitraljeska i mitraljeska vatra je bila brana četnicima da ne potrče da jurišaju. Zadržavanje je dobro došlo Prvom vodu da se brzo približi boku četničkog streljačkog stroja i otvori vatru. Nekoliko četnika je smrtno pogodeno. Komandir voda Kljajić je komandovao da se juriša, time obavijestio komandira čete da je priredio iznenađenje i podstakao ostale vodove da jurišaju. Četnici su se našli u žestokoj čeonj i bočnoj vatri i dosta ih je platilo glavom. Preživjeli su se razbježali na sve strane i više se nisu mogli srediti za ozbiljniji protivnapad. Upornom odbranom i protivnapadom Druga četa je spriječila desetostruko brojnije četnike da ne prođu u dolinu Lima da pomažu njemačkim jedinicama u ofanzivnim nastupanjima na položaje jedinica Pete krajiške udarne divizije. Četa se nije smjela duže zadržati na ugroženom pravcu, bez veze s štabom bataljona, koji kurir nije mogao pronaći. Usljedio je težak noćni marš preko Zlatara u dolinu Bistrice. Neprijatelj je stigao u Novu Varoš i tamo se čulo štektanje njegovog oružja. Brinući da se Druga četa pravovremeno izvuče na sigurniji teren, komandant bataljona Pero Pilipović je poslao obavještajnog oficira Mirka Pilipovića i kurira Iliju Jurića i Milana Pilipovića da je pronađu i dovedu u sastav Bataljona. Oni su uspješno izvršili zadatak. Premoreni skoro cjelodnevnom borbom i dugim noćnim maršem, borci Druge čete su se nadali kraćem odmoru i kuvanoj hrani. Od svega toga – ništa. Štab bataljona je naredio da se ona zaputi ušću Bistrice u Lim da postavlja zasjede i ometa Nijemce u nastupanju prema Pribojskoj banji i Priboju. Četa je zauzela položaj kod Ušća i riješila da paljenjem uništi drveni most preko Lima. Borci su donijeli naramke suvaraka na podlogu mosta i komandir Drugog voda Bačo je kresnuo šibicu. Vatra je sporo gorjela, a gust crni dim vijugao visoko. Nijemcima je to bio dobar orijentir i oglasila se njihova artiljerija. Granate su padale u blizini mosta, neke bućakale u nabujali Lim i eksplozijama stvarale visoke šikljanje vode. Komandir i politički komesar čete su četvu povelili nizvodno da zavaraju trag. U omanjoj klisuri borci su zapriječili drum i zalegli na okolna uzvišenja. Ubrzo je naišla njemačka prethodnica, oko 30 vojnika i 1 oficir, koji su se oprezno kretali i dobro osmatrali. Zastali su kod zarušene klisure i pripucali na okolna uzvišenja. Na njihov izazov nije odgovoreno. Čekalo se, naime, da prođu zarušeni dio puta da im Drugi vod prekrati odstupnicu, a Prvi i Treći upotrijebe ručne bombe i jurišaju. Očigledno ne sluteći šta im je pripremljeno, Nijemci su produžili naprijed i odjednom se našli u neočekivanom vatrenom uraganu. Grmjele su ručne bombe i grurali naizmjenički plotuni. Usljedio je juriš boraca. Na drumu je ostalo nekoliko ubijenih i ranjenih. Preživjeli nisu prihvatili pozive da se predaju, iz zaklona su otvarali vatru i mogli su usmrtiti nekog borca. Komandiri i delegati vodova su upozorili da se vodi računa o prikrivenim Nijemcima koji stalno vrebaju. Njih nekoliko je stiglo obali Lima da tamo zalegnu i pružaju otpor. Naišli su na poplavljen teren, bez ikakvog valjanog zaklona i našli se u bezizlaznoj situaciji. Politički komesar Mihajlo Kovačević i nekoliko boraca su željeli da ih žive pohvataju.

Puškomitraljezac, sa šljemom natučeni na čelo, naglo se okrenuo, nanišanio i povukao obarač. Snop zrna umalo nije pokosio Kovačevića i drugove u blizini. Videći da je promašio, Nijemac je bacio puškomitraljez i skočio u ledene i mutne talase, a za njim i ostali nisu isplivali iz nadošle rijeke. Pucnjava je skoro prestala, a borci, znajući neprijatelja, obazrivo su pretraživali poprište okršaja. Stevo Cvrkalj, sa oružjem na gotovs, zavirivao je u vrbake na obali i naišao na vojnika do grla u vodi. Kad mu je pružio pušku da se uhvati za njenu cijev i lakše izađe na suvo, Nijemac je pomislio da he biti ubijen i zajaukao. Priskočio je politički komesar Kovačević da ga smiri i privoli da izađe iz vode. Zarobljenik je bio bez oružja, u mokrom šinjelu, sa rancem na leđima. Odmah je, drhteći od straha i hladnoće, priznao da pripada 1. njemačkoj brdskoj diviziji.

Povlačenje u istočnu Bosnu

Borbena situacija se pogoršavala. Nijemci su prodrli u Pljevlja. Štab Pete divizije nije imao vezu sa štabom Drugog udarnog korpusa i samostalno je morao djelovati. Najprije se namjeravalo da Četvrta i Deseta krajiška brigada odstupaju prema Pljevljima i Čajniču, a Prva prema Višegradu da izbjegnu silovite udare i opkoljavanje. Od toga se dijelom odustalo kad je štab Divizije dobio podatke da su jedinice 1. njemačke brdske divizije, poslije zauzimanja Pljevlja, produžile u Čajniče. Baš u to vrijeme, nemajući dovoljno podataka o pravim namjerama i narednim pravcima nastupanja neprijatelja, štab Divizije, smješten u Strmcu, donio je odluku da Četvrta krajiška, te Drugi i Četvrti bataljon Desete krajiške brigade stignu u rejon Boljanovića i Kaluđerovića, ostvare sadejstvo sa jedinicama Druge proleterske divizije i bočnim napadima ugrožavaju neprijatelja. Ubrzo se pokazalo, kad nije uspostavljeno sadejstvo s proleterskim jedinicama, da se Četvrta krajiška i oba bataljona Desete krajiške brigade moraju usmjeriti u drugom pravcu. Prvi i Treći bataljon Desete krajiške držali su položaje u dolini Lima, sprečavali nastupanje jedinica 99. njemačkog puka i prihvatili jedan bataljon Druge proleterske brigade, koji je vodio dramatičnu borbu u Prijepolju, jedva se izvukao prema Bistrici i izgubio vezu s štabom Brigade. Iz časa u čas bilo je sve teže i neizvjesnije za jedinice Pete krajiške divizije. Komandant Divizije Milutin Morača i politički komesar Ilija Materić su znali, s ozbirom na visok moral i borbeno raspoloženje boraca i rukovodilaca, da će i najteže biti savladano, ali su preduzeli mjere da se iznenađenje i neugodnosti izbjegnu. Četvrtoj i Desetoj krajiškoj brigadi je naredeno da krenu prema Višegradu i dejtstvuju u skladu s razvojem borbene situacije. Na tome prostoru već su bile jedinice Prve krajiške brigade i brinule da se sačuva na Drini ćuprija dok cijela divizija ne pređe na lijevu obalu rijeke. Bataljoni Desete krajiške brigade sada su preuzeli tešku ulogu divizijske zaštitnice i odbijali napade neprijatelja. Prvi bataljon, sa komandantom Perom Pilipovićem i političkim komesarom Stevom Rokvićem, Treći bataljon, sa komandantom Nikolom Rokvićem i političkim komesarom Mirkom Turićem i Četvrti bataljon pod komandom Dmitra Tice i Dušana Jaglice, u najtežim trenucima su bili u zaštitnici Divizije, na prostoru Priboja, Bijelog Brda i Dobruna. Drugi bataljon, sa komandantom Bogdanom Vukšom i političkim komesarom Duškom Adamovićem, takođe se nalazio u zaštitnici, prema Mokroj Gori, da sprečava nastupanje neprijatelja od Užica prema Višegradu. Upornom odbranom, zadržavanjem i odbijanjem jednog njemačkog puka, bataljoni Desete krajiške su omogućili Divizijskoj bolnici da pređe most na Limu kod Rudog i produži prema Višegradu. Prelaz su iskoristile i neke jedinice Pete krajiške divizije da u posljednji čas izmaknu udaru neprijatelja. Nijemci su uporno nastupali. U Štrpcima, Bijelom Brdu i Budimlijama vođena je žestoka borba s pukom Nijemaca koji su željeli da ovladaju prostorom između Lima i Drine i dospiju u Višegrad. Neprijatelju su nanijeti ozbiljniji gubici i njegovo napredovanje usporeno. Život je izgubio 1 i ranjeno 6 boraca Desete krajiške. Neprekidne borbe, snijeg i hladnoća, slaba i neredovna ishrana, dosta su zamarali i iscrpljivali borce i rukovodioce. I pored brojnih nedaća, oni nisu posustajali u sačekivanju i zadržavanju elitnih njemačkih jedinica. U teškim časovima, u kolonama u pokretu, u borbenom rasporedu na položajima, borci su pjevali borbene i revolucionarne pjesme, neke smišljali u skladu s prilikama i stvaralo se dobro raspoloženje. Sročena je pjesma o komandantu Divizije i češće se moglo čuti gromoglasno pjevanje:

*Oj Morača, pukovniče
Sa tobom se borci diče
Vodi svoju diviziju
Preko Ibra u Srbiju*

Pjesmom je iskazivana želja, vjerovanja da he komandant preduzeti mjere da se ona ostvari. I preduzimao je uporno, svakodnevno, znalački, Petu diviziju vodio iz borbe u borbu, doveo da

forsira Ibar i juriša uz padine Kopaonika.

Noću 9. i 10. decembra most na Drini prešle su posljednje jedinice Desete krajiške i minerima je dozvoljeno da ga miniraju. Pri tome se vodilo računa da vekovima stara ćuprija na Drini ima izuzetnu istorijsku vrijednost, i da se cijela ne smije strovaliti u rijeku. Minereri su tako namjestili eksploziv da sruši podlogu između dva stuba i time onemogućili prolaz njemačkoj motorizaciji. Nijemci su popodne stigli u Višegrad i zastali pred oštećenim mostom.

Jedinice Pete krajiške divizije, dolaskom u istočnu Bosnu, tako su raspoređene da uspješno mogu prihvatiti borbu i odbijati napade neprijatelja. Deseta krajiška brigada se našla u Perušićima, Krivojevićima, Brankovićima, a Četvrta krajiška u Živaljevićima, Blažujevićima, Staroj Gori i Donjoj Lijesci. Prva krajiška je stigla u Hadroviće, Strmac i Rogaticu. Štab Divizije uputio je kurire u štab Dvadeset sedme istočnobosanske divizije da donesu najsvježija obavještenja o stanju i namjerama neprijatelja u istočnoj Bosni. Drinu je splavovima prešla, kod Starog Broda, Prva južnomoravska brigada i pridružila se Petoj krajiškoj diviziji. Sa Južnomoravcima je došao i Blagoje Nešković Mihajlo, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju.

Situacija nije bila povoljna za Petu krajišku, Sedamnaestu i Dvadeset sedmu istočnobosansku udarnu diviziju. Nijemci su, naime, nastojali da ih opkole i unište i dovodili pojačanja. Posjedanjem drumova od Srebrenice do Vlasenice, Han-Pijeska i Sokolca, Nijemci su stvarali skoro neprolaznu vatrenu prepreku za jedinice Pete krajiške divizije u nastupanju u dubini istočne Bosne i ostvarivanje sadejstva s jedinicama Trećeg udarnog bosanskog korpusa. Na pomenutom drumu bile su jedinice 369. legionarske i 187. njemačke rezervne divizije i nisu ostale pasivne. Iz Srebrenice Nijemci su izbili na Javor i Ravnu planinu. Istovremeno su izašli na Devetak i približavali se borbenom rasporedu Pete krajiške divizije. U takvim okolnostima štab Divizije je procijenio da su nepovoljni uslovi za upuštanje u žešće borbe i odlučio da Prva, Četvrta i Deseta krajiška udarna i Prva južnomoravska udarna brigada pređu željezničku prugu i rijeku Praču i produže prema Jahorini i Kalinoviku.

Danonoćno manevrisanje i teške borbe

Štab Divizije očigledno je računao da se u dolini Prače i usponima prema Jahorini nalaze manje neprijateljske snage, koje neće biti teško savladati. A nije bilo tako. Dan ranije 1. njemačka brdska divizija je stigla čak sjeverno od drumova između Rogatice i Višegrada, a 7. SS njemačka divizija „Princ Eugen“ u rejon Sokolca. S obzirom na to borbeni raspored pristiglih divizija i ostvarivanje sadejstva sa 369. legionarskom i 187. rezervnom njemačkom pješadijskom divizijom i kvislinzima, Peta krajiška udarna divizija se našla u obruču i morala se nekuda izvlačiti iz samrtog zagrljaja. Štab Divizije odabrao je pravac preko snijegom zavijenog i zaleđenog Devetaka da se što prije izbije u Mekote, pređe drum između Han-Pijeska i Sokolca i produži u rejon Klادنja. Pored fizičkog i psihičkog zamora i gladi, borcima je najveću brigu i teret predstavljala Divizijska bolnica i njihovi ranjeni drugovi na nosilima i na konjima. Štab divizije naredio je štabu Desete krajiške da bataljone tako rasporedi da nose i štite ranjenike i bolesnike. Njima je pridodat jedan bataljon Druge proleterske brigade i više boraca Talijana, da podmetnu ramena pod ranjenička nosila. Čak se smatralo i tako je naredeno – da Deseta krajiška, sa pridodatim pojačanjima, teškim i lakšim ranjenicima i bolesnicima, izlaz iz obruča potraži sjeverno od Devetaka, u pošumljenoj okolini Han-Pijeska, na drumu kod Krama i produži u Kute. Odvajanjem Desete krajiške i Divizijske bolnice, glavnina Pete krajiške divizije, koju su činile Prva i Četvrta krajiška udarna brigada, mogla je ubrzati prema Mekotama i lakše raskinuti neprijateljski obruč. Uslijedio je pokret jedinica, ali ubrzo i odstupanje od utanačenog plana. Štab Desete krajiške i Politodjeli, poslije mučnog gaženja snijega i umiranja ranjenika na nosilima u Devetaku, otkrivanja stotina založenih neprijateljskih vatara kod Krama i Han-Pijeska, odmah su uvidjeli da skoro nikako ne mogu proći označenim pravcem i Divizijsku bolnicu dopratiti pod okrilje jedinica Trećeg udarnog bosanskog korpusa. Stoga su odlučili, preuzimajući odgovornost za moguće posljedice, da okrenu nazad i pokušaju sustići glavninu Divizije. Opet je nastalo mučno pentranje, zaglavljanje u snijegu, spoticanje i padanje boraca pod nosilima, posrtanje konja s ranjenicima u sedlima i samarima. U pomoć iznemoglim nosiocima ranjenika priskakali su izdržljiviji i ozbiljniji zastoja nije smjelo biti. Na zaleđenim i strmim usponima Devetaka u iznošenju ranjenika su pomagali komandant Brigade Marko Srdić, politički komesar Radoje Sekulić, zamjenik političkog komesara Milovan Batanović Batan, rukovodilac Politodjela Pero Đurić i članovi Vuksan Ljumović i Veljko Ražnjatović. Povremeno su pomagali komandanti i politički komesari bataljona i njihovi zamjenici. Snijeg je padao, zviždao hladni planinski vjetar i hladnoća mrzla borce do kostiju. Nekoliko najtežih ranjenika je izdahnulo na nosilima. Nosioci su to primjetili kad su prevalili duži dio napornog puta i zadihani zastali. Umrli su ćutke zakopani u snijeg, uz neujednačeno šaputanje njihovih drugova

— da im vječna slava i hvala.

Deseta krajiška brigada i Divizijska bolnica su pristizale drumom u Mekotama kad su bataljoni Prve krajiške podilazili neprijateljskim položajima i tenkovima da kidaju obruč. Saznavši za to, štab Divizije je naredio da ranjenicima pomažu sanitetski referenti i bolničari ostalih jedinica. Prokolalo je strogo i ponovljeno naređenje – da se Divizijska bolnica mora izvući iz neprijateljskog obruča. U pomoć su priskočile bolničarke i sanitetski referenti Ilija Dokmanović, Nada Vujatović, Pava Bulić, Milka Bubalo, Milka Čelar, Zorka Daljević, Marija Đoković, Kosa Kerkez, Milja Jajčanin, Mira Kecman, Janja Mirković, Boja Marjanović, Olga Reljić, Vera Andrić, Dobrila Stefanović, Rada Spremo, Mira Popović, Božena Tasić, Jela Ilić, Ljubiša Subotić, Branka Đurović, Cica Bogdanović, Ilinka Maglov, Persa Bojić, Jelena Vuksanović, Dragica Daljević, Radojka Đurić, i druge. Svesrdno je pomagao dr Kazimir Barilo i dr Nikola Špoljar.

Nijemci su pretpostavljali da se jedinice Pete krajiške divizije nalaze u njihovoj blizini, povremeno otvarali vatru iz topova i minobacača, granatama zasipali padine Devetaka i nedovoljno kontrolisane prilaze drumom između Sokolca i Han-Pijeska. Nekoliko granata je pronašlo marševsku kolonu Desete krajiške i Divizijsku bolnicu i geleri usmrtili nekoliko boraca. Sve to nije ozbiljnije umanjilo užurbani pokret i približavanje mjestu proboja.

Za prvi udar na neprijatelja u Mekotama su određeni Prvi i Drugi bataljon Prve krajiške da otvore prolaz iz okruženja. Komandant Brigade Stevo Rauš kratko se obratio borcima i rukovodiocima da otvoreno saopšti da se radi o biti ili ne biti za Prvu, Četvrtu i Desetu krajišku brigadu, za ranjenike i ostale jedinice. Da bi borce podstakao na izuzetna borbena pregnuća, on je završio time da je Prva krajiška, kad je ustrebalo, probijala čelik i da vjeruje da će njeni bataljoni probiti neprijateljski obruč.

U Mekotama je bilo, prema podacima obavještajnog oficira, 200 njemačkih vojnika i nekoliko tenkova. U obližnjim Gornjim Čaporima se nalazilo 150 dobro naoružanih vojnika. Štab Prve krajiške je odlučio da napad počne u tri sata poslije ponoći, da Prvi bataljon tuče neprijatelja u Gornjim Čaporima, a Drugi u Mekotama. Komandanti bataljona Ljubomir Jajčanin Bijeli i Cvijo Mazalica su naredili komandirima i političkim komesarima četa da se užurbano pripreme bombaši, puškomitraljesci i ostali da raskinu neprijateljski borbeni obruč. Pripreme su vršene i u jedinicama Desete krajiške brigade. Izdvojeni su skoro svi puškomitraljesci o vještiji bombaši da spremni čekaju da priskoče, ako se ukaže potreba, da pojačaju udar na protivnika.

Na neprijateljskim položajima u Mekotama, na pravcu udara Drugog bataljona, svjetlucale su vatre i potmulo brektali motori tenkova. Hladnoća je primoravala Nijemce da založe vatre i da se drijemajući griju. Zbog takve nebudnosti lakše im se prikradalo. Na dijelu drumu, nedaleko od razgorjelih vatara, crnjele su se siluete tenkova, pored njih pocupkivali i trčkarali tenkisti da se tako otimaju studeni. Komandiri četa i vodova su odlučili da se paljba odmah ne otvara, da se njemački vojnici savlađuju hvatanjem za guše, upotrebom noža i davljenjem. Borci su krenuli nečujno i pogureni.

Najprije su iznenađeni njemački stražari i tenkisti. Na snijegu i ledu se začulo potmulo batrganje, tupi udarci i krkljanje. Jedan stražar je samrtno kriknuo i uzbunio vojnike pored obližnje vatre. Planulo je njihovo oružje. Bombaši Prve čete su raspalili, eksplozije su raznosile vojnike i njihove zaklone. Za bombašima su dotrčali ostali borci i neprijatelj je uskoro bio savladan. Nekoliko tenkova je pošlo da pokušaju zatvoriti tek načinjenu brešu. Na prvi je skočio jedan bombaš s aktiviranom protivtenkovskom bombom. Eksplozija je zapalila tenk, hrabri bombaš poginuo, ali je prolaz ostalim tenkovima bio zakrčen.

Prvi bataljon je, takođe, iznenadio i savladao neprijatelja u selu Čaporima.

Branko Kuna, načelnik štaba brigade

Štab Brigade se pobrinuo da se dobro obezbijede bokovi načinjene breše i poveća njena propusna moć. Drugi bataljon je usmjeren da zaštiti pravac prema Han-Pijesku. Njemu je pridodat Četvrti bataljon da se neprijatelj uspješno zadržava i odbija. Prvom bataljonu u pomoć je pristigao Treći

bataljon i borba se vodila na širem prostoru. Neprijatelj na desnom krilu bio je odbijen u Han-Pijesak, a onaj na lijevom prema Žljebovima i Sokolcu.

Prolaz kroz stvorenu brešu nije bio u najboljem redu. Plana su se jedino pridržavale jedinice Prve krajiške i donekle Divizijska bolnica. Njenu zaštitnicu je činio Drugi bataljon Desete krajiške brigade. I više od toga. Većina boraca Drugog bataljona, kad su neki nosioci ranjenika posustali od tereta na plećima, preuzeli su puna nosila i žurili mjestu prolaza iz obruča. Uraganska paljba je opominjala da protivnapadi neprijatelja ne prestaju, da se vatreni obruč opet može zatvoriti. Otuda povici komandira, političkih komesara, delegata vodova jedinica Desete krajiške da se nikako ne zastaje, da se ranjenici prenose preko druma i sklanjaju dalje od dometa neprijateljskih kuršuma. Izuzetna žurba je imala i nekih nemilih posljedica. Nekoliko pridodatih nosilaca ranjenika, Talijana, toliko su bili premoreni da su nosila s teškim ranjenicima ostavili u snijegu, nekako dobauljali do druma i prešli na drugu stranu. Kad su oni objasnili šta su učinili, bilo je kasno da se neko vrati da pronade paćenike i iznese iz obruča.

Među ostavljenima je bila bolničarka Anđa Raković, teško ranjena u borbama kod Bijelog Brda, kada je ranjenom drugu ukazivala pomoć i pokušavala da ga izvuče ispod ubitačnih rafala. Imala je smrskanu butnu kost i nalazila se u agoniji. Nosioci su pomišljali da joj nema spasa, iznemogli ostavili su je i produžili da spašavaju sopstvenu kožu. Na sličan način je nestalo pet ranjenika na nosilima. Kad su se Divizijska bolnica i Deseta krajiška brigada udaljile od mjesta proboja, kada su prošle i ostale jedinice Pete krajiške divizije i dva bataljona Sedamnaeste majevičke, Nijemci su pohitali da zatvore načinjenu brešu, ali to više nije imalo značaja za ostvarivanje njihove namjere. Oni su, istina, pronašli nosila sa teškim ranjenicima i sebi hvalisavo pripisali da su zarobili pet partizana. Anđu Raković Nijemci su najprije odnijeli u zatvorsko odjeljenje bolnice u Zenici, a poslije u bolnicu u Osijeku. Pokušali su da je saslušavaju skoro poluonesviještenu i nešto saznaju o Desetoj krajiškoj brigadi. Ona je uporno ćutala, ponekad ranjena podnosila udarce i stojički izdržala mučenja. Ilegalci Osijeka su joj pomogli da se izbavi iz zatvorske bolnice i nezacijeljenih rana stigne među slavonske partizane.

Izlaskom iz obruča nisu prestale nevolje za jedinice Desete krajiške i bolnicu ranjenika. Vedro vrijeme je omogućavalo neprijateljskim avionima da češće dolijeću i prosipaju smrtonosne terete. U ognju avionskih bombi najprije se našla Prva krajiška, na zastanku i predahu u Malom Polju, kada su dva borca izgubila život i nekoliko ih ranjeno. Povremeno je tukla i neprijateljska artiljerija. U podne je naišla ojačana njemačka izvidnica i razvila se kraća borba nedaleko od Divizijske bolnice i jedinica u njenoj zaštitnici. Sve je to potvrđivalo da se položaji moraju mijenjati. Štab Divizije uveče je odredio da se Deseta krajiška i Divizijska bolnica smjeste u Žeravicama, Prva krajiška u Nevačkoj, Ravanjskom i Podbukoviku, a Četvrta krajiška brigada u Klještanima, da bude zaštitnica ostalim jedinicama. Prva južnomoravska brigada je otišla u Slivno i Petroviće. Stanje u Žeravicama nije bilo najpovoljnije. Nadmoćniji neprijatelj je mogao iznenada banuti, Desetoj krajiškoj nametnuti neravnopravnu borbu i ugroziti ranjenike u Divizijskoj bolnici. Štab Brigade bio je svjestan opasnosti i predostrožnost je pojačana. Prilikom zastoja u Žeravicama komandant i politički komesar Brigade su analizirali minule borbene pokrete i zbrinjavanja ranjenika. Na prilazima Devetaku, u njegovu neproходу, u približavanju Mekotama i izmicanju iz neprijateljskog obruča živote su izgubili Milovan Kecman, intendant Trećeg bataljona, Špiro Bajić, Nikola Letić, Jovo Petković, zamjenik referenta saniteta bataljona, Jovo Pilipović, puškomitraljezac, Ilija Rakić, ekonom čete, Jovo Tankosić, kurir, Petar Čubrilo, Mlađi Kuzmanović, desetar, Bajro Muradić, i Nail Karalić. Kad se tome doda da je bilo ranjenih i nestalih, gubici nisu bili mali. Štab Divizije se trudio da olakša težak položaj sopstvenih i pridodatih jedinica. U štab Trećeg udarnog bosanskog korpusa su otišli Ilija Materić, politički komesar Divizije, i Blagoje Nešković Mihailo, sekretar Pokrajinskog komiteta KŠ za Srbiju, da potanko obavijeste kakvo je stanje na trenutno posjednutoj teritoriji, u Divizijskoj bolnici, jedinicama Pete krajiške divizije, Prvoj južnomoravskoj brigadi i ostalim. Smatralo se, naime, da bi ranjenike trebalo da preuzmu i zbrinu jedinice Trećeg udarnog korpusa, ali i one, zbog žestokog pritiska udruženog neprijatelja, nisu bile u zavidnoj situaciji. Komandant Korpusa Kosta Nađ i politički komesar Vladimir Popović su bili spremni da se jedinicama Pete krajiške divizije omogući da se pošteno odmire od čestih borbi i silnih napora, da se preuzmu i zbrinu ranjenici, ali su istovremeno nagovijestili da neprijatelj priprema ofanzivnu operaciju na slobodnu teritoriju Trećeg korpusa i da predstoje teški dani.

Dvanaest teških dana u ofanzivi „Snešturm“

Nezadovoljan postignutim rezultatima u ofanzivnom nastupanju, u operaciji „Kugelblic“, štab 5. njemačkog brdskog armijskog korpusa je pripremio nastavak ofanzive i šifrovano je nazvao „Snešturm“. Planom ofanzive se predviđalo da se jedinice Pete krajiške udarne divizije i Trećeg

bosanskog udarnog korpusa opkole i unište u dolini rijeke Krivaje i na planini Konjuhu. Osnovni raspored neprijateljskih jedinica je izgledao ovako: 7. njemačka SS divizija „Princ Eugen“, 1. rezervni puk i dijelovi 369. njemačke legionarske divizije zauzeli su položaje južno i jugozapadno od Konjuha, kod Vareša, planine Zvijezde i gradića Olova. Prva njemačka brdska divizija se rasporedila na jugoistoku i istoku da krene iz Han-Pijeska, preko Kladnja i Konjuha, zatim od Vlasenice preko Šekovića i dolinom Sprače da desnim krilom vrši obuhvat i nastupa u dubinu slobodne partizanske teritorije. U poduhvat su uključeni, da nastupaju preko Majevice i Trebave, dijelovi 187. njemačke rezervne divizije, 901. motorizovani puk, znatne ustaške, četničke i domobranske snage.

Žestoki napadi su počeli 18. decembra 1943. i potrajaće 12 teških dana. Opkoljena sa više strana, sa bolnicom ranjenika u svom borbenom rasporedu, jedinice Pete krajiške udarne divizije: Prva, Četvrta i Deseta krajiška udarna brigada i Prva južnomoravska udarna brigada vodile su danonoćne teške borbe, manevrisale da izbjegnu uništenje, odbijale napade daleko nadmoćnijeg neprijatelja, trpjele glad i hladnoću. U zimskim uslovima snijegom zavijano planinsko zemljište nije bilo pogodno za izvođenje brzih pokreta, smjelih manevara i usklađivanje borbenih dejstava. Najteže je, ipak, bilo Desetoj krajiškoj brigadi, opterećenoj Divizijskom bolnicom, da izbjegava oštrije sudare s neprijateljem za petama.

Borbu su najprije prihvatile jedinice Prve Krajiške brigade da osujete pokret četiri njemačke kolone, jačine oko 4.000 vojnika, od Vlasenice i Krama. Nijemci su namjeravali u Žeravincu u kojoj se još nalazila Divizijska bolnica i Deseta krajiška u njenoj zaštitnici. Pokušaje da se približe Žeravici, Nijemci su platili sa 80 mrtvih i više ranjenih vojnika. Uporno i povremeno silovito nastupanje jedinica 1. njemačke brdske divizije, bez obzira na znatnije žrtve, primoralo je štab Pete krajiške divizije da brigadama naredi da mijenjaju položaje i vode zadržavajuće borbe. Deseta krajiška i Divizijska bolnica, koristeći noć, krenule su sjeverno od Kladnja i stigle u Gojakoviće i Blaške. Prva krajiška je zauzela položaje u Plahovićima i Buštvu, a Četvrta krajiška brigada u Trnovu i Dopaski, sjeverno od druma između Vlasenice i Kladnja. U toku pokreta se doznalo da su neprijateljske jedinice stigle u Šekoviće i zaprijetile udarom sa sjeveroistoka. Skoro istovremeno Nijemci su se približavali Kladnju i prijetili napadom sa južne strane. Da bi se izbjegla njihova vatrena kliješta i obruč smrti, Divizijska bolnica, na plećima boraca Desete krajiške brigade, produžila je prema Vijaki, prije svanuća, da se pravovremeno udalji i izmakne udaru neprijatelja. Pripreme za pokret su izvršene brzo i ranjenici su ponijeti u dubinu Konjuha. Štab Divizije, brigadnu kolonu i ostale sustigao je politički komesar Divizije Materić s naredjenjem štaba Korpusa da Četvrta krajiška preuzme teške ranjenike od Desete krajiške brigade, transportuje dolinom Krivaje, do Osječana i Repnika i povjeri na čuvanje jedinicama Sedamnaeste istočnobosanske udarne divizije. Istovremeno su prva i Deseta krajiška brigada produžile prema Krivaji da ostvare sadejstvo s jedinicama Dvadeset sedme istočnobosanske udarne divizije. I pored prepuštanja teških ranjenika Četvrtoj krajiškoj da ih smjesti u sigurnije baze, Deseta krajiška je i dalje brinula o lakšim ranjenicima i onima koji su mogli jahati konje. To je smetalo njenoj pokretljivosti.

Marševalo se teško prolaznim planinskim terenom, umješno manevrisalo da se izbjegnu sudari s neprijateljem. U tome se uglavnom, uspijevalo, ali je hladnoća toliko stezala da je prosto sapinjala korake boraca Desete i Prve krajiške i jedva su čekali da odahnu. Najteže je bilo ranjenicima i postojala je opasnost da neki promrznu. Bolničarke su se trudile da ih utople oskudnim pokrivačima i činile sve da im pokret učine snošljivijim. Dvojici ranjenika, Bogoljubu Miljeviću i Vidu Miljeviću, prekaljenim borcima, zdravstveno stanje se pogoršalo i ubrzo su umrli.

U ponoćnim časovima izbasalo se nekako u raštrkano planinsko selo, Vijaku. Borci Desete krajiške i ranjenici su ušli u tople prostorije seoskih kuća da se koliko-toliko zgriju i odahnu. Referentima saniteta i bolničarima nije promaklo da su pojedincima pocrvenjele ruke, a noge tako natekle da se nisu mogli izuti. Njima je zabranjeno da se griju pored založenih furuna i preporučeno da izađu napolje da prozeble dijelove tela trljaju snijegom.

Iz Gornje Vijake su upućivane patrole da izviđaju i otkrivaju neprijatelja. Jedna patrola je donijela vijest da je primjetila neprijateljske izviđačke jedinice u Očevlju. U toj neprilici štab Divizije i štabovi Prve i Desete brigade su odlučili da se noću 21/22. decembra krene prema Okruglici i Nisićima. Marševanje po snijegu i velikoj hladnoći nije prošlo bez iznenađenja i promjene odabranog pravca. Izbijanjem jedinica Pete divizije na komunikaciju između Vareša i Olova se doznalo da se Dvadesetsedma udarna divizija povukla zapadno od Vareša, da je stanje u rejonu Okruglice, Nisića i Zubata nepoznato. Čak se pretpostavljalo da su neprijateljske snage stigle u pomenuta mjesta. Ne želeći rizik i odlazak u potpuno nepoznato, štab Brigade je promijenio odluku o pokretu, obje brigade uputio prema Ravan-planini, Progonu, Borovici i Borovičkim njivama. U toku dana stanje je pogoršano dolaskom u Vareš, iz rejona Očevja, ojačanog bataljona 7. SS divizije „Princ Eugen“. U namjeri da se izbjegne grupisanje Pete krajiške i Dvadeset sedme

udarne divizije, na dosta skućenom prostoru, nedaleko od Vareša, donijeta je odluka da Prva i Deseta krajiška brigada i ranjenici, preko Manjinog i Cerovog vrha, odu u dolinu Krivaje, a odatle, već prema razvoju situacije, u Vijaku ili nazad preko Konjuha. Prije pokreta jedan bataljon je upućen da ispita prilike na Manjivom vrhu i Cerovom Hanu i tamo se sukobio s prilično jakim neprijateljskim jedinicama. Štab Divizije je sada procijenio da je neprijatelj izuzetno aktivan, da zatvara sve pravce između Manjinog vrha i Vareša, da je stigao i u rejon Vijake. To je ujedno signaliziralo da se Prva i Deseta krajiška brigada opet nalaze u nepovoljnom položaju i okruženju. Štab Divizije nije imao povoljnijeg izbora nego da brigade uputi prema Borovici da pokuša uspostaviti vezu s štabom Dvadeset sedme divizije da zajednički traže izlaz iz neočekivanog okruženja.

U prijepodnevnim časovima 23. decembra Prva krajiška je izbila na osniježene visove sjeverno od Borovice, a Deseta krajiška, zajedno sa Divizijskom bolnicom, u Mehariće i Vukanoviće. Dalji pokret omeli su neprijateljski avioni, u dosta niskom letu, koji su prosipali bombe i otvarali vatru iz mitraljeza. Ranjenici i borci su se prikriili u pošumljenim predjelima i tu predanili. Jedna četa je upućena prema Han–Kapalištu, tamo se sukobila s manjom neprijateljskom jedinicom, ubila nekoliko vojnika i otkrila da su dva njemačka bataljona stigla u Borovičke njive i Progar. Tek uveče sastali su se štabovi Pete krajiške i Dvadeset sedme istočnobosanske divizije. Komandanti divizija Milutin Morača i Pero Kosorić, politički komesar Ilija Materić i Pavle Garanin Ilija su odlučili da brigade Dvadeset sedme divizije: Druga krajiška i Sedamnaesta majevička napadnu neprijatelja u rejonu Borovičkih njiva, time ga vežu za sebe, jedinicama Pete krajiške divizije i Divizijskoj bolnici omoguće da lakše maršuju u dolini Krivaje. Usiljenim maršem Prva krajiška je išla na čelu divizijske kolone, 24. decembra u podne stigla u Kolibe i dolinu potoka Lužnice. Za njom su došle Deseta krajiška i Divizijska bolnica. Na zajedničkom sastanku štaba Divizije i štabova brigada konačno je odlučeno da Prva i Deseta krajiška izvrše proboj iz okruženja i pregaze Krivaju u području Ribnice. Ubrzo su krenule kroz duboki snijeg i teško prohodnim planinskim bespućima. Premor se vidio na licima boraca i sporo se išlo. Neki borci hodajući su drijemali i spavali. Postojala je opasnost da zaostanu iza brigadne kolone, da zalegnu u snijeg i nikada ne ustanu. Štab Desete brigade je upozorio komandante i političke komesare bataljona da se stalno pazi da neko ne zaspri i ostane u sniježnoj bjelini. O tome su se starali komandiri i politički komesari četa, komandiri i delegati vodova, desetari i svi izdržljiviji borci. Onemoćalima se priskakalo u pomoć.

U blizini Džine neprijatelj je pokušao da omete pokret jedinica Pete krajiške divizije. Razvila se oštra borba. Krajišnici su jurišali, ubili 20, zarobili 4 neprijateljska vojnika, a ostale protjerali u Vožuće. U priličnoj oskudici dobro je došao plijen 30 tovarnih konja, 2 puškomitraljeza i dosta municije.

Mara Jakšić i Ilinka Maglov, sa najmlađim borcima i kuririma

Brigade su požurivane da se što prije stigne Ribnici i prelazi Krivaja. Dva bataljona Prve krajiške su prešla u napad, zauzela most na Krivaji kod Ribnice i jedinice poštjednala da ne gaze ledenu vodu. U borbi je učestvovao i jedan bataljon Desete krajiške brigade. U Ribnici je potučen 2. bataljon 99. puka 1. njemačke brdske divizije. Tom prilikom je zarobljena njemačka ambulanta i 15 ranjenika, koji su očekivali najgore, a niko ih nije ni dirnuo. Komandant Divizije Morača napisao je pismo i ostavio kod ranjenih Nijemaca da ga uruče svojoj komandi. U pismu je, pored ostalog, bilo napisano da borci Narodnooslobodilačke vojske ne strijeljaju zarobljene ranjenike.

Ponovo u zalećenom Konjuhu

Deseta krajiška i ranjenici imali su predah u Ribnici da se okrijepe zaplijenjenom hranom i malo odspavaju. Štab Divizije se potrudio da sagleda stanje prema Banovićima i Podgorju. Na toj strani našla su se tri bataljona Prve krajiške, a jedan prema Nurkovićima. Bilo je manjih okršaja i otkriveno da je neprijatelj u Banovićima i okolini, a to nije bilo daleko od Ribnice. Štab Divizije nije imao boljeg izbora za manevrisanje nego u dubinu Konjuha.

Brigadne kolone su se zaputile narogušenim vrhovima planine. Mnoge borce je podilazila jeza od pomisli da će se opet pentrati zavijanim visovima i grebenima. Njih većina s ranjenim! drugovima na ramenima. Kolonom se ponekad pronosilo upozorenje da se požuri i za vidjela zamakne u Konjuh. Išlo se koliko se brže moglo. Nosioći težih ranjenika su se brzo zamorili i tražili odmjenju. Padom mraka nebo se otvorilo, rominjao gust i mokar snijeg i smetao brigadnoj koloni u pokretu. Borci su češće zastajkivali, otresali bijeli teret sa odjeće i primjećivali da su dobro skvašeni. A ništa gore od toga nema ako se nebo razvedri, uhvati mraz i skoruški mokru odjeću. Oružje se moralo štititi da ne ovlaži i zataji. Cijevi su okrenute prema zemlji da ne zakisnu. Ranjenici su pokriveni ćebadima koja bi brzo pobijelila i bolničarke su otresale snijeg. U vremenskoj nepogodi kolone su usporavale i zastajkivale. Noću se bilo teško orijentisati i ostati priseban. Priviđenja su mutila svijest nekih boraca i ranjenika i glasno su pominjali tople postelje, izvrsnu hranu i piće. Postalo je jasno da s njima nešto nije u redu i drmusanjem su prizivani stvarnosti. Halucinacije su opaka pojava nerazboritosti, mogu izazvati nespornazume i međusobne obračune izbezumljenih. Komandanti i politički komesari iz iskustva su znali da se to može suzbijati i kakvim-takvim odmorom i uslijedilo je naređenje da se zastane. Izdužena planinska zaravan, sa dubokom snježnom podlogom, odjednom se zacrnjela od pognutih tijela. Komandant Brigade Srdić je naredio da se bataljoni razdvoje na vodove i čete i pripremaju konačište. Nosila s težim ranjenicima su položena u snijeg i prepuštena bolničarkama. Borci su se nemušto zgledali, a neki začuđeni pripitali kakvom su konačištu stigli. Njihov razgovor je čuo komandir Slavko Gligić, raspoložen za šalu i u najtežim trenucima i uzvratio da je snijeg prostirač a nebo pokrivač. Skoro je tako i bilo; umorniji borci su prilegli u mekoću snijega, a nešto čiliji skupili suvarke i granje drveća i založili vatre. Snijeg je sve više padao, plamenu nije dao da se razbukti, ali su se snalažljiviji dosjetili i šatorskim krilima, razapetim iznad vatre, doprinijeli da se one sasvim razbukte. Borci su se grijali, sušili odjeću, čak i zapjevušili. Podijeljeno je nešto hrane da se utoli glad.

Noć je uveliko odmicala. Zaogrnuti ćebadima, šinjelima, šćućureni pored vatre, mnogi borci su zadrijemali i zaspali. Nisu im smetale ni prave grudve snijega iz natmurenog olovno-sivog neba. Ranjenicima je, i pored sve brige, bilo najteže. Neki se nisu mogli suzdržati da ne jauknu. Teško ranjeni Milan Majkić nije živ dočekaao sumorno i hladno jutro. O teškoćama prilikom uspinjanja na Konjuh i traženja konačišta komandant Divizije Morača, u svom Ratnom dnevniku, kaže ovo: „Marš težak uslijed umora boraca koji se prošle noći gotovo i nisu odmarali. Konji oslabili, a bolnica stalno traži dopunu. Ipak se marševalo dosta dobro. Uz put smo nailazili na njemačke oznake. Švabe su kolonama prokrstarile Konjuh.

Htjeli smo da stignemo do koliba Drinjače i to nam nije uspjelo, tako da smo i ovu, po redu treću noć u ofanzivi, morali da noćimo u šumi. Noć vrlo hladna i nije se gotovo spavalo. Izjutra snijeg, a zatim vijavica. Ovo je bio jedan od najtežih dana ofanzive“.

Iz Konjuha se izašlo, po velikom nevremenu, 27. decembra, produžilo kroz snježne nanose i stiglo u Tuholj. Obavještajci i izviđači su imali zadatak da ispituju okolinu i štabovima Prve i Desete krajiške podnesu izvještaj da li neprijatelja ima u blizini. Izviđanje i prikupljanje podataka je organizovao obavještajni oficir brigade Dušan Bauk i njegovi pomoćnici. Doznalo se slijedeće: Na pravcu pokreta jedinica Pete krajiške divizije, u Kladnju, neprijateljska milicija, a Nijemci u Živinicama i Repniku. Na osnovu takvog saznanja štab Divizije je izdao naređenje da Deseta krajiška razruši drum za Živinice i spriječi nalet neprijatelja od Vlasenice. Prva krajiška brigada je napala Kladanj, ali se pokazalo da tamo nije samo neprijateljska milicija, da su stigli Nijemci i njihovi tenkovi. Opet se moralo manevrisati i mijenjati pravac pokreta. Odabrani su Žeravice i Čude. Brigade su prešle drum između Kladnja i Olova i sporo, zbog dubokog snijega, marševale i prilazile cilju. Na putu nije bilo hrane. Kad su prilike dozvoljavale, kuvari su spremali nešto čorbe da borci zavaraju glad. U planinskim bespućima Javora borci i rukovodioci su stojički podnosili napore u želji da se što prije domognu nekog sela, malo ogriju i odahnu. Brigadne kolone i ranjenici stigli su 29. decembra u Čude i Žeravicu i tu prenoćili. Nekoliko teških ranjenika je povjereno jednom saradniku narodnooslobodilačkog pokreta da ih čuva, njeguje i nađe načina da dospiju u partizansku bolnicu u Šekovićima. Bila je to olakšica za jedinice Desete krajiške brigade. Istog dana štab Divizije saopštio je štabu Brigade da je stiglo naređenje Vrhovnog štaba NOV i POJ

da jedinice Pete krajiške divizije manevrišu u pozadini neprijatelja i krenu prema Višegradu. Prihvatljivije je bilo da se produži prema Jahorini i Goraždu i Vrhovni štab je to uvažio. Divizijska kolona je krenula u Medojeviće i Knežine. Deseta krajiška je prošla obroncima Sljemenske planine i borci su umorni stigli cilju. Naredni pravac pokreta morao se valjano ispitati. Izviđanjem se znalo da se ustaše nalaze u Sokolcu, da ponekad upadaju u obližnja sela da pljačkaju, pale i ubijaju nedužno stanovništvo. Nešto kasnije ustaški garnizon je pojačan četom njemačkih vojnika. Uspostavljena je veza s Četvrtom krajiškom udarnom brigadom, koja je odnijela teške ranjenike u Korpusnu bolnicu, pa se vratila 1. januara 1944. u sastav svoje divizije. Uoči Nove godine pritisak neprijatelja je oslabio i šesta neprijateljska ofanziva započeta početkom decembra, završena je bez očekivanih rezultata. Ona je, ipak, nepovoljno djelovala na jedinice Desete krajiške i ostalih brigada Pete krajiške divizije. Borci su fizički izuzetno oslabili u dugim marševima i čestim borbama, bez dovoljno hrane i mogućnosti da se pošteno odmire. Nadljudski naponi nepovoljno su uticali na moral i borbenost pojedinaca. Skoro 40 odsto boraca poderali su odjeću i obuću u planinskim bespućima i tražilo se načina da se oni što prije odjenu i obuju.

U rejonu Jahorine, Trnova i Kalinovika

Uz pristanak Vrhovnog štaba NOV i POJ štab Divizije je odlučio da Prva i Deseta krajiška i jedan bataljon Četvrtke krajiške brigade i Divizijska bolnica krenu preko drumu u blizini Sokolca, da se domognu Podromanije i produže preko željezničke pruge Sarajevo Višegrad i zaposjednu jugoistočne padine Jahorine. Štab Četvrtke krajiške i tri njena bataljona su vraćena u Vasuće da ostavljene ranjenike i njihovu zaštitnicu dovedu u sastav Divizije.

Noću 1. januara jedinice Pete krajiške divizije, vodeći oštru borbu, prešle su drum Sarajevo – Sokolac, kod sela Podromanije, uništile tri neprijateljska kamiona i zaplijenile nešto ratne opreme. Potom su ubrzano produžile u Bogoviće i Nepravdiće da se odmire i pripreme za naredne okršaje i prelaz preko željezničke pruge i rijeke Prače u rejon Renovice. Štab Divizije stalno je nastojao da se dozna brojno stanje i namjere neprijatelja na pravcu marša i šire. Istog dana štab Desete krajiške je upoznat da su Nijemci popravili porušenu željezničku prugu u rejonu Stambolčića i uspostavili saobraćaj između Sarajeva i Višegrada, da se manje neprijateljske jedinice nalaze u Sjetlini, Vrhprači, Prači, u Goraždu ustaška milicija, a u Rogatici oko 300 ustaša i nešto Nijemaca. Za vrijeme zastaja i odmora u Bogovićima, južno od Sokolca, ustaše su pokušale da iznenade jedinice Desete krajiške i da im nanesu gubitke. Napadači su se prikrali selu, otvorili žestoku vatru i namjeravali naprijed. Borci Četvrtog bataljona su odbili napad ustaša. Pojava neprijatelja je uslovlila da se izvrše pripreme i krene prema Podgrabu, na željezničkoj pruzi između Sarajeva i Prače, i produži u Jahorinu. Željeznička i drumska komunikacija i rijeka Prača su pređene uz manju borbu i bataljoni su ubrzano produžili do Jabuke i Bogovića, na jugoistočnoj i južnoj strani Jahorine. Deseta krajiška, u stvari, bila je borbena prethodnica Prvoj krajiškoj brigadi, koja je dan kasnije krenula iz Podromanije, sa štabom Divizije, da stigne u rejon Foče.

Na novoposjednutoj prostoriji štab Desete krajiške najprije se pobrinuo da se dobro smjeste i zbrinu ranjenici i bolesnici. Izviđačke patrole su upućivane prema neprijateljskim položajima. Saznalo se ponešto o četničkim jedinicama, ali ne i o njihovim namjerama. U blizini bataljonskih položaja primjećivale su se neke jedinice Drinskog četničkog korpusa, ali se nije očekivalo da one mogu nešto ozbiljnije učiniti. Potcjenjivanje protivnika i zanemarivanje njegove podlosti, na žalost, imaće i tragičnih posljedica. Četnici su doznali, uz pomoć svoga doušnika, u kojoj se kući smjestio štab Drugog bataljona i prištapske jedinice i riješili da prirede neprijatno iznenađenje. Kradom su stigli, noću, u selo Hrančice, razvili se u streljački stroj i krenuli u napad. Iznenadili su stražare pred štabom bataljona, nahrupili na zaključana vrata, a kad ih nisu provalili, otvorili su vatru. Na suprotna vrata, koja četnici nisu pronašli u mraku, poluodjeveni su iskočili, sa dograbljenim oružjem, komandant bataljona Bogdan Vukša, politički komesar Duško Adamović, zamjenik političkog komesara Drago Knežević, obavještajni oficir Rade Vukša i ostali. U trenu je ranjen u ruku Drago Kovačević, kurir, ali se on nije osvrtao na krvoliptanje i trkom je jurio u obližnje Zorojeviće da obavijesti štab Brigade šta se dogodilo.

Pred zgradom štaba bataljona, u mrklom mraku, teško je bilo raspoznati ko je ko. Komandant Vukša se našao među nekoliko četnika, bez izgleda da sačuva glavu, koji su pokušali da zgrabe njegovo oružje i kožni kaput koji nije stigao da obuče. U gušenju i pesničenju, on je uzviknuo da je njihov, da ga ostave na miru i uskaču u kuću u kojoj ima odjeće i oružja. Varka je uspjela. Četnici su pohrlili prema vratima, a Vukša zaždio, u mrak i umakao. Politički komesar Adamović je bio nešto brži, sa vrata ispalio rafal iz automata, četnike primorao da ustuknu, prokrio prolaz sebi, Drago Kneževiću, Ratimiru Zetkoviću i Radi Vukši. Četnici su sustigli, nedaleko od kućnih vrata, poluodjevenog borca Milu Babića i živog ga sasjekli. Malo dalje noževima su izbodene Mara

Tomazović, referent bataljonskog saniteta, i Vida Bajić, bolničarka. Sjekirama su iskasapljeni borci Đuro Rodić i Simo Vujanović. Bolničarka Dragica Pilipović je umorena ubodom kame u srce.

Pero Pilipović, zamjenik komandanta brigade i Risto Gavrić, operativni oficir

U pomoć štabu bataljona i prištapskoj jedinici pohnatala je Prva četa, sa komandrom Gojkom Damjanovićem, i udarila u bok napadači" ma. Istovremeno, kad su čuli šta se dešava, komandant Brigade Srdić i pomoćnik obavještajnog oficira Kosta Kovačević su poslali kurire Peru Zeljkovića i Peru Rodića u štab Prvog bataljona s porukom da njihove čete požure u protivnapad. Usljedilo je gonjenje napadača. Petorica su ubijeni, sedam ih je ranjeno i dva zarobljena. Obavještajni oficir i njegov pomoćnik su saslušali zarobljenike i doznali da je domaćin kuće, u kojoj se smjestio štab Drugog bataljona, krišom otišao u štab četničkog korpusa i otkrio ko je zanoćio u njegovom domu. Potom je doveo četničku jurišnu jedinicu da izvrši napad. Zbog učinjene izdaje domaćin je, u odsustvu, osuđen na smrt, a kuća mu odmah zapaljena. Zarobljeni četnici su odgonetnuli inicijale Lj. i G, napisane u snijegu, pored otiska krvave sjekire, nedaleko od iznakaženih tijela Sime Vujanovića i Đure Rodića. Inicijali su bili početna slova imena i prezimena četničkog zlikovca Ljube Govedarice, pripadnika četničkog jurišnog voda. On je ubrzo uhvaćen i pogubljen. S njim su zarobljena još dvojica dželata i nije ih mimoišla najstroža kazna.

Štab Brigade je odlučio da se četnicima nanose udarci i umanjuje njihov uticaj u rejonu Jabuke, Trnova, Dobrog Polja, Kalinovika, Miljevine i šire. Gonjenje je započelo 5. januara 1944. Bataljoni su nastupali oprezno da otkriju i tuku izdajnike. Na udaru se našao Drinski četnički korpus oko 500 četnika, među kojima je bilo prisilno mobilisanih, ali i dobrovoljaca, ogrezlih u krvi i zločinima. Borcima je predloženo da među četnicima ima dosta zavedenih i mobilisanih, da zarobljenike sprovode u komandu čete i štabove bataljona na saslušanje i provjeru da li je neko okrvavio ruke krvlju nedužnih. Drinskom četničkom korpusu nanijeti su ozbiljni gubici u živoj sili i naoružanju. Iz stroja je izbačeno više od 70 četnika, od njih očišćena dosta prostrana teritorija i uspostavljena nova narodna vlast. Neutralisanje četničkih napada je omogućilo da jedinice Desete krajiške odahnu na prostoru Preville, Korjena, Jabuke, Gornje Mrežice i pripremljenije krenu u naredne borbe.

Na osnovu zamisli štaba Brigade Prvi i Drugi bataljon su izbili na drum između Sarajeva i Kalinovika, u rejonu Dobrog Polja, Popovića i Varoši. Njihov je zadatak bio da onemoguće saobraćaj drumom, da štite pravac prema Sarajevu i prikupljaju podatke o neprijatelju u Kalinoviku i okolini. Treći i Četvrti bataljon posjeli su Donju Mrežicu, Pribisaliće, Bujakovinu, progonili četnike i težili prema Foči. Pošto je Prva krajiška brigada, 13. januara, zauzela Foču, jedinice Desete krajiške su orijentisane prema Kalinoviku. One su, zapravo, kontrolisale i branile prilično prostranu slobodnu teritoriju između Jahorine, Trnova, Kalinovika, Miljevine i Foče. U trodnevnim borbama, u rejonu Miljevine, Dobrog Polja i Mrežice, ubijeno je 20, ranjeno 25, i zarobljeno 7 četnika. Poražena je njihova Druga sarajevska brigada i njen komandant zamalo je umakao sudu pravde. Zaplijenjeno je dosta oružja i municije. Borbe su nastavljene na prilazima Kalinoviku, kod Trebićine i Zakmura. Na sredokraći između Kalinovika i Suhog Polja iznenađen je bataljon četnika i tako potučen da se teško mogao oporaviti.

Osamnaestog januara radio-stanica „Slobodna Jugoslavija" je objavila pohvalu vrhovnog komandanta maršala Josipa Broza Tita jedinicama Pete krajiške udarne divizije za izdržljivost, uspješno manevrisanje i nanošenje udara neprijatelju u vrijeme šeste neprijateljske ofanzive. Radosnu vijest borci Desete krajiške su primili s oduševljenjem i zaricanjem da će još upornije progoniti okupatora i domaće izdajnike.

Borbeni uspjesi Desete krajiške dijelom su postizani u sadejstvu s Jahorinskim partizanskim odredom, u saradnji s partijskim i političkim radnicima i simpatizerima narodnooslobodilačkog pokreta, koji su otkrivali položaje i namjere protivnika.

Manji okršaji su nastavljeni do kraja januara. Tučena je ustaška milicija i četnici kod Trnova, Uloga i Govze. Štab Brigade je pomogao da se formira partizanska komanda mjesta u Kalinoviku, da se u oslobođenim selima izaberu narodnooslobodilački odbori i pridobijaju mladi ljudi da dobrovoljno stupaju u borbene redove. U nekim mjestima održane su konferencije i razgovarano o političkoj situaciji u našoj zemlji i svijetu. Nisu izostale ni dobro posjećene priredbe. Treći i Četvrti bataljon, razmješteni u Poljicama, Miljevini i Domičićima, imali su nešto vremena za predah, za partijske i skojevske sastanke, četne i bataljonske konferencije. Tom prilikom je sagledavano, pored ostalog, koliko je postignuto u minulim borbama i šta je propušteno. Štab Brigade je uputio Prvi i Drugi bataljon na sjevernu stranu Jahorine da Četvrtoj krajiškoj brigadi, koja je dolazila s Romanije, pomognu u savlađivanju neprijatelja na željezničkoj pruzi i drumu kod Prače i Renovice. Bataljoni su uspješno izvršavali zadatak i stigli u sastav Brigade. Visok snijeg i zavijani putevi su onemogućavali pokrete jačih neprijateljskih snaga i žešće udare sa Desetom krajiškom brigadom. Preduzimate se manje akcije na prostoru Miljevine da se skoliše četničke jedinice i neprijateljska milicija. U tome se prilično uspijevalo, jer četnici i milicionari, ako su pružali otpor i odbijali da polože oružje, nisu se dobro proveli. Popustljiviji su postajali zarobljenici Desete krajiške i poslije opomene da se okanu neprijateljstva prema Narodnooslobodilačkoj vojsci i narodnoj vlasti pušteni su kućama..

Štab brigade i Politodjel su smatrali da treba iskoristiti svaku povoljnu priliku da se narodu, pogotovo u selima u kojima su četnici i neprijateljska milicija imali uticaja, govori o značaju narodnooslobodilačke borbe i prisutnima pomogne da shvate suštinu zbivanja. Konferencija je zakazana u Miljevini, u prostranoj seoskoj kafani 4. februara 1944. uz najavu da će joj prisustvovati, pored predstavnika nove narodne vlasti, najviši politički rukovodioci Brigade i govoriti. Na skup su pozvani i žitelji susjednih sela, Jelača, Rataja i drugih, u kojima je bilo pritajene neprijateljske milicije. Na iznenađenje sazivača konferencije kafansku salu sasvim su ispunili stariji i sredovječni ljudi, neki iz radoznalosti, a pojedini računđijski i da pokušaju braniti sopstvena zastranjanja. Njima su predstavljeni politički komesar Brigade Radoje Sekulić Makso, rukovodilac Politodjela Pero Đurić i član Politodjela Vuksan Ljumović. Najavljeno je o čemu će biti riječi. U sali je vladao muk i radoznalo iščekivanje. Ljumović je ustao i govorio o političkoj situaciji u svijetu i našoj zemlji. Svi su pažljivo slušali dok govornik nije pomenuo namjeru Nijemaca da ujedine ustašku miliciju i četnike da zajednički napadaju Narodnooslobodilačku vojsku. Pristalicama i saradnicima okupatora, napomenuo je Ljumović, neće biti praštano, biće izvedeni pred narodni sud, njihova pokretna imovina konfiskovana. On je zatražio od prisutnih, s obzirom na oskudicu u hrani, da pomognu da borci na položaju ne gladuju. Znajući da to nije dovoljno otvoreno je najavio, ako ne bude hrane na dobrovoljnoj osnovi, da će uslijediti rekviriranje. Prisutni su se uskomešali. Jedan sredovječni mještatinin se osmjelio da protivurječi, da zaprijeti, da im silom ništa neće biti oduzeto i da oni imaju oružje. Njegovo drsko istupanje je izazvalo političkog komesara Brigade Sekulića da naljućen skoči i uzvрати: „E, zalud puške imate da oca očinskog gonite. Neće vam pomoći. Zna se čije su to puške i ko vas je naoružao i protiv koga su uperene...“ Nelagodni trenutak Ljumović je pokušao izgladiti primjedbom da se prijetnjom oružjem neće ništa postići, da to neće zaplašiti borce Desete krajiške, da se o svemu može razumno i ljudski razgovarati... Uznemirenost je donekle splasnula. Sekuliću, Đuriću i Ljumoviću je smetalo što niko od prisutnih iz Jelača i Rataja nije reagovao i zapužio usta čovjeku iz njihove sredine. To je navodilo na pomisao da on ima istomišljenike, da posjeduju oružje i da tu nema šale. U nešto smirenijoj atmosferi je izabran mjesni narodnooslobodilački odbor i konferencija je završena.

U Štabu Brigade, kad je komandant Srdić obaviješten da neki mještani ne zaziru da prijete oružjem, nije bilo dvoumljenja šta da se preduzme. Pozvan je komandant Drugog bataljona Vukša, čije su jedinice bile najbliže Jelaču i Rataju, da opkoli pomenuta sela, izvrši pretres i oduzme skriveno oružje. I ne samo to. Pošto se raspolagalo izvjesnim podacima da se u selima skrivaju neke ubice partizanskih ranjenika, u vrijeme pete neprijateljske ofanzive, njih je trebalo pronaći i uhapsiti. U ovom poslu je angažovan obavještajni oficir brigade Bauk, obavještajni oficir Drugog bataljona Rade Vukša i njihovi pomoćnici. U toku noći sela su blokirana, borci zaređali od kuće do kuće, budili domačine i tražili da predaju oružje. Neki su odmah vadili puške iz skrovišta, neki poricali da imaju oružje. Na malo izričitije zahtjeve su popuštali i nerado se rastajali sa puškama i municijom. Nađeno je nekoliko njemačkih strojica i dva puškomitraljeza. Oružje je skupljeno taman toliko da se naoruža četa boraca. Kad je dopremljeno u štab Brigade, tada se sasvim potvrdilo da je bilo i te kako osnova za opkoljavanje i pretres pomenutih sela. Ubrzo je uhapšeno

nekoliko osumnjičenih da su ubijali ranjenike. Neki su saznali šta ih očekuje i pobjegli u nepoznatom pravcu. Stoga nije vrijedilo nasumice organizovati potjeru u neprohodima Treskavice, Lelije i Zelengore. Uhapšeni su strpljivo ispitivani da priznaju zlodjela. Jedan je dobro znao ko su počinioci zločina, za sebe tvrdio da nikoga nije ubio, ali je detaljno opisao kako su ostali to činili. Na taj način se otkrilo ko je zaista ubijao ranjene borce. Pohapšene ubice su osuđene na smrt i strijeljane.

Raznolike borbene i ostale aktivnosti

Prisustvo jedinica Desete krajiške je omogućilo da se suzbije uticaj četnika i neprijateljske milicije na širem prostoru južno od Sarajeva, da se formiraju organi narodne vlasti, ojača rad partijskih, skojevskih i omladinskih organizacija. Oživjela je i aktivnost organizacije žena i pionira. Ovakvim radom sprečavan je uticaj neprijatelja i osnažen narodnooslobodilački pokret. Uz pomoć Opštinskog komiteta Skoja i Opštinskog odbora Usaoja u Kalinoviku, u većini okolnih sela dobro su radili aktivni Skoja, omladinske i pionirske organizacije. Njihovim sastancima, nerijetko, prisustvovali su skojevski i omladinski rukovodioci jedinica Desete krajiške brigade. Saradnja boraca i naroda, u cjelini gledano, na cijeloj pomenutoj teritoriji iz dana u dan je jačala i postajala sve prisnija. I najsumnjičaviji pojedinci istinski su se mogli uvjeriti da imaju posla s pravom narodnom vojskom, da su o njoj ranije slušali samo laži ustaša, četnika, domobrana, Nijemaca i neprijateljske milicije. Dobrom raspoloženju većine stanovništva doprinijelo je dosljedno sprovođenje stavova divizijskog, odnosno brigadnog partijskog rukovodstva, da se prilikom pribavljanja hrane to čini u saradnji s narodnooslobodilačkim odborima, selektivno, imajući u vidu da se životne namirnice konfiskuju od porodica četničkih kolovođa i glavara neprijateljske milicije. Ostalim domaćinstvima je ostavljeno na volju da daju koliko mogu odvajati da bitnije ne ugroze sopstveni opstanak. Zbližavanju su doprinosila druženja mladih u skoro svim selima s borcima jedinica koje su tamo bivakovale, zajednička posijela, kulturnozabavne priredbe i konferencije. Njegovanju ovih raznolikih aktivnosti znatno su doprinosili skojevski, omladinski i partijski rukovodioci na terenu, među kojima Boro Tepavčević, Sreten Jakšić, Mara Jakšić, Mila Jakšić, Mila Lalović, Žarko Klarić, Simo Klarić, Gligor Tepavčević, Štefan Klarić, Vukašin Antić, Ćiro Regoje, Tomo Međo i drugi. Dosta njih je stupilo u jedinice Desete krajiške brigade i postali su odlični borci i rukovodioci. Njihov primjer su slijedili mnogi mladi i Brigada je brojno jačala. S područja Kalinovika dobrovoljno su postali borci skoro stotinu mladića i djevojaka. Više dobrovoljaca je došlo iz Trnova, Miljevine i okoline. Oni su toplo i drugarski primljeni u jedinice Desete krajiške brigade, svesrdno im omogućeno da ovladaju osnovnim vojnim zanimanjima. Kakvo je drugarstvo i razumijevanje vladalo između prekaljenih i novodošlih boraca dijelom se može ilustrovati sjećanjem Nikole Avramovića, koji je zapisao i ovo: „Kada sam došao u jedinicu, nisam imao pribor za jelo. Ovaj moj problem vrlo brzo je riješio drug Milan Jelić, desetar desetine u kojoj sam se nalazio. Davao mi je svoju porciju da prvi jedem, a on je primao hranu posle mene. Kasnije, kada sam nabavio samo kašiku, jeli smo zajedno iz jedne porcije. Iz jedne porcije, takođe, jeli smo zajedno ja i Ilija Knežević, koji je bio nišandžija na puškomitraljezu, a ja sam mu bio pomoćnik...”

S lijeva na desno: Mihajlo Kovačević, politički komesar bataljona i Stevan Vekić, zamjenik političkog komesara bataljona, poginuo decembra 1944. godine, na sremskom frontu

U štabu Brigade stalno se osjećala radna atmosfera. Kuriri su dolazili iz štabova bataljona, donosili izvještaje i ostale poruke, primali poštu i vraćali se nazad. Dobra veza je održavana sa štabom Divizije u Foči; brigadni kuriri su odlazili u grad na Drini, otuda donosili naredbe i direktive. U hitnim slučajevima kuriri štaba Divizije su donosili poštu u štab Brigade.

Na osnovu inicijative komandanta i članova štaba Brigade planirani su napadi na neprijatelja, pronalazene ranjive tačke u njegovom borbenom rasporedu i smišljeno kako da mu se nanese žestoki udarci. U štabu Brigade stručnije i temeljnije se radilo kada je Branko Kuna, sredinom januara, postavljen za načelnika i postao komandantova desna ruka u pripremama niza poslova iz njegove nadležnosti. Kuna je bio iskusan ratnik, ranije komandir čete u Prvoj krajiškoj, znalac vojnih vještina i to svakodnevno, tako reći, potvrđivao.

Referenti saniteta i bolničari bili su izuzetni prilježnici na poslu. Zimsko zatišje, bez većih borbi, omogućilo je referentima saniteta, bolničarima, higijeničarima da dođu do izražaja koliko i na vatrenoj liniji kada su ranjenima ukazivali prvu pomoć i činili sve da ih donesu u zaklone. Oni su sada prali zavoje, rublje u partizanskoj buradi, parom zatirali gamad u odjeći boraca. Na osnovu zahtjeva bataljonskih referenata saniteta komandiri četa su naređivali borcima da se neizostavno podvrgnu sanitetskoj obradi, a to je značilo šišanju, brijanju, kupanju, davanju rublja na pranje, čišćenje odjeće i obuće. Zašivane su i poderotine na uniformama. Prilježnost u poslu pokazivalo je cjelokupno sanitetsko osoblje, naročito Stoja Vujinović, Seja Rađenović, Mira Biljača, Darinka Maglov, Joka Reljić, Vinka Vulić, Marija Babić, Mila Jakšić. Umor se nije primjećivao na licima boraca. Dobro raspoloženje je doprinosilo da se češće začuje pjesma boraca i zaigra kolo kozarsko. U Kalinoviku i okolini kulturno-prosvjetne ekipe su davale priredbe kojima su prisustvovali mještani i borci. Priredbe nije propuštao i partizanski komandant mjesta Šćepan Klarić i ostali.

Prilike su dopustile da se organizuje partijski kurs za borce i rukovodioce. Politodjel i partijska ćelija štaba Brigade su odlučili da kurs pohađa 30 članova KPJ, da kursiste odaberu bataljonski biro i Partije. Njima je, istina poručeno da pošalju omladince kojima će u narednom periodu biti povjerene značajnije političke i vojne dužnosti. Bataljonski biro i su poštovali sugestije i pravovremeno uputili odabrane u Kalinovic. Kurs je počeo da radi 15. februara. Izvođenjem nastave i ostalim aktivnostima je rukovodio Milovan Batanović Batan, zamjenik političkog komesara Brigade. Slušaoci su podijeljeni u pet kružoka da zajednički lakše savlađuju gradivo i bolje koriste inače oskudnu literaturu. Predavači su bili članovi Politodjela i štaba Brigade. Proučavane su ove teme: „Linija narodnooslobodilačke borbe“, „Postanak Jugoslavije i njena djelatnost 23 godine“, „Postanak Zemlje i živih bića“, „Uloga rada u postanku čovjeka“, „Omladina u borbi protiv fašizma“, i „Skoj kao rezerva Partije“. Predavanja, učenja i diskusije izvođeni su planski i mogli su se očekivati odlični rezultati. Kurs je, međutim, prestao da radi, slično onom partijskom kursu na Zlatiboru, početkom decembra 1943. zbog nastupanja Nijemaca prema Kalinoviku i Trnovu.

Ranjavanje komandanta Brigade i sudar s esesovcima

Jedinice 7. SS njemačke divizije »Princ Eugen«, sa kojima se Deseta krajiška brigada i ranije sukobljavala, krenule su 27. februara iz Gacka da prođu preko Plužina i Uloga za Kalinovic, Trnovo i Sarajevo. Nijemci su bili dobro pripremljeni za ratovanje u zimskim uslovima, sa skijama da lako prelijeću preko sniježnih nanosa i brzo savlađuju brdovito i planinsko zemljište. Kod Uloga su dočekani paljbom jedinica Prvog bataljona, ali to nije bilo dovoljno da ih zadrži u nastupanju. Njihovo približavanje je uslovalo da se vojne i civilne ustanove povlače iz Kalinovika. U jedinice su pihitali polaznici partijsko-političkog kursa i slušaoci vojnog kursa da uzmu oružje i zadržavaju esesovce. Štab Brigade je odlučio da se Nijemci neprestano napadaju, zadržavaju i sprečavaju da olako ne stignu cilju. Kurir je trkom odnio naređenje komandantu i političkom komesaru Trećeg bataljona, Nikoli Rokviću i Mirku Turiću, da čete uvedu u borbu, da tuku neprijatelja na drumu za Kalinovic. Borba je postajala sve žestoka i Nijemci se nisu dali zadržati. Na puščanu i puškomitraljesku vatru su odgovarali pravim uraganima i ne štedeći municiju. Ojačanoj prethodnici je pristizalo i znatnije pojačanje, dva bataljona esesovaca i nešto domaćih izdajnika. Komandant Brigade Srdić je došao na vatreni položaj da neposredno utiče na razvoj borbe i procjenjuje šta se preduzima. S njima su politički komesar Sekulić, zamjenik političkog komesara Ratanović i načelnik štaba Kuna. Odabrali su uzvišenje i stari zaklon koji je koristila neka artiljerijska jedinica bivše Jugoslovenske vojske. Srdić je stajao uspravan i dvogledom posmatrao.

Zrna su povremeno zujkala iznad glave komandanta i ostalih, ali se on nije na to osvrtao i sišao u zaklon. Nešto dalje komandant Rokvić i politički komesar Turić, pošto su dali borbene zadatke četama Trećeg bataljona, pratili su njihovo nastupanje i održavali vezu s komandirima. Druga četa imala je zadatak da Nijemce sačeka na samome drumu, na kilometar od Kalinovika, i da ih ne propusti da nesmetano uđu u gradić. S njom su sadejstvovale ostale čete, raspoređene u dubokom snijegu, ugrožavale bokove esesovaca, koji su uporno nastupali. Komandir Druge čete pozvao je komandira voda Jovana Vješticu, snažnog i hrabrog dvadesetdvogodišnjaka, koji je taman dotrčao sa partijskog kursa, da mu predloži da vod boraca povede prema jednom uzvišenju, u zasjedu pored drumca, da sačekuju i tuku Nijemce. Za borbu raspoloženi Vještica je komandiru odgovorio da razumije šta se hoće i drugove pozvao da ga slijede. Zadihani su hitali da što prije stignu mjestu označenom za zasjedu. Komandir voda je poguren grabio prvi, a za njegovim petama su bili puškomitraljezac Simo Rodić, Obrad Bajić, Nikola Balaban Nikica, Zdravko Krstulović, Mirko Bosnić, Milan Kecman Mićo i ostali. Nešto naprijed, sa strane osniženog drumca, vezli su puškomitraljezi i dumbarale puške. Po tome se moglo zaključiti da se Nijemci ne drže samo komunikacije, da nastupaju lijevo i desno, preko brda i uvala, da što prije stignu u Kalinovik. Ručne bombe nisu gruvale, a to je značilo da nema borbe izbliza. Glavnina se kretala drumom i jedan vod boraca, bez obzira na njihovu odvažnost, nju je teško mogao zadržati i odbiti nazad. Spuštao se suton. Sniježna oluja je nadolazila sa vrhova Lelije i strijemila Kalinoviku. Vjetrom vitalni snijeg je skraćivao vidik. Komandir voda Vještica, s oružjem spremnim za paljbu, pokušao je odrediti razdaljinu od neprijateljske prethodnice na drumu, ali mu to nije polazilo za rukom i drugovima je povremeno dovikivao da grabe naprijed. Njegovo podsticanje bilo je suvišno, jer niko nije izostajao. Neki su čak prestigli komandira, brzonogi Nikola Špirić i stameni desetar Obrad Bajić, pa ih je opomenuo da malo uspore. U tome hitanju, sniježnom kijametu, gušeni udarima oluje i sniježne prašine, borci su se našli oči u oči sa esesovcima i potegli obarače oružja. Komandir voda Vještica je kleknuo u snijeg, vatrom iz automata oborio jednog esesovca, a cijelu grupu primorao da šmugne u jarak pored drumca. Puškomitraljezac Simo Rodić prilegao je u snijeg i naprežući vid pažljivo vrebao. Kratki rafali i jedinačna paljba njegovog puškomitraljeza potvrđuju da je pronašao pravu metu. Nijemci uzvraćaju na vatru, ali ne skaču iz sniježnih zaklona dajurišaju. Njihovo oklijevanje komandir voda Vještica tumači tako da vrebaju pogodan trenutak da naletom iznenade i drugove upozorava da pripreme ručne bombe. I odlučuje da ih pokuša preduhitriti. Njegov povik da se juriša prihvataju svi, skaču iz sniježnih udubljenja, zamahuju aktiviranim ručnim bombama i snažno grominjanje odjecima razdire okolna uzvišenja. Nijemci su donekle zbunjeni, ali se odupiru, grabe mrtve i ranjene, štiteći jedni druge, odnose ih prokopom pored drumca i dalje. Nekoliko mrtvih, raskomadanih eksplozijama ručnih bombi, nisu uspjeli zgrabiti i odnijeti. Komandir voda, ohrabren početnim uspjehom, želi postići i više, esesovce protjerati čak do Uloga, ali nema sadejstva s ostalim vodovima i veze s komandirima čete da čuje njegovo mišljenje. Nijemci, međutim, ne misle ustuknuti na drumu i širem frontu, i po cijenu znatnijih gubitaka. Njihov komandant odlučuje da se najprije neutrališe najveća prepreka za njihovo nastupanje, vod boraca u zahvatu drumca ispred Kalinovika, sopstvenoj prethodnici upućuje znatno pojačanje i ujedno naređuje da se napadi pojačaju i na ostalim pravcima. Komandir voda Vještica i drugovi mučki su dočekali protivnapad nadmoćnijeg protivnika i nastojali da ga suzbiju. Eksplozije ručnih bombi i stotine hitaca su sprečavali borbeni hod esesovaca, ali ih nisu mogli zadržati. Oni su zaprijetili unakrsnom vatrom i krilnim obuhvatom. Desetar Obrad Bajić je teško ranjen i traži pomoć. Niko ga ne čuje od siline pucnjave i povika Nijemaca da jurišaju i koriste brojnu i vatrenu nadmoć. Komandir voda ponešto razumije, shvata njihove namjere i drugovima naređuje da se povlače. On tada primjećuje okrvavljenog Bajića, zgrčenog u snijegu, prebijene noge, priskače mu u pomoć, zajedno s Mirkom Bosnićem, da ga ponesu da živ ne dospije esesovcima u ruke. Napadači to primjećuju, vatru puškomitraljeza tako podešavaju da živi ne izmaknu. Bajić je opet ranjen u već ranjenu nogu. Skoro izdišući on moli drugove da ga ostave i izmiču, ali oni to neće da čuju i krtiče kroz cijelac. U susret im pristiže bolničarka Mira, sa zavojem u ruci, da preuzme brigu o teškom ranjeniku i komandiru voda omogućiti da bolje organizuje prinudno povlačenje. Paljba neprijateljskog oružja sve se više pojačava i mali su izgledi da se prođe bez gubitaka. Komandir Vještica požuruje drugove da uzmiču sa sniježne ravni, da istovremeno opaljuju u neprijatelja i sam im štiti odstupnicu. Povicima ih bodri da ne posustaju, da je mrtvi ugao u blizini i da će otuda lakše odolijevati. Puškomitraljeski Milan Kecman i Simo Radić dugim rafalima su zadržavali napadače i drugovima tako pomogli da uzmiču. Esesovci su pojačavali pritisak i nisu dopuštali da se olako sklizne u mrtvi ugao. Njegov ugao zasipale su stotine kuršuma i prijeteći gasnuli. Zrno nije mimoišlo hrabrog komandira voda Jovana Vješticu kad se uspravio da pretrči u mrtvi ugao. Pao je bez riječi, ispuštajući oružje i objeručke pritiskajući grudi, iz kojih su šikljali mlazevi krvi i topili snijeg. Smrtno je pogođen Nikola Balaban i nije mu

vrijedilo priskakati u pomoć. Samrtni ropac je odjeknuo iz sniježnog zaklona u kome je Zdravko Krstulović, posljednji put repetirao oružje i drugovima branio odsupnicu. Ostavši bez komandira voda, uviđajući da mrtve drugove ne mogu ponijeti, borci su uzimali prema Kalinoviku i ujedno opaljivali u esesovce koji nisu odustajali od gonjenja. Puškomitraljezac Kecman, uz pripomoć svoga pomoćnika i bolničarke, spašavao je teško ranjenog desetara Bojića, ali se u tome nije uspjelo. On je, naime, zadobio i treću ranu od neprijateljskog hica iz neposredne blizine. U samrtnom trzaju spasiocima je samo proslavio da se sklanjaju i zanavijek začutao. Uz teške muke i otpor napadačima, vod se jedva izvukao do Kalinovika. Borci su tada obavijestili komandira čete šta ih je snašlo i vidjeli da teški okršaji ne presahnjuju i na ostalim prilazima Kalinoviku. Sa vatrene linije iznijeto je više ranjenika i upućeno u Divizijsku bolnicu.

Spašavanje ranjenog druga

Na nosilima se našao i komandant brigade Marko Srdić, sa teškom ranom na ruci i nozi. Iako malaksao zbog gubitka krvi i bolova, on je odbijao da ide u bolnicu, ali su ga članovi štaba Brigade primorali da ode na liječenje. Nešto kasnije štab Divizije uputio je Vida Bodrožu Vicuku, zamjenika komandanta Četvrtke krajiške, da privremeno vrši dužnost komandanta Desete krajiške brigade. U namjeri da nikako ne ustuknu, jedinice 7. njemačke SS divizije su ušle u Kalinovic, ali se nisu usudile da se tu duže zadrže. Očigledno su se pribojavale žešćeg protivnapada Desete krajiške, požurile da iskoriste trenutnu nadmoć produže u Trnovo i Sarajevo. U narednom nastupanju su trpjele bočne napade i prokrčile prolaz prema cilju. Jedinice Trećeg bataljona odmah su se vratile u napušteni Kalinovic. Prva briga boraca Druge čete je bila da se zapute južno od gradića, poprišta minule borbe, pronađu i sahrane pale drugove. Pronađeni su u sniježnim humkama, ružičastim od njihove krvi, ukočeni i otvorenih rana, stavljeni na nosila i donijeti na Kalinovačko groblje. Sahrani je prisustvovala cijela četa, a politički komesar dirljivo je govorio o podvigu Jovana Vještice, Nikola Balabana, Zdravka Krstulovića i Obrada Bojića. Uslijedio je počasni plotun, zračak sunca rastjerao gromadu oblaka i obasjao svježe humke.

U Udarnoj grupi Divizije

Poslije uspješnog suprotstavljanja naših jedinica neprijatelju u šestoj ofanzivi, Vrhovni štab NOV i POJ je vršio, početkom 1944. godine, pripreme za formiranje dviju udarnih grupa divizija za prodor u Srbiju. Ubrzo je formirana Udarna grupa, koju su sačinjavale Druge proleterska i Pete krajiška divizija, s ciljem da nastupaju u Sandžak, jugozapadnu Srbiju i dublje, čak u Toplicu i Jablanicu, najjače žarište narodnooslobodilačke borbe u Srbiji, da pomognu u širenju slobodne teritorije, formiranju novih jedinica i stvaraju povoljan oslonac za prihvatanje ostalih jedinica Narodnooslobodilačke vojske.

U naredjenju Vrhovnog štaba je rečeno da će operacije početi čim popusti zima i divizije dobiju očekivani ratni materijal i opremu od saveznika. Na visoravni kod Čelebića dugo su očekivani saveznički avioni, ali oni nisu doletjeli.

Prije pokreta, početkom marta 1944, jedinice Pete krajiške udarne divizije su bile u podnožju Foče, Goražda, Čajniča i Kalinovika, a jedinice Druge proleterske divizije na prostoru Prijepolja, Pljevalja i Rudog.

Vrhovni štab je naredio da Udarnom grupom divizija komanduje štab Pete krajiške udarne divizije, s komandantom Milutinom Moračom i političkim komesarom Ilijom Materićem na čelu.

U selu Kazarevini održan je sastanak 27. februara štabova Druge proleterske, Pete krajiške udarne divizije i Glavnog štaba Srbije da se sagleda šta je sve urađeno, šta se mora uraditi da pokret divizija brzo uslijedi. Sastanku su prisustvovali Blagoje Nešković, sekretar Pokrajinskog komiteta

KPJ za Srbiju, Moma Marković, politički komesar Glavnog štaba Srbije, Ljubo Vučković, komandant i Milosav Milosavljević, politički komesar Druge proleterske divizije, Milutin Morača i Ilija Materić. Nešković i Marković su insistirali, bez obzira što nije dobijena pomoć saveznika u oružju i ratnom materijalu, da Druga proleterska divizija odmah krene u Srbiju. Ona je stigla do Lima 9. marta, pokušala ga forsirati na prostoru od Rudog do Priboja i nije uspjela. Na nju su se odmah ustrijemile znatne neprijateljske snage da je odbace od Rudog i Sastavaka. Od Priboja je napadao 1. bataljon 3. njemačkog puka »Brandenburg«, od Pljevalja 2. bataljon istog puka, zatim jedinice Srpske državne straže, Pribojska i Pljevaljska četnička brigada. Dok se to dešavalo, nešto ranije, 7. marta, stiglo je naređenje štaba Pete divizije da Prva krajiška udarna brigada sutradan krene iz Foče prema Čajniču, Zaboku, Ništaru i rijeci Limu. Desetoj krajiškoj je naređeno da napusti područje Kalinovika i usiljenim maršem stigne u Foču. Četvrta krajiška je orijentisana prema Kasarevini. O narednim pokretima, naglašeno je, uslijediće naređenja u toku puta. Kiša, susnježica, vjetar, brdoviti i besputni tereni prilično su usporavali pokrete jedinica Desete krajiške i ostalih brigada. Na čelu brigadne marševske kolone najčešće se nalazio Prvi bataljon. Iz bolnice se vratio komandant brigade Srdić, još nezaliječenih rana, sa klobucima zavoja na ruci i nozi, preuzeo komandu i brinuo o nastupnom maršu. Osim poteškoća zbog premora boraca i tovarnih grla, kad se pentraju preko planinskih masiva, ostalih problema nije bilo. Stoga je dolazilo do češćih zastanaka da ljudi i konji predahnu i odmorniji produže narednim vrljetima. Svestranom provjerom situacije (pogodnosti zemljišta, mogućnosti za postizanje iznenađenja) štab Divizije je odlučio 13. marta da Prva, Četvrta i Deseta krajiška brigada, sutradan noću, forsiraju Lim u širem rejonu Setihova. Na tome mjestu prilazi Limu bili su teško prohodni i opravdano se pretpostavljalo da je tu njegova obala manje čuvana i branjena. Teškoću svim jedinicama je pričinjavalo pomanjkanje više plovnih sredstava, visok vodostaj i brzi talasi rijeke. Cijela Divizija je raspolagala samo sa tri gumena i dva drvena čamca, u koje se moglo ukrcati svega dvadeset naoružanih boraca.

Rijeku su najprije forsirale udarne i bombaške grupe Prve krajiške, uspostavile mostobran i ostalim jedinicama omogućile da pristižu i gone neprijatelja. Forsiranje je završeno noću, 16. marta, kada se Peta krajiška udarna divizija našla na desnoj obali Lima, spremna da tuče okupatora i domaće izdajnike i napreduje, u sadejstvu sa Drugom proleterskom divizijom, koja je rijeku prešla preko osvojenog polusrušenog mosta u Rudom, u jugozapadne predjele Srbije i dalje.

Za uspješan prelazak preko Lima i nanošenje poraza neprijatelju vrhovni komandant NOV i POJ maršal Tito je pohvalio jedinice Pete krajiške divizije. Kad se to saznalo, borci i rukovodioci Desete krajiške oduševljeno su zapjevali i zaigrali kolo kozarsko. Prva krajiška je produžila prema Dobrunu i Vardištu, Četvrta krajiška u Mioče i Štrpce, a Deseta krajiška brigada u Gornju Jablanicu. Pokret jedinica je ometalo bombardovanje neprijateljske artiljerije sa položaja kod Priboja.

U štab Udarne grupe divizija je stigao delegat Vrhovnog štaba Pavle Ilić Veljko i jedan član Misije Crvene armije. Uslijedio je zajednički sastanak da se odluči o pravcima nastupanja divizija. Ilić je bio mišljenja da Druga proleterska divizija produži za Toplicu i Jablanicu, a Peta krajiška divizija operiše na prostoru Užica, Užičke Požege, Uvca, Ibra, da tuče četnike, nedićevce, Bugare i Nijemce. Zadatak nije bio lak za krajiške brigade, ali drugog izbora nije bilo nego da se prihvati i svakodnevno izvršava. Štab Divizije je došao u Gornju Jablanicu, na položaje i prostoriju razmještaja jedinica Desete krajiške brigade. Komandant Divizije prisustvovao je zajedničkom sastanku štabova Prve i Desete krajiške brigade i upozorio da se pooštri budnost. U isto vrijeme Vrhovni štab je javio da Druga proleterska i Peta krajiška udarna divizija zajedno nastupaju prema Ibru. To se djelimično razlikovalo od ranijeg stava delegata Vrhovnog štaba.

Komandant Morača je želio da obavi razgovor sa članovima štaba Desete krajiške i štabova bataljona, da čuje usmena izlaganja o životu i radu u bataljonima. Sastanku je prisustvovao, po sopstvenoj želji, politički komesar Glavnog štaba Srbije, da stekne uvid kako se neposredno ostvaruje saradnja između viših i nižih štabova, kako je njihovo raspoloženje za vođenje borbe i nastupanje u dubinu Srbije. Morača je pažljivo slušao potčinjene, šta ih tišti i kakvih problema imaju. Najduže su referisali komandant Brigade Srdić i politički komesar Sekulić. Komandanti i politički komesari bili su nešto škrtiji u izvještavanju o stanju u bataljonima i četama. Morača je pribilježio neka njihova zapažanja, uzeo riječ i predočio šta se mora preduzeti da Brigada i bataljoni uspješno izvršavaju naredne zadatke. Komandantima bataljona posebno je naglasio da se više angažuju u svakodnevnom osposobljavanju komandira četa i vodova, desetara, da uspješno rukovode jedinicama. Objasnio je vojno-političke prilike u Srbiji, napominjući da su nešto složenije i da se razlikuju od onih u Bosni. Četnici su vršili mobilizaciju, u sporazumu sa Nijemcima, obveznika od 17 do 40 godina, da ojačaju sopstvene jedinice i postanu čvršći bedem za sprečavanje prodora Udarne grupe divizija i ostalih u zapadnu Srbiju i dublje.

Iz Gornje Jablanice Deseta krajiška je nastupala preko Zlatibora, Javora, Golije, da stigne u Brusnik.

Bio je to put prema Studenici i dolini Ibra. Izuzetno niska temperatura i visok snijeg su otežavali i usporavali pokrete jedinica. Najteže je bilo na zavijanoj Goliji kada se brigadna kolona našla u sniježnim smetovima i jedva ih savladivala. Tovarni konji sasvim su propadali u sniježne nanose i nikako se nisu mogli iščupati. Komordžije su preuzimale teret sa samara i konje spašavali da ne uginu. Najizdržljiviji se pokazao konjić Lisac, brđanin iz okoline Drvara, koji je mnogo šta preturio preko grivaste glave, nosio desetine ranjenih boraca, izbjegao stotine neprijateljskih kuršuma i češće gladovao. On nije posustao prelazeći preko Golije i češće propadajući u snijeg. Na podsticaj konjovoca vješto je iskakao iz bijelih smrtonosnih zamki nanosa i produžavao ugaženom prtinom. U cilju izviđanja i prikupljanja podataka o neprijatelju u dolini Ibra, u rejonu Brvenice i Raške, štab Brigade je odlučio da Prvi bataljon neprimjetno, u toku noći 28. marta stigne u Gradac i izvršava povjerene zadatke. Borci su ubrzano marševali skoro cijelu noć, u svanuće stigli u Gradac i nadali se odmoru. Predaha, međutim, nije moglo biti. Štab bataljona je naredio da se Druga i Treća četa rasporede u zasjedu pored Ibra, da spriječe napad neprijatelja. Prva četa, štab bataljona i prištapske jedinice su raspoređeni da predanu u selu. Detaljnije izviđanje preuzele su izviđačke patrole, obavještajni oficir bataljona Mirko Pilipović Kaplar i njegovi pomoćnici. Sve je započelo kako se željelo, ali... Neprijatelj je dokučio ko mu se približio i doletjeli su iznenada, u popodnevnim časovima, njemački avioni da načine poharu. Najprije su se obrušili na položaje Druge i Treće čete, zasipali ih bombama i rešetali mitraljeskim rafalima. Borci su imali dosta dobre zaklone i izbjegli najgore. Najteže bombardovanje izdržao je štab bataljona i Mitraljesko-minobacački vod, razmješteni u seoskim kućama. Avioni su se ustrijemili na kuću u kojoj su bili komandant bataljona Pilipović, članovi štaba bataljona, obavještajni oficir Brigade Dušan Bauk i trojica kurira. Nekoliko bombi je eksplodiralo u blizini štapske kuće, iz temelja je poljuljalo, a jedna strahovita eksplozija je srušila brvnaru u kojoj su bili minobacačije i mitraljesci.

Miloš Marčeta, u sredini politički komesar brigade, sa grupom boraca

Obavještajni oficir Bauk je izletio u dvorište, u nadi da će naći neki sigurniji zaklon i teško je ranjen mnoštvom gelera. Bez noge je ostala i gostoljubiva domaćica i pomoć joj je odmah ukazana. Ostali su malo kontuzovani i nisu ozbiljnije povrijeđeni. Iz ruševina brvnare, lica umazanih prašinom i garežom, neozlijeđeni su izvučeni borci Mitraljesko-minobacačkog voda, zbunjeni se gledali i prosto nisu mogli povjerovati da niko nije ozlijeđen u onolikom tutnju, kršu i lomu. Baukovu veliku ranu i smrskani kuk bolničarke su pažljivo očistile i previle. Odmah se vidjelo da je rana neprebolna. Pomoć je ukazana i dvojici lakše ranjenih, Milanu Balabanu Šnajci i Dušanu Radanoviću, koji nisu napustili borbeni stroj. Bauk je odmah stavljen na nosila i upućen u Divizijsku bolnicu. Umro je u teškim mukama 1. aprila u Brusniku i sahranjen istog dana uz oporoštajne govore i vojničke počasti, na desnoj obali žuborkaste rijeke.

Bez obzira na znatne neprijateljske snage u dolini Ibra, štab Udarne grupe divizija je odlučio da se rijeka forsira i Drugoj proleterskoj diviziji otvori put za Kopaonik, Toplicu i Jablanicu. Forsiranje Ibra je vršeno na prostoru od Ušća do Raške. Jedinice Druge proleterske divizije napadale su neprijatelja u (1) rejonu Biljanovca i Ušća, a jedinice Pete krajiške udarne divizije od Bele Stene do Biljanovca. Neprijatelj je pružao žilav otpor, a dobro mu je dolazio i visoki vodostaj rijeke. U to

vrijeme, 30. marta 1944, dolinu Ibra je obezbeđivalo 2000 bugarskih vojnika i 350 nedićevaca, trenutno smještenih u Kraljevu. Za neposrednu odbranu od Ušća do Raške Nijemci su angažovali 1. i 2. bataljon 4. puka, 2. bataljon 2. puka, 2. bataljon 1. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa, 3. i 7. bataljon 3. njemačkog policijskog puka, 2. bataljon 3. njemačkog policijskog puka, 2. i 3. bataljon 61. pješadijskog puka 24. bugarske divizije, jedan bataljon Srpske državne straže, jedan bataljon bjelogardejaca Ruskog zaštitnog korpusa. Bjelogardejci su bili raspoređeni u bunkerima kod željezničkih mostova i ulazima u tunele. Odbrana je ojačana četom tenkova 5. njemačkog policijskog puka i sa dva oklopna voza. U odbrani su učestvovali i četničke jedinice: Javorski, Rasinski i 2. jurišni kosovski četnički korpus. Dolinu Ibra, od Raške do Ušća, branilo je ukupno 14 neprijateljskih bataljona, koji su raspolagali, osim pješadijskog naoružanja, sa 60 minobacača, 20 artiljerijskih oruđa, 10 tenkova, 2 oklopna voza i 8 aviona. Posrednu pomoć braniocima doline Ibra je pružao i 61. bugarski pješadijski puk, koji je nastupao od Ivanjice i prijetio udarom u leđa jedinicama Udarne grupe divizija.

Teške borbe su vođene noću 30. i 31. marta a na frontu širokom oko 33 kilometra. Jedinice Desete krajiške brigade su napadale neprijatelja bliže Raškoj, kod Donje Brvenice, na desnom krilu divizijskog borbenog rasporeda i pokušavale da prebrode nabujalu rijeku. Dočekivane su snažnom vatrom nedićevaca i Nijemaca i nisu se mogle domoći desne obale i željezničke pruge. Slično se dešavalo i nizvodno, na pravcima napada Prve i Četvrte krajiške. Znatnije uspjehe nisu postigle ni jedinice Druge proleterske divizije i uslijedilo je povlačenje na visove pored rijeke. U okršajima u dolini Ibra život su izgubili Lazar Atlagić, puškomitraljezac, Dušan Simetić, Spasoje Ostojić, Vid Škorić, desetar, i Petar Došen, komandir čete.

Borbe u slivu Studenice i rejonu Ivanjice

Štab Udarne grupe divizija dobio je podatke da znatne snage 61. bugarskog kombinovanog puka pristižu od Ivanjice u dolinu Studenice da ugroze leđa borbenog rasporeda jedinica Pete krajiške divizije. U Rudno i Brovik je upućena ojačana prethodnica Prve krajiške i započela susretnu borbu. Neprijatelj je bio nadmoćniji i nije uzimao. Popodne su pristigle ostale jedinice Prve krajiške, dva bataljona Desete krajiške i Druga proleterska brigada da zajedničkim udarom primoraju Bugare da odstupe i da se otvori prolaz za dolazak ostalih jedinica u dolinu Studenice i njenih pritoka. Žestoka borba je duže trajala i neprijatelj nije savladan. U Broviku se nalazio i štab 61. bugarskog puka i neposredno rukovodio jedinicama koje su uporno odolijevale i odbijale napad. U borbi je ubijeno i ranjeno oko 70 bugarskih vojnika.

Bez obzira na prisustvo i upornu odbranu bugarskih jedinica, štab Udarne grupe divizija je naredio da glavnina Pete krajiške udarne i Druge proleterske divizije zauzmu borbeni raspored na lijevoj obali Studenice, pretežno na prostoru Brusnika, Dajića, Dobrog dola i Despotovice. Vrhovni štab je obaviješten o borbama na Ibru i dobijen odgovor da se Udarne grupa divizija zadrži u rejonu Arilja, Ivanjice, Požege i Užica. U skladu s takvim zahtjevom brigade Pete krajiške divizije su posjele južne obronke Golije i Javora, a jedinice Druge proleterske divizije produžile prema Ivanjici, Arilju i Dragačevu.

Deseta krajiška je zauzela položaje iznad Duge Poljane da štiti pravac od Sjenice i Novog Pazara. Brigade Udarne grupe divizija tako su raspoređene da se stvori i brani slobodna teritorija, pogodna za dolijetanje savezničkih aviona, engleskih, američkih i ruskih, s tovarima oružja, municije, gumenih čamaca za forsiranje rijeka, za potrebe jedinica Udarne grupe divizija. Nevelika slobodna teritorija, prisustvo proleterskih i krajiških brigada na ovome prostoru, bili su trn u oku njemačkom komandantu Srbije, generalu Gustavu Felberu, koji je naredio 25. bugarskoj diviziji, nedićevcima, četnicima, da, udruženi s njemačkim jedinicama izvode ofanzivne napade. Da bi se lakše komandovalo, formirane su dvije borbene grupe: „Sjever“, kojomje komandovao bugarski pukovnik Kolev i „Jug“ pod komandom njemačkog pukovnika Šredera. Žešći napadi neprijatelja su uslijedili 6. aprila da se Udarnoj grupi divizija nanese takvi udarci da se ona onesposobi za ozbiljnije borbe i protjera iz Srbije. Od takve zamisli nije bilo ništa. Za nekoliko dana napadi neprijatelja su suzbijeni i morao se braniti. Najžešća borba je vođena na prostoru Čečine, Ratara i Koritnika, kada je neprijatelj nastupao u četiri kolone, od Bzovika, Rudnog i Biničkog polja, ali je suzbijen uz osjetnije gubitke. Deseta krajiška je imala sukobe i sa šiptarskom milicijom koja je dolazila od Duge Poljane da zađe dublje u Goliju. Miliciju su predvodili njemački oficiri i podoficiri. Na položajima je došlo do promjena. Deseta krajiška brigada je otišla zapadno od Ivanjice da progoni četnike, nedićevce i Bugare, a jedinice Četvrte krajiške su preuzele pravac prema Dugoj Poljani. Na novim položajima izviđači i obavještajci su ispitivali okolne terene, zalazili u neprijateljsku pozadinu, s novopostavljenim obavještajnim oficirom Kostom Zrilićem, da otkriju šta se tamo dešava i kakvi su uslovi za izvođenje napada. Na drumu od Požege prema Ivanjici je

primijećena motorizovana neprijateljska kolona. U 50 kamiona bili su Nijemci, a njihovo kretanje štitilo je 6 tenkova i 10 oklopnih kola. Bilo je očigledno da Nijemci jačaju garnizon u Ivanjici, da sumnjaju da bi bugarski vojnici i domaći izdajnici mogli izdržati jači napad jedinica Pete krajiške udarne divizije. Njemački komandant Srbije, general Felber, nije odustajao od namjere da njemu potčinjene jedinice napadima i protivnapadima neprekidno pokušavaju primorati jedinice Udarne grupe divizija da napuste osvojeno i odstupe prema Sandžaku i Bosni.

Na prostoru Katića i Štitova jedinice Desete krajiške su imale više okršaja s četnicima, koji su vješto koristili ispresijecano planinsko zemljište da uzmiču i izbjegavaju žešće sudare. Prvi sukob se dogodio 11. aprila, kada je opkoljena i potučena grupa četnika. Nekoliko ih je ubijeno, a šest zarobljeno i odmah saslušano da se dozna nešto više o rasporedu i namjerama njihovih jedinica.

Poučeni gorkim iskustvom, četnici su se umješnije pripremili da odbiju nalete jedinica Desete krajiške. Iz Ivanjice u pomoć im je pohitao bataljon neprijateljskih vojnika i borba

I ranjeni borac, automatičar, nije napuštao borbeni položaj

je trajala cijeli dan. U okršaju je poginuo Dragan Lazić i trojica boraca su lakše ranjeni. Čarkanja su nastavljena i sutradan. Bio je to uvod za bataljone Desete krajiške da noću 15/16. aprila žešće napadnu da četnike i nedićevce protjeraju iz Katića. Izdajnici su bili brojniji i vjerovali su da mogu odoljeti i odbraniti sopstvene položaje. Komandanti bataljona su raspolagali podacima da pred sobom imaju jedan bataljon Srpske državne straže, Zlatiborsku četničku brigadu i Požeški četnički korpus. Neprijatelj je bio dobro naoružan, ali je moral četnika i nedićevaca, većinom mobilisanih, bio na dosta niskom nivou i slabo raspoloženje za borbu. Sve se to znalo u pripremi napada i vjerovalo u uspjeh. Prvi nalet streljačkih strojeva jedinica Desete krajiške četnici i nedićevci su uspješno dočekali. Jedino su bili iznenađeni napadom na dosta širokom prostoru teško prohodnog planinskog zemljišta i shvatili da su izloženi vatri oružja cijele brigade. S druge strane, njima nije prijala noćna borba i redovno su je izbjegavali, ako se to moglo, ali sada nisu imali kud i najviše su se pribojavali bombaško-mitraljeskih udarnih grupa.

Uslijed snažnog pritiska na Katiće, kada je Prvi bataljon, pod komandom Pere Pilipovića, koji je nešto ranije, u Jarandolu, ranjen u ruku, ali nije napuštao borbeni stroj, zašao u selo i sticao prednost, izdajnici su počeli popuštati i bježati. Na seoskom drumu sustizala ih je desetina Rade Kukrića i ispraćala eksplozijama ručnih bombi. Nedićevci su uzimali prema Prilikama i Ivanjici, a četnici zapadno od Katića, prema planini Okruglici i selu Ljubišu. Pobjeda nad izdajnicima je omogućila borcima Desete krajiške da se nekoliko časova zadrže u Katićima, odmire i nahrane da raspoloženi stupe u naredne okršaje. Narod je toplo dočekivao svoje oslobodioce, ali neki mještani to nisu smjeli suviše iskazati, plašeci se povratka četnika i nedićevaca i neizbježno surove kazne.

Najzad su doletjeli dugo očekivani saveznički avioni, dva ruska i dva engleska, skoro istovremeno, napravili krug iznad planinskog proplanka, obilježenog dogovorenim signalima, s prilične visine ispustili padobrane s denjkovima ratnog materijala i nešto životnih namirnica. To se desilo u sumrak, 16. aprila, kada se nebo izvedrilo poslije nekoliko kišnih dana. Bačeni iz velike visine, dosta neprecizno, neki padobranci nisu slepršali na označeno mjesto, nego na širi pošumljeni prostor. Borci su pohitali da prije mraka pronađu zagubljene padobrane i toware ratnog materijala. Trebalo im je dosta vremena i napora da pročešljaju šumu i pronađeno donesu na proplanak. Kad su tovari raspakovani vidjelo se da u njima nema dovoljno željno očekivane municije, čamaca i sanitetskog materijala, no bolje išta nego ništa. Za cijelu Udarne grupe divizija stiglo je 85.000 metaka, 100 pari vojničkih uniformi i rublja i 50 pari cipela. Najviše je smetalo što su se saveznici oglušili o traženje da pošalju gumene čamce za forsiranje rijeka.

Štab Udarne grupe nije još odustajao od namjere da se pređe preko Ibra i Druga proleterska divizija produži u Toplicu i Jablanicu. U tom cilju neke proleterske brigade su se približavale Gornjem toku Studenice. Deseta krajiška brigada je dobila zadatak da stalno uznemirava i tuče neprijatelje u rejonu Ivanjice i Katića. Na izazove neprijatelj je reagovao žestokim napadom, nastojao da se domogne sjeverozapadnih padina Golije i ugrozi pozadinu jedinica Udarne grupe divizija, usmjerenih prema Raškoj i dolini Ibra.

Juriši u Bratljevu

U kasnim popodnevnim časovima 20. aprila na drumu od Ivanjice prema Bratljevu primijećena je kilometarski duga kolona neprijateljskih vojnika. Na predstraži se nalazila jedna desetera Prve čete Drugog bataljona, sa sedamnaestogodišnjim desetarom Radom Vojnovićem, koji je odmah obavijestio pretpostavljene šta je otkriveno. Na osmatračkom mjestu brzo su se našli komandant Brigade, načelnik štaba i komandant bataljona Bogdan Vukša. U jednom trenutku Srdić je dvogledom prepoznao da dolaze Nijemci i drugovima rekao svoje zapažanje. Približavanje protivnika je zahtijevalo da se neprimjetno posjednu odbrambeni položaji i mirno čeka. Bratljevo je bilo pogodno da se cijela Deseta krajiška rasporedi u borbeni poredak da uspješno suzbije, zadržava i odbija neprijatelja makar on bio i nadmoćniji. Komandant Brigade, komandantima bataljona je izdao neophodna uputstva i naredjenja da se jedinice pripreme za borbu. Drugi bataljon se našao u centru borbenog rasporeda, na dominantnom visu Bratljevu, na njegovim padinama i nešto nižim brdašcima. Lijevo se nalazio Prvi bataljon, čije su čete trkom pristigle i zalegle u skorušeni snijeg. Na desnoj strani borci Trećeg bataljona su kopali sniježne zaklone i oružje podešavali da štedljivim trošenjem municije postizu dobre rezultate. Neprijateljska kolona je nastupala prilično smjelo seoskim putem i prečicama. Imala je neveliku prethodnicu i nikakve pobočnice i zaštitnicu. Po svemu se moglo zaključiti da Nijemci ne znaju za pritajena tri bataljona na položajima u Bratljevu i Četvrti nešto pozadi, u brigadnoj rezervi i pripremljen da se brzo uvede u borbu.

U smiraj dana Nijemci su dobili bočnu i čeonu vatru pušaka, puškomitraljeza i mitraljeza. Bili su iznenađeni, u neredu se prestrojavali u napadački streljački stroj i pružali otpor. Na ruku im je išlo približavanje mraka i smanjivanje vidljivosti. Ispresijecano zemljište nije bilo pogodno za juriš na moćnog i dobro ratnički uvježbanog protivnika. Nešto se moglo učiniti zaobilazanjem i manjim bočnim obuhvatima. Komandanti bataljona su smatrali da se to može izvoditi kad se dobro sagledaju položaji neprijatelja i uoče njegove slabosti. A noćna tmina, u ovoj planinskoj zabiti, nije dala da se to sagleda. Čelo uglastog neprijateljskog rasporeda, zapamćenog za vidjela, uznemiravali su naizmjenično ispaljivani kuršumi boraca Prve čete Prvog bataljona, zaleglim na dominantnom visu, na njegovim strmim stranama i nešto dalje. Uznemiravanje protivnika koji se ukopavao u snijeg i stvrdlu zemlju da lakše izdrži napade, bilo je potrebno da se on zamara i zastrašuje. U tome je pravu umješnost pokazivao puškomitraljezac Jovan Jović i Nijemci mu nisu ostajali dužni. Naizmjenična paljba se razlijevala duž cijelog položaja Desete krajiške.

Komandanta Brigade je kopkalo da dozna koje su njemačke jedinice pristigle i koliko im je brojno stanje. To je iskazao obavještajnom oficiru i dobio obećanje da će se nešto odmah pokušati učiniti. Odabrani izviđači, koji su upućeni zaokolišno da se nađu u neprijateljskoj pozadini i uhvate nekog vojnika, ubrzo su susreli dva nedićevca, savladali ih i žurno doveli u Štab Brigade. Iznenađenje nije bilo malo kad su oni otkrili da su dva bataljona njemačkog puka „Brandenburg“ i 1. bataljon 4. puka Srpske državne straže ispred položaja Desete krajiške, da imaju zadatak da ovladaju rejonom Bratljeva. Zarobljenici su istovremeno otkrili da 3. bataljon 63. bugarskog puka uporedo napada Budeželj, južno od Ivanjice, da time sadejstvuje Nijemcima i nedićevcima koji su ugrožavali Bratljevo.

Štab Brigade je procijenio da sutradan predstoji teška borba, to predočio štabovima bataljona da se još bolje pripreme za upuštanje u okršaje i juriše.

Noć je sporo odmicala. U osvit su započela jača pripucavanja i vrebavanja s obje strane. Do izražaja su dolazili prikriveni njemački snajperisti i borci su upozoreni da se dobro paze kad izviruju iz zaklona. Nijemci su željeli da preuzmu inicijativu, vatru skoncentrisali na dominantni vis i krenuli da ga osvoje. Pogureni su trčali od zaklona do zaklona, štiteći jedni druge bjesomučnom paljbom. Njihovom vatrenom klinu junački su se suprotstavljali branioci dominantnog visa, uz povike komandira Prve čete i komandira vodova da se nikako ne odstupa. Puškomitraljezac Jović brзом paljbom je sprečavao jurišnije sa šljemovima na glavama i bombama u rukama da nezadrživo iz jedne vododerine potrče uzbrdicom. Primijetio ga je njemački snajperista i pogodio ga u glavu u, predijelu tjemena. Ranjeni puškomitraljezac je zatražio pomoć. Puškomitraljez je dograbio desetar Vojnović, zalegao nešto dalje i nastavio da prekračuje nastupanje napadača. Za to vrijeme

bolničarke Mila Jakšić i Đuka Jović su zbrinjavale okrvavljenog puškomitraljesca, smirivale ga obavještavajući da rana nije duboka i da će brzo ozdraviti. Ležeći iza puškomitraljeza, gledajući preko nišana, vrebajući i sasipajući kratke rafale u grupe napadača, desetar Vojnović nije izmakao oku sakrivenog snajperiste. Hitac snajperke mu je presjekao vrat i završio u desnom ramenu. Iznenaden je šakom mahinalno pokrio vrat i zaustavio šikljanje krvi. Ona je, međutim, lptala iz ramena i crveno išarala ugaženi snijeg.

Referent saniteta Dušan Kecman je primijetio šta se dogodilo, dopuzao do Vojnovića, spretno ga uzeo u ruke i odnio sa vatrene linije. A puškomitraljez nije prestao da štekće. Uzeo ga je pomoćnik puškomitraljesca, otkrio snajperistu i preciznim rafalom oborio ga na zemlju. Žestoki sudari nisu prestajali duž cijelog položaja. Ponegdje se moralo ustuknuti i protivjurišima izgubljeno preotimati. Komandir voda Rade Pilipović Jezerac teško je ranjen i nije mogao maknuti kad su Nijemci nezadrživo naletjeli i vod boraca prisilili da se povlači. Ranjenom komandiru je priskočio kurir Vićentije Grujević Pop da ga spašava. Jedan Nijemac se osmjelio, pojurio naprijed i rafalom automata usmrtio ranjenika. Preneraženi Vićentije nije stigao da podigne oružje da se odbrani. Stropoštao se teško ranjen u oko i nogu. Nijemac je pomislio da je kurir mrtav i vratio se u zaklon. Vićentije se smirio, trpio užasne bolove i spašavao se obazrivim zaustavljanjem krvoliptanja da Nijemci ne otkriju da je živ i opet strijeljaju. Izdržao je Tantalove muke, žedan i povremeno u nesvjesti. Kad su Nijemci i njihovi pomagači potjerani s dostignute linije, Vićentija su pronašli dvojica drugova i donijeli u brigadnu ambulantu.

Izmoreni uzastopnim i čestim napadima, neuspjelim jurišima, Nijemci su uvidjeli da jedinice Desete krajiške ne mogu zbaciti sa visova u Bratljevu, pokupili su mrtve i ranjene i namjeravali nešto duže odahnuti. U tom trenutku štab Brigade je uveo u borbu rezervu, Četvrti bataljon, sa komandantom Mitrom Ticom, i Nijemci su žestoko ošinuti vatrom iz svih raspoloživih oružja. Tako su primorani da se povlače prema Međurečju i Ivanjici.

Nastupanje prema strateškoj gredi

Uz prethodnu saglasnost Vrhovnog štaba NOV i POJ, štab Udarne grupe divizija je odlučio da jedinice nastupaju preko Ivanjice, Zlatibora, Kadinjače prema planinskoj strateškoj gredi Povlena, Maljena, Suvobora i stignu u Šumadiju. Odlaskom na ovaj prostor trebalo je stvoriti solidne uslove za mobilizaciju mladih boraca, prihvatiti jedinice Šesnaeste vojvođanske udarne i Sedamnaeste istočnobosanske udarne divizije, koje su očekivane iz istočne Bosne.

Nastupni marš je započeo 21. aprila. Glavnina Pete krajiške divizije bez poteškoća je prešla drum između Sjenice i Ivanjice i žurila da sustigne jedinice Desete krajiške udarne brigade na putu sjeverno od Kušića. Nekoliko sati ranije prolaz Desetoj krajiškoj bio je zapriječen pojavom dva bataljona neprijateljskih vojnika i 10 tenkova u Kušićima, ali su se oni povukli prije mraka. Sjutradan su jedinice Pete krajiške divizije bile na prostoru Tisovice, Šitkova, Trudova, Ojkovice, Draškovića, u zahvatu serpentinskog druma za Zlatibor i Užice. Druga proleterska divizija, poslije borbe sa Nijemcima, u svanuće 22. aprila u Katićima i okolini ubrzanim maršem je došla u Presjeku, Belu Crkvu i Brezovu.

Marš je poremećen kod Ojkovice i Bele Reke. Iako je bilo veliko nevrijeme i nepovoljni uslovi za vazdušno izviđanje, Nijemci su otkrili pokrete jedinica Udarne grupe divizija i nastojali da ih ometu. Dva bataljona 4. njemačkog motorizovanog puka „Brandenburg“, Zlatiborski četnički korpus i Srpski dobrovoljački korpus su pokušavali da jedinice Pete krajiške spriječe da ne pređu drum u rejonu Bele Reke i Ojkovice. Razvila se oštra borba, u kojoj su jedinice Desete krajiške dejstvovala sa Četvrtom krajiškom brigadom u kidanju neprijateljske prepreke i stvaranju solidnog prolaza. Nijemci su upotrijebili osam tenkova da mitraljeskom i topovskom vatrom potpomažu sopstvene jedinice. Upotrijebljena su protivtenkovska oružja i čelične grdosije nisu imale smjelosti da duže krstare krivudavim putem. U jednom naletu Krajišnici su primorali neprijatelja da napusti dionicu puta i prošli prema Kućanima.

Nijemci su nastojali da vazdušnim izviđanjem saznaju i otkriju pravce pokreta Pete divizije. Ujedno su pripremili bombardere da se vinu u visinu i bombarduju kolone u pokretu. Na ruku im je išlo razvedranje i dobra vidljivost. Avioni su počeli da nadlijeću Desetu krajišku kad se našla u rejonu Jasenova i Kućana. Na meti se našao Treći bataljon sa prethodnicom i prednjim dijelom marševske kolone. Iza leđa marševske kolone ostao je krivudavi drum i neprijatelj se nije pojavljivao na tome dijelu. Sjenke planinskih visova su nagovještavale smiraj dana. Ništa neobično se nije očekivalo. Čak i pojava aviona u daljini, na plavkastoj podlozi neba nije previše uznemirila i zabrinula borce i rukovodioce. Na komandu da se skriju u žbunje i tek propupile grane niskog rastinja, oni su poslušno priligli i gledali u visinu. Komandant Surla, nekoliko drugarica i drugova su šmugnuli pod krošnjju ovećeg usamljenog drveta. Avion je počeo da kruži i ponire. Surla se ispravio iz

zaklona i punim grlom komandovao da se oružje okrene nebu i otvori vatra. Zapašale su puške i oglasili se puškomitraljezi. Avion se nije uplašio paljbe pješadijskog oružja, strelovito se ustrijemio na osamljeno drvo i dosta precizno ispustio tešku bombu. Predosjećajući opasnost nekoliko drugova je odskočilo od stabla u obližnja ulegnuća. Bomba je strahovito eksplodirala, raspolutila debelo stablo, usmrtila komandanta Branka Surlu, kurira Stevana Srdića, bolničarku Vinku Vulić i Vladu Pilipovića. Drugovi su priskočili da ukazuju pomoć, ali je sve bilo kasno. Iz zaštitnice su dotrčali Mirko Turić i Mile Plečaš, preneraženi zastali iznad mrtvog komandanta, isječenog desetinama gelera. Sa neizrecivim bolom u duši, Turić se prignuo drugu i saborcu i teško zadržavajući suze progovorio: „Uvijek si prvi išao u boj, a posljednji se vraćao“. Beh se smrkavalo. Tijela dvadesetdvo godišnjeg komandanta bataljona, bolničarke i kurira stavljena su na nosila i ponijeta dalje od mjesta nesreće da uskoro budu položena u svježe iskopane rake. Na nosilima se našlo i tijelo Vlade Pilipovića i teško ranjenog Miloša Rodića. Za izuzetne podvige i uspješno komandovanje jedinicama, od ustanka 1941. godine do dana pogibije, dvadesetdvo godišnji Branko Surla, rođen u selu Vrtoče kod Bosanskog Petrovca, nešto kasnije je proglašen za narodnog heroja Jugoslavije.

Jedinice Pete krajiške udarne divizije uporno su nastupale, približavale se Mačkatu, Beloj zemlji i namjeravale preko željezničke pruge između Užica i Višegrada, u rejon Cvetića i Kuveljića. Deseta krajiška udarna brigada se nalazila na desnom krilu divizijskog borbenog rasporeda, krčila put prema označenom cilju i ujedno štitila divizijski bok od napada četnika, nedićevaca, Bugara i Nijemaca. U tom borbenom pohodu bataljoni Desete krajiške su prošli Žižake, Sirogojno, Trnovu, približili se drumu između Užica i Čajetine. U Rožanstvu Četvrti bataljon se sukobio s jedinicama Zlatiborskog četničkog korpusa, nanio im gubitke i protjerao ih prema Krivoj Reci. Zarobljena su dva četnika, zaplijenjeno nešto oružja i municije. Poslije napornog nastupanja i borbe jedinice Desete krajiške su imale noćni predah u Trnovi i Rožanstvu. Domaćini su bili ljubazni, žalili se da ih četnici, nedićevci i Bugari maltretiraju, pljačkaju, da im je malo ostalo, ali su borce nutkali onim što im je preostalo: bijelim mrsom i hljebom.

Komandant Brigade i načelnik štaba nisu imali vremena da pošteno prillegnu i odspavaju. Skoro cijelu noć su uz žmiravu svjetlost petrolejke sagledali pređeni borbeni put od Ivanjice i u skladu s primljenim divizijskim planom, razradili naredno borbeno nastupanje bataljona i pripremili naređenje za pokret. Ujutru se pošlo prema Mačkatu, Tripkovom Selu i Šljivovici. Prvi bataljon je preuzeo ulogu desne pobočnice, štitio pravac od Ljubanje i Kačere kod Bele zemlje odbijao napade takozvane četničke Leteće brigade, Zlatiborske četničke brigade i bataljona nedićevaca. Izdajnici nisu izdržali napad i pobjegli su prema Ljubanji. Suzbijanje četničko-nedićevskih napada je omogućilo ostalim bataljonima da pređu drum kod Čajetine i da se kasnije razmjestu u rejon Žigala. Istim pravcem, raspoređene u borbene kolone, nastupale su Prva i Četvrta krajiška udarna brigada. Cilj je bio da se što prije pređe drum i željeznička pruga u rejonu Kremne, zatim drum između Užica i Bajine Bašte i stigne u rejon Jelove gore. U borbenoj koloni, pored pomenutih brigada, nalazili su se štab Udarne grupe divizija, nekoliko članova Glavnog štaba Srbije, Četvrta crnogorska proleterska brigada i bolnica s ranjenicima. Dvije brigade Druge proleterske divizije: Druga proleterska i Treća srpska udarna brigada prelazile su prugu i drum između Užica i Užičke Požege da izbiju na Jelovu goru i Povlen. Ovakav raspored i nastupanje bili su u skladu sa naređenjem Vrhovnog štaba da se Udarne grupa divizija nađe na prostoru Jelove gore, Povlena i Maljena da pomognu Šesnaestoj vojvođanskoj i Sedamnaestoj istočnobosanskoj udarnoj diviziji da forsiraju Drinu i stignu u zapadnu Srbiju.

Jedinice Pete krajiške divizije su stigle poslije ponoći 28. aprila na prugu i drum kod Kremne i Bioske i počele ih prelaziti. Jedan bataljon Prve krajiške je napao bugarske vojnike u dobro utvrđenoj zgradi željezničke stanice u Biosci i okolnim bunkerima i nije ih uspio savladati. Iz stroja je izbačeno 20 Bugara, željeznička stanica i bunker blokirani, porušena pruga i most na drumu i postavljena zasjeda prema Kremni.

Deseta krajiška brigada se našla na desnom krilu borbenog rasporeda Divizije, bez borbe prešla željezničku prugu kod Gradine, odmah ju je porušila i produžila prema drumu kod Kuvelića. Njemačka motorizovana kolona je pristigla iz Užica da spriječi prolaz Pete divizije preko željezničke pruge i drumu. Deseta krajiška se tako rasporedila da tuče neprijateljsku kolonu i da je ne propusti dalje od Kuvelića. U pomoć su joj pristigla dva bataljona Četvrte krajiške i neprijatelj je žestoko tučen, ali je uzvraćao istom mjerom. U okršaju je ubijeno više njemačkih vojnika, uništena jedna oklopna kola, kamion, automobil i tri motocikla. U pomoć ugroženoj motorizovanoj koloni stigli su njemački tenkovi i vojnicima pomogli da osvoje Mitrašiniće i Ročnjak i ugroze prolaz preko komunikacije. Gusta magla je smanjivala vidljivost i to je pomoglo, bez obzira na njemačke motorizovane jedinice, da se komunikacije obazrivo prelaze. U borbu je stupila i Četvrta proleterska crnogorska brigada i pomogla da se bolnica s ranjenicima pravovremeno nađe na

sigurnijem mjestu. Prelaz je završen u jutarnjim časovima i žurilo se drumom kod Kadinjače i Zaglavka. Deseta krajiška brigada je orijentisana da prekopa drum između Užica i Kadinjače, da tamo postavi zasjede i sprečava prodore neprijatelja. Četvrta krajiška je upućena u Paunoviće i Konder, a Prva krajiška brigada u Jelovik i Jakalj.

Spašavanje ranjenika

Kada nisu zadržali Petu krajišku diviziju kod Kremne i Bioske i odbili nazad, Nijemci su pokušali da to učine na drumu između Užica i Bajine Bašte, kod Kadinjače i Zaglavka, brzo se prestrojili i krenuli. Na udaru su se našli bataljoni Desete krajiške, koji su zarušili drum i branili pravac od Užica. Njemački tenkovi su smjelo nastupali, otvarali vatru, a za njima pristizali streljački strojevi da pojačaju napade. Stigli su do prekopanog dijela drumu, brzo ga izravnali i produžili naprijed. Deseta krajiška je sprečavala, koliko je mogla, nastupanje nadmoćnijeg napadača, odstupala i izbjegavala gubitke. Nijemci su se približavali Kadinjači, mjestu na kome su trebale da pređu drum jedinice Pete krajiške divizije. Njihovi topovi i minobacači granatama su zasipali prostor lijevo i desno od drumu. Streljački strojevi Nijemaca su krenuli dalje od drumu, ovladali Kadinjačom, a topovi njihovih tenkova su bombardovali Paunoviće, u kojima su bili ranjenici Četvrti i Desete krajiške brigade i pozadinske jedinice. Pristigao je i štab Udarne grupe divizija. Dr Julka Mešterović i glavna bolničarka Milica Bijuković su zbrinjavale najteže ranjenike u času kada su eksplozije uzdrmale seoske kuće. Začula se puškomitraljeska i mitraljeska paljba. Nijemci su se približavali. Njihov gusti streljački stroj, podržavan paljbom iz tenkova, zadržavali su borci Prvog bataljona, znajući da su njihovi ranjeni drugovi na nosilima, najteži u zaprežnim kolima, da ih treba zaštititi od masakra i stvoriti vrijeme da se izvuku. U organizovanju iznošenja ranjenika su se angažovali i načelnik štaba Brigade Branko Kuna, član Politodjela Veljko Ražnatović i zamjenik intendanta Marko Gvozdrenović.

Napad neprijatelja se pojačavao i ranjenici se našli u skoro bezizlaznoj situaciji. Kuna i Ražnatović su požurivali nosioce, podmetali leđa pod nosila gdje je više zapinjalo i nekako se pristiglo drumu. U blizini su grmjeli tenkovski motori i lako su mogli dotutnjati prijelazu da usmrću ranjenike. Bombaši Prvog bataljona su rizikovali živote, eksplozijama ručnih bombi ometali i zadržavali vatrene čelične nemani da olako ne prođu kuda su naumili. U ometanju njihovog hoda su se isticali borci Prve čete Prvog bataljona i vješto manevrisali. U okršaju su smrtno pogodeni delegat voda Stanko Karanović i borac Nikola Lukić. Ranjenici na nosilima jedva su prenijeti preko drumu i sklonjeni u neke vododerine pored puteljaka za Zaglavak. Prije nailaska njemačkih tenkova, zahvaljujući umješnoj zadržavajućoj odbrani i protivnapadu Drugog bataljona, za dlaku su izmakli tifusari (njih 19) s Milom Jakšić, koja je brinula o njihovom povlačenju. Nekako se prebacila i divizijska hirurška ekipa, s požrtvovanom dr Julkom Mešterović, spremnom da ranjenima ukazuje pomoć u svako doba dana i noći, da ih otima od sigurne smrti. I taman kad se pomislilo da su nevolje prebrođene, da će naredni hod biti lakši, njemački streljački stroj je krenuo uvalom prema Zaglavku, a tenkovi s uzvišenja na drumu nastavili da tuku mitraljeskom i topovskom paljbom. Jedna granata direktno je pogodila ranjenika na konju i raznijela ih u paramparčad. U pluća i nogu je ranjen načelnik štaba Brigade Branko Kuna. Njemu su priskočili zamjenik intendanta Gvozdrenović i Ražnatović i pomogli da pređe tučenu čistinu. Gvozdrenović je ubrzo ranjen u predelu slabine i nekako se prebacio preko obližnje ograde, u zaklon, da ne doživi i gore. Dijelovi Prvog bataljona su nastojali da zadrže Nijemce koji su žurili uz uvalu i prijetili pokoljem. I ostali bataljoni su prešli u protivnapad i neprijatelju nisu dali da zađe u selo. Na udaru se našla i zaštitna jedinica štaba Udarne grupe divizije i uspješno se odbranila. Protivnapadom jedinica Desete krajiške neprijateljski streljački strojevi su odbijeni prema drumu i uspješnije su uzimali ranjenici i ostali ispod ubitačne vatre. Prva krajiška je stigla u Jelovik i Jakalj, Četvrta krajiška u Jelovik, Četvrta crnogorska proleterska u Saču Reku. Deseta krajiška brigada, poslije zadržavanja neprijatelja, izvukla se ispod domašaja neprijateljskog oružja i došla u Rudu Bukvu.

Marko Srdić, komandant i Pero Pilipović, na konjima, na čelu brigadne kolone, početkom decembra 1944 godine, na izlazu iz Zemuna, prilikom marševanja na sremski front

Na svome pravcu nastupanja, između Užica i Požege, komunikaciju je prešla glavovina Druge proleterske divizije i cijela Udarne grupe divizija se našla na prostoru Kondera, Varde, Mravinjaca, Povlena i Medvednika da napada udružene neprijatelje i ometa saobraćaj između Užica, Bajine Baške, Rogačice, Valjeva i Pecke. Deseta krajiška brigada se rasporedila u Vesićima i Jagodićima, spremna da se upusti u borbu i odbija napade neprijatelja. Nijemci i njihovi pomagači žustro su reagovali na pojavu Udarne grupe divizija na domaku strateške planinske grede – Povlena, Maljena i Suvobora, značajne za odbranu prilaza dubini Šumadije, Beogradu. U napad na brigade Pete krajiške divizije su krenuli i četnici Cerskog korpusa, na prostoru Jagodića i Prokića. Silina četničkog udara je bila usmjerena na Prvu krajišku, ali su joj u pomoć priskočili bataljoni Četvrte i Desete krajiške brigade. Četnici su pretrpjeli poraz, protjerani prema Zraškoj kosi i Povlenu. Udari neprijatelja su zaređali i na ostalim stranama. Četvrta crnogorska proleterska brigada je prisiljena, napadom Nijemaca, da se povuče iz Seče Reke, a Druga proleterska brigada je odbijala napade Valjevskog četničkog korpusa na položajima kod Malog Povlena i Goveđe glave. Štab udarne grupe divizija je odlučio da se žošćim protivnapadima uzvratu na napade četnika, nedićevaca i Nijemaca, da jedinice Pete krajiške divizije dejstvuju južno, a jedinice Druge proleterske divizije sjeverno od Maljena. Teške borbe su započele u rejonu Mravinaca, Varde, Bukova i Maljena. Četnici i nedićevci su angažovali sve raspoložive snage da suzbiju protivnapade proletera i krajiških udarnika. U borbu je uvedena, pored ostalih, Gorska garda Draže Mihailovića.

Rizično napredovanje

Udruženi neprijatelji su nastojali da jedinicama Udarne grupe divizija ne dopuste da pređu preko druma između Kosjerića i Valjeva i dublje zađu u Maljen i Suvobor. Odbrambenu liniju četnika i nedićevaca Nijemci su pojačali upućivanjem tenkova da kontrolišu i obezbeđuju drum od Valjeva do Bukova. Jedinice Četvrte i Desete krajiške brigade su krenule noću, 2. maja, da iznenađuju i tuku neprijatelja. Prvi i Drugi bataljon Desete krajiške napali su četnike kod Gradine i Renova i protjerali prema Ražani, Dva bataljona Četvrte krajiške su sadejstvovali jedinicama Druge proleterske i Treće srpske udarne brigade kod Mravinaca i četnicima su zadani ozbiljni udarci. Preostala dva bataljona Četvrte krajiške su pomagali jedinicama Desete krajiške u napadu i gonjenju četnika u rejonu Radanovaca. Tom prilikom je zarobljena četnička komora sa sledovanjem hrane i hljeba. I Prva krajiška brigada je tukla četnike i nedićevce u Prokićima i Matićima, prešla Povlen i noću stigla u Drenovce. U dvodnevnim borbama jedinice Pete krajiške divizije su ubile i ranile oko 200 i zarobile 25 četnika i nediće-, vaca. Zaplijenjeno je dosta njihovog oružja i municije. U tim borbama ranjena su samo četiri borca krajiških brigada. Deseta krajiška je dobila zadatak da noću 2/3. maja pređe drum između Valjeva i Kosjerića, južno od Rožane, i produži u Skakavce i Mionicu. Poduhvat je bio dosta složen, komandant brigade Marko Srdić i politički komesar Radoje Sekulić Makso nisu željeli da se tek tako krene u nepoznato i rizikuju. Stoga je obavještajnom oficiru Kostu Kovačeviću naređeno da povede grupu izviđača da se dobro ispituju prilazi drumu i dozna nešto više o neprijatelju. Obavještajac i izviđači tek u predvečerje su primjetili dugu kolonu njemačkih vozila, čak 83, koja su išla iz Kosjerića u Ražanu. Štab Brigade je obavješten šta je otkriveno, ali... Komandant Brigade je zatražio da obavještajni oficir i izviđači odu u Ražanu i otuda dovedu dobrog vodiča. Nije bilo prijatno otići u selo, prepuno njemačkih vojnika i četnika, ali se moralo. Kovačević i drugovi su iskoristili mrak, prokrali se između neprijateljskih vojnika do prvih seoskih kuća, iznenadili mlađeg domaćina i pokušali ga ubijediti da pođe s njima da bude vodič. On je to

odbio, ali je prinuđen da pođe da slučajno ne bi zucnuo četnicima i Nijemcima koga je imao u svojoj kući. U komšiluku je nađen sredovječan mještalin koji je odmah pristao da pomogne. Čak je dao detaljne podatke o Nijemcima i četnicima u selu.

Brigadna kolona je pošla iz Radanovaca i namjeravala rubom Ražane, do mosta na Ražanskoj rijeci i dalje. Vodič je zadobio povjerenje komandanta Brigade. Uporedo su koračali i razgovarali. Vodič je otkrio da se borio na solunskom frontu, da je ranjavan i djelimično invalid. Garantovao je pouzdano da će brigadnu kolonu provesti ispred nosa Nijemaca i četnika. Iznenadio je otkrićem da je četnički vođa Draža Mihailović popodne bio u Ražani i nekuda otišao. Dražino prisustvo je potvrđivalo pretpostavku da Udarna grupa divizija neće olako napredovati, da će imati sve češće i žešće borbe.

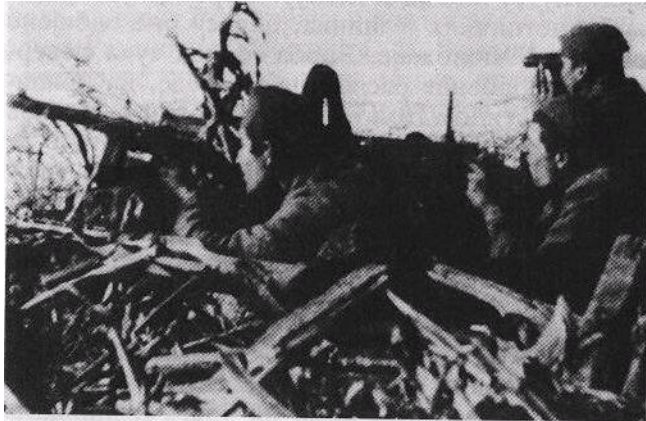
Deseta krajiška brigada je neprimijećena prošla pored Nijemaca i četnika utaborenih u Ražani i našla se pozadi komunikacije koju je neprijatelj dobro kontrolisao. Skoro istovremeno ostale brigade, na raznim dionicama druma, imale su zadatak da savladaju ili zaobiđu neprijatelja i nastupaju prema Maljenu i Suvoboru. Četvrta krajiška brigada nije savladala Nijemce u Bukovima, a Prva krajiška se zadržala u rejonu Radanovaca i kontrolisala teren prema Ražani i Kosjeriću. I brigade Druge proleterske divizije nisu mogle preći drum između Valjeva i Bukova zbog otpora njemačkih i četničkih jedinica i dosta tenkova. Ne znajući to, štab Desete krajiške je požurivao bataljone prema Tometinom Polju. Naprijed je išla izviđačka jedinica i obavještajni oficir. U selu Skakavcima dogodilo se nešto neobično. Obavještajnog oficira Kostu Kovačevića i komandanta izviđača Lazara Golića u polumraku je presreo komandir četničke straže, pomislio da su to njegovi pretpostavljeni, stao mirno, pozdravio i raportirao koliko je četnika na straži i koliko ih spava u obližnjoj kući. Obavještajni oficir je shvatio zabunu četničkog komandira, progovorio da su komunisti blizu, zatražio da povuče stražare i dvojicu izviđača napatio da ga drže na nišanu. Kad su tri stražara privedena, četnički komandir je poveo Kovačevića i Golića u kuću u kojoj je spavalo 14 četnika. Iza njih su ušli izviđači Veljko Đurica, puškomitraljezac, Branko Đurđević, delegat voda, Trivo Grubiša, Miloš Skakić, Mirko Bosnić, Dušan Jović, Đuro Srećo, a ostali su zastali ispred ulaza i čuvali zarobljene stražare. Tek u prostranoj odaji seoske kuće četnici su shvatili da su iznenaćeni i bunovni se predali. Odmah su sprovedeni u štab Brigade.

Svanjavalo je. U blizini se nisu čuli nikakvi pucnji. Izviđači su otišli u raštrkano planinsko selo Mionicu, južno od Skakavaca, da provjere zaobilazni put prema Tometinom Polju.

Dok se to dešavalo, štab Brigade je naredio štabovima bataljona da posjednu položaje na dostignutoj liniji i čekaju. Ubrzo je uslijedio napad četničkih jedinica, ali su one odbijene na polazne položaje. Borba se nije čula sjevernije od borbenog rasporeda Brigade, na prilazima Tometinom Polju, gdje je trebalo da se nađe Četvrta krajiška. Tek sada štab Brigade je uvidio da ostale jedinice, po svemu sudeći, nisu savladale neprijatelja na dobro branjenoj komunikaciji kod Bukova i sjevernije, prema Valjevu i Krčmaru. Desetoj krajiškoj praktično je preostalo da odbija napade nadmoćnijeg protivnika i izbjegava potpuno okruženje. Prema Tometinom Polju i Salovića potoku upućena je izviđačka jedinica, koja se vratila sa nepovoljnim vijestima – da tamo nema ni traga jedinicama Četvrte krajiške.

Četnici su pristizali od Kosjerića, izvodili napad za napadom da se domognu pogodnih uzvišenja i utvrđuju sopstvene položaje. Žestoko su jurišali na Markovu kosu, koja je više puta prelazila iz ruku u ruke. Protivnapadom Drugog i Trećeg bataljona 4. maja popodne oni su otjerani prema Kosjeriću. U okršaju je zarobljen četnički kurir i zaplijenjena pošta koju je nosio. Iz četničkog naređenja za napad širih razmjera štab Brigade je doznao da ostale brigade Pete krajiške i brigade Druge proleterske divizije nisu prešle drum između Kosjerića i Valjeva. Ponešto je otkrio i zarobljeni kurir: da su znatne četničke jedinice u blizini, da očekuju pomoć Nijemaca da zajedno saviju обруč oko Desete krajiške. Gore nije moglo biti. Štab Brigade je odlučio da se iskoristi naredna noć i požuri nazad. Povlaćenje je tako zamišljeno da se izbjegnju sudari s neprijateljem, da se pređe drum južno od Ražane i požuri u Radanovce. Štabovi bataljona su dobili naređenje da jedinice pripreme za pokret i nećujno udaljavanje sa posjednutih položaja. Borcima su podijeljene posljednje zalihe municije i nešto hrane.

Dejstvo mitraljeskog odjeljenja kod Sotina, na sremskom frontu

Uveče se pošlo prema drumu kod Ražane. Drugi bataljon je bio pobočnica i zaštitnica od sela prepunog njemačke vojske i četnika. Izviđači su, naime, prije zalaska sunca otkrili da je 186 njemačkih vozila stiglo iz Kosjerića u Ražanu i da nisu produžila prema Valjevu. Bataljonske kolone su pretrčavale drum na vrhovima prstiju i nisu primijećene. Kad su ove zamakle za obližnja uzvišenja, četa iz zaštitnice je otvorila vatru na Nijemce koji su pri svjetlosti lampi opravljali nedavno spaljeni most na riječici pored sela da olakšaju prolaz svojim vozilima. Iz Ražane su zaštekali puškomitraljezi, ali se Nijemci i četnici nisu usudili da krenu u potjeru. Izvlačenjem s ugroženog prostora Deseta krajiška brigada je izbjegla potpuno opkoljavanje i planirani udar, 5. maja u zoru, 2. četničkog ravnogorskog, zatim Požeškog četničkog korpusa, Gorske četničke garde i Nijemaca iz rejonu Ražane.

Odstupanje prema Zlatiboru i Novoj Varoši

Neprijatelj je pojačavao napade da Udarnu grupu divizija primora da napusti prostor Povlena, Valjeva i Užica. U čestim danonoćnim borbama, pokretima, bez mogućnosti da se odmore, borci su bili iscrpljeni i teško su odolijevali udarima brojnijeg i bolje naoružanog neprijatelja. Izostalo je očekivano pojačanje dolazak Šesnaeste vojvođanske i Sedamnaeste istočnobosanske udarne divizije iz istočne Bosne u zapadnu Srbiju, jer su Nijemci ofanzivnim dejstvima spriječili da one pređu Drinu. U takvoj situaciji štab Udarne grupe divizija je morao odustati od planiranog nastupanja u Šumadiju. Petog maja je odlučeno da se Udarna grupa divizija vrati na Zlatibor i usmjeri prema Sandžaku i Crnoj Gori. Povlačenje je vršeno u nepovoljnim uslovima. Nijemci i njihovi pomagači nisu prestajali da napadaju. Vedro vrijeme je omogućilo neprijateljskim avionima da često dolijeću i bombarduju kolone boraca u pokretu. Noći su bile mračne, maglovite i teško se koračalo šumskim stazama. Lako se moglo skrenuti sa označenog pravca i zalutati. Oglašavala se i neprijateljska artiljerija da ometa pokrete Desete krajiške i ostalih brigada.

Noću 6/7. maja Deseta krajiška je prešla drum između Užica i Bajine Bašte, u svanuće bataljoni dobili predah u blizini Kadinjače i borci prilegli u voćnjacima i livadama da časak odijemaju. Kuvari su ostali budni, založili vatre i postavili kazane da zgotove malo doručka. Posao nisu dovršili. Uslijedila je komanda da se čete svrstaju u kolone i krenu. U blizini se čula žestoka pucnjava. Nijemci su nastupali od Užica i tukla je njihova artiljerija. Bataljoni Desete krajiške su zauzeli položaje na Pšaniku i Kadinoj glavi i odbijali napadače. Borba je vođena cio dan i neprijatelj je zadržan. Štab Brigade je obaviješten od štaba Divizije da Nijemci dovlače pojačanje iz Užica da pojačaju odbranu na drumu i željezničkoj pruzi kod Kremne, da teže Kaluđerskim barama i Tari. Prolaz se morao braniti i neprijatelj suzbijati. Četvrta krajiška, dva bataljona Četvrte proleterske crnogorske i jedan bataljon Desete krajiške brigade su pohitali da odbrane drum između Kremne i Kaluđerskih bara. 1Tijemci su zadržani u rejonu Kremne, a to je omogućilo da se teški ranjenici donesu na Miloševac na Tari i pripreme za transport preko druma i želje-['] zničke pruge kod Kremne, Šargana i Mokre Gore.

Prvi i Drugi bataljon Desete krajiške su upućeni noću između 8. i 9. maja da prokrče prolaz preko druma i željezničke pruge, potuku neprijatelja na Šarganu. Treći i Četvrti bataljon su bili u pobočnici i zaštitnici i nosili ranjenike. Ojačani vod Nijemaca, na položajima na Šarganu, brzo je savladan i užurbano se išlo dalje. U marševskoj koloni Desete krajiške se nalazio i štab Udarne grupe divizija. Noću se malo lutalo, na putu za Zlatibor, ali se sve dobro završilo. U Semegnjevo se stiglo popodne i uslijedio je odmor. Na tom prostoru već se nalazila Prva krajiška brigada i obezbijedila okolinu. Ona je ubrzo produžila prema Rudinama i Alinom Potoku.

Pokret je nastavljen prema Ribnici, Borovoj glavi i Ljubišu. Ranjenici su bili priličan teret za jedinice Desete krajiške brigade i sporo se napredovalo. Zamisao štaba Udarne grupe divizija je bila da se što prije uspostavi veza s jedinicama Drugog udarnog korpusa i ranjenici prepuste njima na zbrinjavanje i liječenje. Bugarske jedinice su pošle iz Užica da izvrše napad, ali su potučene na drumu .kod Čajetine, kad su uletjele u zasjedu jednog bataljona Prve krajiške. Stigavši u Ljubiš, štab Desete krajiške je uspostavio vezu sa štabom Prve krajiške da zajednički odbijaju i tuku neprijatelja. Četnici su najprije potučeni kod Drenove i Vladoje. Poslije su jedinice Desete krajiške pomagale Prvoj krajiškoj brigadi u odbijanju napada četnika Valjevskog, Požeškog, Čačanskog i korpusa Gorske garde. Borba je vođena u rejonu Sirogojna i napadači su odbijeni. Ubijeno je 87, ranjeno 100 i zarobljeno 57 četnika. Cilj neprijatelja, očigledno, bio je u tome da Udarnu grupu divizija onemoguće da ne produži prema Ivanjici i Goliji.

Jednodnevni predah je uslijedio kada su Deseta i Četvrta krajiška stigle Đedovcu, Treštenoj Steni, Klekovu i Metaljki. Prva krajiška je vodila borbe u zaštitnici. Štab Udarne grupe divizija primio je naređenje Vrhovnog štaba da se divizije odmore, pod zaštitom Drugog udarnog korpusa, u rejonu Nove Varoši ili nekom drugom, pogodnijem mjestu.

Učestale napade četnika i Bugara izdašno su potpomagali Nijemci tenkovskom i artiljerijskom podrškom. U borbu je stupio Drugi bataljon, s komandantom Bogdanom Vukšom i političkim komesarom Duškom Adamovićem, da suzbije daleko brojnije četnike Valjevskog, Oplenačkog i Požeškog korpusa i bataljon nedićevaca. Drugi bataljon je morao izmicati sa Preslapa, ali je naredne položaje zauzeo tako vješto da je Prva četa bočno dejstvovala u neprijatelja i proređivala njegov napadački stroj. Istovremeno je uslijedila čeona paljba Druge i Treće čete i napadači su zaustavljeni. Iz Razložine su pristigla dva bataljona Prve krajiške i neprijatelj je ozbiljno ukliješten s boka i leđa. Uspaničeni, napadači su bacili oružje i opremu i bježali koliko ih noge nose. Nabujali Rzav bio je teško premostiva prepreka i više četnika nije isplivalo iz njegovih brzaka i virova. Marševalo se prema Zlataru i Novoj Varoši, u namjeri da se pređe drum između Sjenice i Prijepolja i produži preko Jadovnika do Lima i Brodareva. Jedinice Desete krajiške, a takođe i ostalih brigada, nisu prošle bez usputnih većih i manjih borbi. Deseta krajiška je tukla četnike i Nijemce kod Trudova i Štitkova, zauzela Debelo brdo i Crni vrh. Nijemci i četnici su izvodili protivnapade da preotmu taktički značajne visove. Borba je trajala cio dan i napadači nisu uspjeli. Odbranom Debelog brda i Crnog vrha jedinice Desete krajiške su obezbijedile prolaz kolonama ranjenika i Prvoj krajiškoj brigadi preko Presjeke i Draškovića i približavanje Zlataru. Nastavljeno je približavanje drumu između Sjenice i Prijepolja. Deseta krajiška je nastupala na desnom krilu divizijskog borbenog rasporeda i stigla u Kosoticu. Brigadna prethodnica je primijetila njemačku motorizovanu kolonu i tenkove na drumu i mjestu odabranom za prelaz, u blizini manastira Mileševa i Prijepolja. Štab Brigade je razmatrao šta da se učini pred nadmoćnim neprijateljem i odlučio da se otvori prolaz prema Jadovniku. U tome času naletjeli su saveznički avioni, u brišućem letu mitraljirali i bombardovali njemačku motorizaciju. Zbunjeni vojnici su bježali i nisu bili sposobni za ozbiljniji otpor.

Neplanirano dejstvo savezničkih aviona je pomoglo da se lakše pređe dobro branjeni drum i stigne u okrilje Jadovnika. Andrijevička i Beranska četnička brigada su zauzele položaje u Jadovniku i žestokom paljbom pokušale da odbiju Desetu krajišku iz njedara planine, da joj ne dopuste da priđe rijeci Limu i Brodarevu. Započela je ogorčena borba. Na vatrenom položaju našli su se komandant i politički komesar Brigade. Štabovima bataljona je naređeno da se četnici moraju poraziti i protjerati preko Lima. Naprijed su krenule grupe bombaša i puškomitraljezaca. Za njima su išli streljački strojevi četa i podilazili dobro utvrđenim neprijateljskim položajima. 'U prvom naletu je slomljen prednji kraj četničke odbrane u Sopotnici i načete ostale otporne tačke. Za kratko vrijeme zarobljeno je 25 četnika i zaplijenjeno njihovo oružje i municija. Više ih je izginulo i udavilo se u nabujalom Limu. Bez obzira na gubitke, četnici i Nijemci su prelazili u protivnapade, ali nisu uspjeli da spriječe Udarnu grupu divizija da pređe Lim u Brodarevu i stigne na slobodnu teritoriju Drugog udarnog korpusa.

U borbama kod Nove Varoši, na Zlataru, Jadovniku i prilazima Limu živote su izgubili Dane Đurđević, intendant Brigade, Dušan Babić, Gojko Jarić, Nikola Kovačević Čutanović, Ilija Karanović, delegat voda, i Mirko Pilipović, puškomitraljezac.

Na Kamenj gori

U Bijelom Polju sastali su se štab Udarne grupe divizija i štab Drugog udarnog korpusa da zajednički odluče o razmještaju i odmoru jedinica. O nekom dužem predahu nije moglo biti ni pomena, jer je neprijatelj dejstvovao i moralo mu se suprotstavljati. Stoga su jedinice Pete krajiške udarne divizije preuzele položaje na sektoru Prijepolja i Pljevalja, a jedinice Druge proleterske

divizije kod Andrijevice i Berana.

Deseta krajiška je imala trodnevni predah u rejonu Brodareva. Potom je uslijedio pokret za Kamenu goru i preuzimanje položaja Treće sandžačke brigade. Štab Brigade i štabovi bataljona dobro su upoznali teren za posjedanje položaja i odlučili da se Prvi bataljon rasporedi u Obardama, Drugi u Šainovom kraju, Treći u Kijanovićima i Četvrti u Strmečici. Štab Brigade i prištapske jedinice smjestili su se u Guvništu, a brigadna ambulanta i njena zaštitnica u Grabu. Ovakav raspored je omogućavao da se zaštite pravci od Pljevalja, Jabuke i Prijepolja. Prva krajiška je preuzela položaje Osme crnogorske udarne brigade, u rejonu Kruševa, Viničke i Skokuća, na lijevoj obali Lima, i zatvorila pravac od Prijepolja prema Brodarevu. Četvrta krajiška je preuzela položaje Četvrte sancačke udarne brigade, na prostoru Potkrajaca, Mijakovića, Vlahovića, štitila pravac od Pljevalja, Burova i Leventare. Nešto kasnije Prva krajiška je usmjerena prema Mioski, Ratajskoj i Kolovratu da uznemirava i napada protivnika, a njene dotadašnje položaje posjele su jedinice Desete krajiške udarne brigade.

Za odbranu Pljevalja, Prijepolja, Jabuke i okolnih uporišta Nijemci su angažovali dijelove 181. pješadijske divizije, Pljevaljsku četničku brigadu, zatim oko 1000 četnika koji su došli s područja Kalinovika i Foče. Nakon dolaska Udarne grupe divizija u Sandžaku i Crnu Goru 181. njemačka divizija je ojačana sa dva bataljona 7. njemačke SS divizije „Princ Eugen“. Neprijatelj se nije mirio s pasivnom odbranom i gubljenjem borbene inicijative i planirao je češće i žešće napade. Na udaru se najprije našla Četvrta krajiška udarna brigada. Nijemci i četnici su nastupali iz Pljevalja da prodru u Đurđevića Taru i ugroze lijevi bok borbenog rasporeda jedinica Pete krajiške divizije. Jedinice Četvrte krajiške teško su odolijevale napadačima i zatražile pomoć. Žestoka borba se vodila kod Mijakovića i Rudina. Drugi i Četvrti bataljon Desete krajiške su pohitali da pojačaju odbranu i odbijaju napadače. Ubrzo je došlo do susretne borbe s četnicima koji su potučeni i protjerani u Pljevlja. Poslije toga Nijemci su ostali bez znatnije podrške i povukli se u polazni garnizon.

Skoro istovremeno znatne njemačke snage su nastupale prema Kamenoj gori, na dio položaja koji je preuzela, nekoliko sati ranije, Prva krajiška od Desete krajiške brigade, u namjeri da prođu prema Šehovićima i Mojkovcu. Jedinice iz sastava 7. njemačke SS divizije „Princ Eugen“ izvele su napad 11. juna iz nekoliko pravaca: od Vijenca, Starog Sela i Gračanice, na komunikaciji sedam kilometara južno od Prijepolja. Esesovci su najprije potisli Treći i Četvrti bataljon sa sjevernih padina Kamene gore i Drugi sa Skokuća. Na drugoj strani, na pravcu Mioske i Gračanice, Nijemci su stigli do Starog Sela i zastali kod porušenog mosta na Gračanici.

O svemu je obaviješten štab Divizije i predočeno da je dosta teško raspoloživim snagama braniti široki front i osujetiti nastupanje neprijatelja. Komandant i politički komesar Divizije su odlučili da se jedinice Desete krajiške brigade hitno upute prema Obardu da iznenade i tuku napadače. Istovremeno je jedan bataljon Osme crnogorske brigade pritekao u pomoć Prvom bataljonu Prve krajiške i neprijatelj je zaustavljen. U popodnevnom časovima trčeci su stigli borci Desete krajiške, udarili u leđa neprijatelju na Kamenoj gori i izazvali pravu pometnju u njegovim redovima. U isto vrijeme s čela u napad su prešli i bataljoni Prve krajiške. Izložen dvijema ubitačnim vatrama, neprijatelj se pokušao izvući. Na kraju Nijemci su se dali u paničan bijeg i mnogi su pokošeni pali. Na bojištu je ostao znatan broj mrtvih, a ranjeno je 90 vojnika. Zarobljena su tri Talijana crnokošuljaša. Zaplijenjena su: 2 minobacača, 4 radio–stanice, 15.000 puščanih metaka i 150 minobacačkih granata. Deseta krajiška nije prošla bez gubitaka. Život su izgubili politički komesar čete Midhat Sulajdžić, Mićo Vukobrat, desetar, Milorad Ždrale, delegat voda, Stevo Grbić, a teže je ranjen iskusni mitraljezac Ignjatije Bajić i još nekoliko boraca.

Političko–partijski i kulturni rad i takmičenje

Česte borbe i pokreti cijelog proljeća ometali su ostvarivanje plana političkih i kulturno–obrazovnih aktivnosti boraca i rukovodilaca. Jedino su politički komesari četa i delegati vodova u vrijeme kraćih predaha i zastoja koristili priliku da borce obavijeste o najnovijim događajima u našoj zemlji i svijetu. I to je rađeno oskudno, na osnovu podataka koji su dobijani od političkih rukovodilaca bataljona i brigada. Svježe informacije, iako oskudne, djelovale su podsticajno u vrijeme kada su Nijemci, Bugari, četnici, nedićevci i ljotićeveci pristizali sa svih strana, napadali jedinice Desete krajiške i ostalih brigada Udarne grupe divizija u zapadnoj Srbiji.

I partijski rad se ostvarivao u dosta složenim i teškim uslovima. O tome je stalno brinuo Milovan Batanović Batan, zamjenik političkog komesara Brigade, prekaljeni komunista, jednostavan i human čovjek. On je preduzimao mere da se sprovode partijski zaključci, posebno ono što je odlučio Divizijski komitet u Dajićima 5. aprila 1944, čijem su sastanku prisustvovali Blagoje Nešković Mihailo, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, i članovi Politodjela Desete krajiške

brigade. Tom prilikom je razmatrano, pored ostalog, političko i vojničko stanje u brigadama Udarne grupe divizija, političko stanje u Srbiji, ukazano da se politički mora više raditi u krajevima kuda se prolazi, održavati konferencije i sastanke. Zaključak je bio da se borcima i narodu tumače odluke Avnoja, da se svuda populariše narodnooslobodilačka borba, KPJ, Skoj, organizacija žena, Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije. Logična posljedica sastanka Divizijskog komiteta bili su partijski sastanci u bataljonima i četama, Desete krajiške i ostalih brigada. Članovi Partije su upoznati s usvojenim zaključcima i predočeno šta im dalje valja raditi. Većini sastanaka su prisustvovali članovi štaba i članovi Politodjela Brigade. Oni su znatno pomogli da se bolje rastumače usvojeni zaključci i pristupi njihovom sprovođenju. U svakodnevnim borbama i pokretima jedinice Udarne grupe divizija nisu mogle mnogo uraditi, ali je, ipak, urađeno onoliko koliko se moglo. Održano je nekoliko konferencija i sastanaka sa narodom u selima u rejonu Ivanjice i Zlatibora. Prisutnih je bilo dovoljno, ali su malo diskutovali i postavljali pitanja. Očigledno su se plašili povratka četnika i nedićevaca i njihove osvete.

Na partijskom sastanku štaba Brigade i Politodjela 18. aprila usvojen je prijedlog da se organizuje partijski kurs za mlađe članove Partije, ali nije bilo uslova da se to i realizuje. Brigada je stalno bila u pokretu i borbama od Zlatibora do Užica i Valjeva. Isti razlozi su onemogućili kulturno-prosvjetno i obrazovno uzdizanje boraca i rukovodilaca.

Dolaskom Brigade u Sandžak, duže zadržavanje na ovom prostoru, nešto ređe borbe, sve je to omogućilo da se partijsko-politički i kulturno više radi. U partijskom djelovanju najprije se pošlo od toga da se sagledaju slabosti i propusti pojedinaca i jedinica u minulim borbama u zapadnoj Srbiji. U tom smislu održani su sastanci bataljonskih biroa i četnih partijskih ćelija i konstatovano da je bilo pojava nediscipline, nebudnosti, samovoljnog uzimanja hrane, pomanjkanja samoinicijative u borbi, ali da to nije bilo masovna pojava i zaključeno da se mora iskorijeniti. Na novim položajima vrijeme je dozvolilo da se potpunije ostvaruju planovi političkog i kulturnog uzdizanja boraca i rukovodilaca. Borcima je detaljno objašnjeno zašto je uslijedilo povlačenje iz zapadne Srbije u Sandžak i Crnu Goru. Objašnjenja su bila neopходna da bi se suzbila mišljenja pojedinaca da je povlačenje bilo neuspjeh. Politički komesar Brigade i njegov zamjenik održali su sastanak sa rukovodiocima bataljona i tom prilikom je objašnjeno da su postignuti dobri vojni i politički rezultati u borbama u zapadnoj Srbiji. Poslije su održane bataljonske i četne konferencije i razgovori o razlozima odlaska iz zapadne Srbije. Borci su shvatili objašnjenja, ali ih dosta nije prečulo da žele da se vrate u krajeve odakle su nedavno otišli. Njihovi razlozi su bili više nego jasni: da je izdajnike neopходno što prije zartiti, zavedene ljude oteti od njihovog uticaja i pridobiti za narodnooslobodilačku borbu.

U ostvarivanju plana nije zanemarivana i kulturno-obrazovna potreba boraca i starješina. Održavane su priredbe za borce i narod. Posjete su bile više nego dobre. Gledaoci su toplo pozdravljali izvođače humorističkih skečeva i slatko se smijali dobro iskazanim dogodovštinama. Kvalitetnije priredbe je priređivala Kulturna divizijska ekipa, koja nije mimoilazila ni jedinice Desete krajiške na položajima u Kamenjici. Predviđeno je i organizovano nekoliko kulturno-obrazovnih predavanja. U tome poslu angažovani su najvrjedniji znalci pojedinih tema koje su, inače, bile zanimljive za ondašnje prilike i neopходno ih je nabrojati: Postanak Zemlje i njene faze razvoja, Kant-Laplasova teorija, Postanak i razvitak čovjeka, Sunčev sistem, Obrtanje Zemlje oko Sunca i oko svoje ose, Obrtanje Mjeseca oko zemlje i mjesečeve mijene, Geografski pregled Evrope, Istorijski razvitak pojedinih naroda, njihova rasprostranjenost i seobe. U planu političkog rada bilo je, takođe, izučavanje istorije slovenskih naroda, južnih Slovena, izučavanje istorije i geografije Srbije.

Krajem juna u štab Brigade je stigao raspis štaba Divizije da se uvodi jednomjesečno takmičenje jedinica i pojedinaca u čast proslave trogodišnjice narodnog ustanka u Bosanskoj krajini. U pozivu je naglašeno i ovo: „... treću godišnjicu narodnog ustanka Bosanske krajine dočekuje u vrijeme velikih pobjeda Crvene armije i pobjeda saveznika u Francuskoj i Italiji, kao i pobjede naše Narodnooslobodilačke vojske i naroda širom naše zemlje...”

Propozicijama je bilo predviđeno da se borci i rukovodioci takmiče u borbenim akcijama, vojničkom radu i nastavi, političkom radu, kulturno-prosvjetnoj aktivnosti, održavanju sastanaka i konferencija s narodom, u zbrinjavanju ranjenika i održavanju higijene u jedinicama. Ustanovljena je prelazna takmičarska zastava za bataljon koji pobijedi u svim pobrojanim aktivnostima. Brigu o šivenju prelazne zastave preuzele su Dara Grubor i Darinka Rodić.

Poziv na takmičenje lijepo je primljen i odmah su počele pripreme u četama i bataljonima da se što više uspije. U nekim četama je bilo prigovora i pribojavanja da će manjkati borbenih okršaja i da se u tome mogu izgubiti dragocjeni takmičarski poeni. Naredni dani i česte borbe demantovaće takve pomisli.

Treće borbena nastupanje u Srbiju

U Vrhovnom štabu NOV i POJ je razrađen plan za konačni poraz okupatora i domaćih izdajnika u Srbiji. U tom cilju formirane su tri operativne grupe za borbena nastupanje u zapadnu, jugozapadnu, jugoistočnu i južnu Srbiju. Prvu grupu je činio Dvanaesti udarni korpus, drugu – Prvi proleterski korpus, a treću Operativna grupa divizija, u čiji su sastav ušle Druga proleterska, Peta krajiška udarna i Sedamnaesta istočnobosanska udarna divizija. Događaji su uslovlili da Operativna grupa divizija, na osnovu naređenja Vrhovnog komandanta, prva krene, krajem jula, na težak borbena put prema Ibru, da ovlada Kopaonikom i pomogne jedinicama NOV u jugoistočnoj Srbiji, koje su bile izložene žestokim napadima udruženih neprijatelja. Prvi proleterski korpus krenuće kasnije, u avgustu, sa teritorije Crne Gore u zapadnu Srbiju, a Dvanaesti udarni korpus početkom septembra, kada je forsirao Drinu i produžio u Mačvu. Ovom operacijom započelo je sprovođenje plana Vrhovnog štaba o prenošenju težišta dejstva Narodnooslobodilačke vojske u Srbiju.

Peta krajiška divizija se našla u Polimlju i pripremala za naredno borbena nastupanje. Desetoj krajiškoj brigadi je naređeno da svoje borbene položaje prepusti jedinicama Osme crnogorske udarne brigade i dođe u Praćevac. Nijemci su osjetili šta se priprema, preduzeli ofanzivne mjere da sprečavaju nastupanje Operativne grupe divizija iz Sandžaka i Crne Gore u Srbiju i njihovo grupisanje u rejonu Berana, Kolašina i Andrijevice. Štab 5. njemačkog SS korpusa pripremio je ofanzivna dejstva, šifrovano nazvana „Draufgenger“ u rejonu Andrijevice i Čakora. U borbi su angažovani 21. njemačka SS divizija „Skenderbeg“, 14. puk 7. SS divizije „Princ Eugen“ i borbena grupa „Štripel“. Od planine Kamber i Turjaka prema Beranama je usmjerena njemačka borbena grupa „Bendl“, a od Bioca i riječice Lešnice, na pravcu Berana i Bijelog Polja, trebalo je da nastupa legionarska borbena grupa „Krempler“. U ofanzivnim napadima su učestvovalе još neke njemačke, bugarske i četničke jedinice. Napadajući od Plava, Nijemci su potisli Drugu proletersku brigadu, zauzeli Andrijevicu i ugrozili Berane. Sve se to dešavalo u vrijeme pripreme i pokreta Desete krajiške i ostalih brigada Pete krajiške divizije u susret neprijatelju. Štab Divizije uputio je Prvu krajišku da napada i tuče neprijatelja u rejonu Žarkog krša, Murine, Visibabe, Balja, a Četvrtu krajišku – ku i dva bataljona Desete krajiške brigade u napad na Čakor i Đevojački krš.

Komandant brigade je odlučio da Prvi i Četvrti bataljon sadejstvuju Četvrtoj krajiškoj brigadi u napadu na dobro utvrđeni i branjeni planinski prevoj Čakor, značajan za osiguranje saobraćaja od Peći prema Plavu, Gusinju, Andrijevi i Beranama. Držanjem ovog prevoja moglo se uticati i na pokrete drumom od Peći prema Rožaju i dolini Ibra. Komandanti brigada Marko Srdić i Rade Žarić, sa štabovima bataljona, utvrdili su plan napada i osvajanja Čakora. Prvi i Četvrti bataljon Desete krajiške imali su zadatak da neprimijećeni, koristeći mrak, dođu neprijatelju iza leđa i prirede iznenađenje. Da bi se to lakše ostvarilo, jedinice Četvrte krajiške imale su zadatak da nešto ranije, u ponoć 27. jula, započnu borbu i na sebe privuku pažnju neprijatelja.

Bataljonske kolone oprezno su se približavale i podilazile Čakoru. Bliže čelu nalazio se komandant Brigade Srdić da objedinjuje sadejstvo oba bataljona; Četvrta krajiška uveliko je napadala sjeverni dio Čakora i naišla na žestok otpor. Planinski prevoj se prolamao od učestalih eksplozija i puškomitraljeskih rafala. Zaglušujuća pucnjava je pomogla Prvom i Četvrtom bataljonu da lakše prelaze drum i zalaze za leđa neprijatelju. Na drumu su postavljene zasjede da se prolaz sasvim osigura. O njima brinu desetar Tomo Radovanović i komandir voda Mirko Stanišić. Prethodnica je primijetila ljudske siluete iznad potpornog zida i nije se dvoumila šta da uradi. Na prepad su uhvaćena tri njemačka vojnika. Jedan je doveden komandantu Srdiću da progovori o rasporedu jedinica na Čakoru. Nijemac se iznenadio kada je čuo kako Srdić tečno i dobro govori njemački i nije tajio sve što je znao. Poslije prelaska druma Prvi bataljon je skrenuo, prema planu, Đevojačkom kršu da ga osvoji, da obezbjeđuje pravce prema Peći i Plavu i uspostavi vezu s jedinicama Prve krajiške koje su napadale Sjekiricu. Četvrti bataljon je produžio da podilazi neprijateljskim položajima na zaravni Čakora. Naprijed su grabili, ponekad četvoronoške, a ponekad puzeći, na čelu bombaških grupa, komandiri vodova Đurađ Salić, Mićuka Knežević i Mirko Stanišić, Jovan Bjeljac, Radun i Lazar Golić. Prva četa je u centru borbenog rasporeda, Druga na lijevom i Treća na desnom krilu. Iza leđa neprijatelja je prirodna prepreka, skoro okomita strmina, uz koju se nije lako uspenetrati. Njemački stražar je čuo tupe udare u blizini, povikao da se stane i otvorio vatru iz automata. Na više strana grunule su ručne bombe i začule se komande da se juriša. Snažna puškomitraljeska i puščana paljba je prorjeđivala neprijateljsku odbranu i juriši nisu malaksavali. Sa sjeverne strane napade su ponavljale jedinice Četvrte krajiške brigade i Čakor je cijelom dužinom uzavrio od pucnjave.

Nijemci uviđaju da su najviše ugroženi udarom u leđa njihove odbrane i traže načina da bezbolnije izmaknu. Najžešće jurišaju na borce Treće čete, zalegle na drumu na Čakoru, raspoložene da sačekaju i odbijaju juriše i prelaze u protivnapade. Očigledno su željeli da odmagle serpentskim

putem i prečicama prema Velikoj i Plavu. Vatrenom položaju pristižu komandant i politički komesar bataljona Tica i Jaglica, traže da se neprijatelj što prije sa-vlada i zagospodari cijelim prevojem. Oni se interesuju da li ima gubitaka i doznaju da je teže ranjen komandir voda Đurađ Salić i odnijet u brigadnu ambulantu. Komandir čete ne krije da strijepi za njegov život. Prva četa uporno nastupa i malo joj treba da osvoji dominantni vis. Neprijateljska odbrana skoro je rastrojena i popušta. Vojnici se grčevito brane i uzmiču. I Druga četa stiče preimućstvo i sigurno neutrališe uzvišenje na svom pravcu nastupanja.

U zoru je uslijedio konačan juriš. Druga četa je prisilila preživjele neprijateljske vojnike da pobjegnu u obližnju dolinu i pregaze potok Bjeluhu. Vod Nijemaca se zavukao u kamene zidine u sredini prevoja i žestoko se branio. Minobacačije Obrad Ćešić i Vlado Kukrić su izračunali razdaljinu do tvrdokornog protivnika, ispalili nekoliko minobacačkih granata i pogodili cilj. Iznenadjeni i zbunjeni njemački vojnici su iskakali iz ruševina i bježali prema Peći. Paljbom minobacača je preorana Planinica i Vaganica i neutralisan otpor neprijatelja. Borci Četvrtog bataljona ubili su 53, ranili 60 i zarobili 4 neprijateljska vojnika. Ratni plijen bio je bogat: 36 pušaka, 9 puškomitraljeza, 3 minobacača, 4 tromblonske puške, 27.000 metaka, 130 minobacačkih granata i više pištolja. Zaplijenjeno je više od 60 tovarnih grla sa raznom ratnom opremom.

Za borbenu smjelost i uspjeh u nanošenju poraza jedinicama 21. njemačke SS divizije „Skenderbeg“ Četvrti bataljon Desete krajiške je pohvaljen: naredbom Štaba Drugog udarnog korpusa i naredbom štaba Pete udarne divizije.

Od Čakora do Ibra

Štabu Operativne grupe divizija Vrhovni štab je naredio da se prekinu borbe u okolini Čakora i nastupa preko novopazarskog Sandžaka prema Ibru i Kopaoniku. U rejonu prikupljanja Operativne grupe divizije, brigade, bataljoni su dobili konspirativne nazive. Peta krajiška divizija imala je oznaku K-1, Prva krajiška brigada K-2, Četvrta krajiška K-3 i Deseta krajiška brigada K-4. Početak pokreta, 28. jula, nije prošao bez oštrije borbe. Neprijatelj se utvrdio u Lagatarima, Trpezi, Jazavčevom Kršu i Turjaku. Bili su to balisti i neprijateljska milicija. Najveću prepreku je predstavljalo uzvišenje Turjak, načičkano rovovima i bunkerima. Komanda Druge čete Prvog bataljona je pripremila vodove da oprezno napadaju i jurišaju. Streljački stroj čete predvodili su komandir Dušan Kovačević i politički komesar Mihailo Kovačević. Balisti su se uporno branili i odbijali pozive da polože oružje. Hrabri komandir voda Svetozar Joviš Dražar je poveo jurišlije Miloša Jovića Blažića, Zdravka Višekrunu, Vladu Jovića, Miloša Jovića i ostale da načnu i slome odbranu balista. Juriš se završio zauzimanjem nekoliko rovova i bunkera i prisiljavanjem neprijatelja da bježi u varošicu Rožaje.

Brigada je nastavila marš preko sela novopazarskog Sancaka. Zavedeni neprijateljskom propagandom, mnogi mještani su uplašeni bježali iz svojih domova prema Rožaju, Tutinu i Novom Pazaru. A kad su doznali da njihovu imovinu ne diraju borci Desete krajiške i ostalih brigada, da vatra ne sažiže njihove domove, oni su se počeli vraćati na svoja ognjišta. Politički komesari, delegati vodova, gotovo svi borci i rukovodioci objašnjavali su podozrivim mještanima ciljeve narodnooslobodilačke borbe, neminovnu propast okupatora i njegovih pomagača. Sve je to doprinijelo da zavedeni ljudi bolje razumiju ko se istinski bori za slobodu naših naroda i narodnosti.

U Vranovićima Brigada je imala predah i slavlje. Vrijeme i prilike su dozvolili da se dostojno obilježi trogodišnjica narodnog ustanka u Bosanskoj krajini i proglase pobjednici u jednomjesečnom takmičenju. Svečanosti su prisustvovali komandant Divizije Milutin Morača i politički komesar Ilija Materić. Kraćim prigodnim govorima oživljena su sjećanja na početak i razvoj narodnooslobodilačke borbe i nagovješten njen skori pobjedonosni završetak. Pročitano je pismo general-lajtnanta Peka Dapčevića, komandanta Operativne grupe divizija, borcima, podoficirima, oficirima i političkim komesarima Pete krajiške udarne divizije, u kome je, pored ostalog, rečeno: „Sinovi slavne Krajine, vi danas slavite tri godine slavnog ustanka naroda Krajine protiv morskog okupatora i dželata srpskog i hrvatskog naroda – ustaških zvjerova... Vi slavite tri godine vaših hrabrih rogluša i junaka sa kojima se ponosite, koji se nalaze u vašim redovima, koji već tri godine sve češće i žešće, zajedno sa ostalim sinovima naroda Jugoslavije – najboljim sinovima Jugoslavije, vode sve žešću borbu, svjesni velikog djela za koje se borimo...”

Saopštena je pohvala štaba Divizije jedinicama i pojedincima koji su se istakli u borbenom i ostalom takmičenju u vremenu od 1. do 25. jula 1944. godine. Za najbolji proglašen je Četvrti bataljon Desete krajiške udarne brigade i dodijeljena mu je prelazna divizijska zastava. Zasluženomenje komandant Divizije je uručio komandantu bataljona Dmitru Tici i poželio da njegova

jedinica stalno bude među najboljima. Tica je pozvao najboljeg bataljonskog puškomitraljesca Ostoju Jovaševića i progovorio:

– Uručujem ti ovu zastavu da je ponosno nosiš na čelu našeg bataljona...

Puškomitraljlec Jošanović je prihvatio zastavu i odlučno odgovorio:

– Zaklinjem se partizanskom čašću da je nikada neću ispustiti iz ruku.

I zaista, prelazna divizijska zastava je ostala u Četvrtom bataljonu sve do konačnog oslobođenja naše zemlje, a poslije je pohranjena u muzejsku vitrinu.

U obrazloženju dijela pohvale o pojedincima se naglašava da su se hrabrošću, junaštvom i vještinom na bojnopolju istakli Mile Vukmanović, puškomitraljlec, Dragan Pekić, delegat voda, Miloš Ubović, komandir čete, Zahid Skopljak, komandir voda, Tica Petar, delegat voda, Nikola Krčmar, komandir voda, Miloš Kozomara, delegat voda, Branko Vidljiković, puškomitraljlec, Jovan Novaković, puškomitraljlec, Vojin Vukobrat, politički komesar čete, i Zdravko Škrbić, delegat voda. U savlađivanju vojne nastave istakli su se Đuro Brodarac, minobacačlija, Milan Adamović, puškomitraljlec, Petar Sopić, komandir voda, Bogdan Bijeljac, Ilija Ačić i Drago Vučkovac. Za pregalaštvo u izučavanju političkih tema pohvaljeni su Rajko Baškot, Dane Radaković, desetar, Božidar Komadina, Đuro Kecman i Bosa Rodić. U zbrinjavanju ranjenika najbolje su bile i zaslužile pohvalu Kaja Pavlović i Cvijeta Daljević. Za vršenje kurirske dužnosti pohvaljeni su Mile Rujević, Stevo Vašalić, Dušan Mandić, Mirko Latinović i Drago Vučkovac.

Na kraju slavlja borci su povelili kolo kozarsko i zapjevali. Nije izostalo ni crnogorsko oro i nadmetanje u veselom poskakivanju. Veselje je prekinuto naredjenjem za pokret. Jedinice su se brzo postrojile, krenule i za dana stigle u Brekinju, nedaleko od doline Ibra. Počelo je izviđanje prilaza rijeci, drumu i željezničkoj pruzi.

Streljački stroj do grla u vodi

Na Ibar su stigle sve tri divizije Operativne grupe: Druga proleterska, Peta krajiška udarna i Sedamnaesta udarna. Odluci za takvo nastupanje u svom Ratnom dnevniku Milutin Morača piše: „U 21 čas dobili smo radiogramom novo naredjenje: sve jedinice prelaze preko Ibra. U smislu ovog naredjenja morali smo javiti brigadama da hitno pokrenu bolnice i teže pokretljive dijelove i da ih prebace preko rijeke, da nastave rušenje komunikacija u dolini Ibra, u toku 4. avgusta, obezbjeđujući se sa lijeve obale rijeke. Naš napadni sektor bio je 1 km južno od sela Leposavići do K. Ramne...”

Napad je započeo na frontu širokom skoro 60 kilometara, od Raške do Kosovske Mitrovice. Deseta krajiška zapjada, zapravo njena tri bataljona, nalazila su se u centru divizijskog borbenog rasporeda, s namjerom da pregaze Ibar i neprijatelja potuku u rejonu željezničke stanice Slatina. Prvi bataljon Desete krajiške bio je pridodat Prvoj krajiškoj brigadi, koja je napadala na desnom krilu divizijskog borbenog rasporeda.

Rominjala je kiša, sijevala munje i svjetleće rakete. Bataljoni Desete krajiške stigli su gazovima Ibra, razvili se u streljačke strojeve i zagazili u rijeku. Naprijed su hitale jurišne grupe i bombaši. Krupni Žarko Mandić je držao iznad glave protivtenkovsku pušku da se ne pokvasi. Slično su postupali ostali borci, izdizali oružje iznad glava i gazili vodu do grla. Rijeku su prelazile, na cijeloj širini fronta, ostale brigade Operativne grupe divizija da osvoje željezničku prugu i drum i otvore prolaze za padine i vrhove Kopaonika. Ispred njih, u bunkerima, rovovima, tunelima bile su ove neprijateljske snage: 2. bataljon 5. SS policijskog puka, 5. bjelogardijski puk Ruskog zaštitnog korpusa, 2. bataljon Srpskog dobrovoljačkog korpusa, ojačani bataljon 24. bugarske divizije i jedan oklopni voz. U Kosovsku Mitrovicu i dolinu Ibra istovremeno su pristizali dijelovi 1. njemačke divizije i 14. puk 7. SS divizije „Princ Eugen” da pojačaju odbranu. Ispred 8500 boraca i rukovodilaca Operativne grupe divizija nalazilo se 20000 dobro uvježbanih i za borbu pripremljenih neprijateljskih vojnika.

Desne obale Ibra u Slatini, neprijatelj od neprijatelja, domogli su se borci Desete krajiške i krenuli kroz mrkli mrak, na bodljikavu žicu, rovove i bunkere. Prvu četvrti Četvrtog bataljona je vodio njen iskusni komandir DMITAR Salić da bombaskim napadima uništi betonske bunke, pored zgrade željezničke stanice, da demolira stanične uređaje i skretnice šina. Bunker se nisu dali osvojiti. Saliću je zasmetao zastoj, borbeno raspoložen je došao na čelo jurišno-bombaške grupe i najveći bunker je neutralisan. Na udaru su se našli ostali i uspješno su razoreni. U tome osvajanju komandir Salić je teško ranjen i ubrzo je izdahnuo dok je bolničarka pokušavala da mu ukaže pomoć. A samo sedam dana ranije, u osvajanju prevoja Čakor, život je izgubio Dmitrov rođeni brat Đurađ.

Bunker na pruzi na pravcu nastupanja Prve čete Drugog bataljona bio je zaštićen vješto postavljenim spletovima bodljikave žice, pravim zamkama. Žarko Mandić u mraku je uletio u

bodljivavu žicu i bunkeru se nije približio koliko je želio. Pokušao je nanišani u otvor bunkera i učutkati njegove branioce. U vrebanju je ometen puškomitraljeskim rafalom i ranjen ispustio protivtenkovku iz ruku. rodlikavu žicu su kidali Dragoslav Alulović, Đuro Radanović, Radenko Stanimirović, da se nađu što bliže bunkeru i upotrijebe ručne bombe, ali su teško savladivali nepredviđene prepreke. I puškomitraljezac Jovo Karanović Joveta rafalima je zasipao neprijateljske puškarnice i drugovima omogućavao da se prepenetruju preko nasipa željezničke pruge u pogodnije zaklone. U viščasovnom obračunu neprijatelj je potučen u zgradi željezničke stanice i okolnim bunkerima. Na red su došli njemački magazini, puni buradi benzina i razne ratne opreme. Benzin je djelimično prosut i zapaljen. Plamena buktinja je šiknula visoko, prepuna benzinska burad su eksplodirala. Neprijatelj u Slatini i Leposaviću praktično je savladan u samo svanuće. I ostale brigade su uspjele da forsiraju Ibar i krenu uz obronke Kopaonika.

Štab Desete krajiške dobio je obavještenje da se prikupljaju znatne četničke snage da posjednu i brane dominantne visove Kopaonika i Operativnoj grupi divizija onemogućće nastupanje prema Toplici i Jablanici. Obavještajci su doznali da vrhovima Kopaonika stiže nekoliko četničkih jurišnih korpusa, jačine oko 5.000 ljudi. U borbi i nanošenju poraza četnicima angažovane su Prva i Četvrta krajiška, a Deseta krajiška brigada je zadržana u divizijskoj rezervi i da štiti pravac od doline Ibra, Laba i Sitnice. Četnici su žestoko potučeni i prisiljeni da bježe. Na bojištu su ostavili 122 mrtva, a njih 465 je zarobljeno.

U rejonu Kuršumlje, Kruševca i Aleksandrovc

Jedinice Pete krajiške divizije su krenule prema Kuršumlji, jakom neprijateljskom garnizonu, da ga napadnu i pokušaju osvojiti. Oslobođenjem grada na Kosanici i nanošenjem poraza jedinicama 27. bugarske divizije otklonila bi se prepreka za uspostavljanje veze između Operativne grupe divizija i Dvadeset prve i Dvadeset četvrte srpske udarne divizije, koje su operisale južno od drumu Kuršumlja – Prokuplje. Prva i Deseta krajiška brigada nesmetano su marševale do sela Trebinja, Belasice, Pardusa i Ugljara i neočekivano se morale upustiti u borbu s neprijateljskom šiptarskom milicijom. Iz pošumljenih i brdovitih predjela, iz nekoliko pravaca, pojavljivale su se grupe bandita, otvarale vatru da ometu jedinice Desete krajiške u pohodu na Kuršumlju i Kuršumlijsku Banju. Napadačima je uzvraćeno protivnapadima i žestokom puščanom i mitraljeskom vatrom. U okršaju je ubijeno nekoliko milicionara. I Deseta krajiška je izgubila dva prvoborca: Obrada Bajića, delegata voda, i Luku Đukića.

U napadu na Kuršumlju i obližnja uporišta učestvovala je Prva krajiška brigada i jedinice Druge proleterske i Dvadeset prve srpske udarne divizije. Deseta krajiška je potukla neprijatelja u Kuršumlijskoj Banji, ovladala drumom prema Podujevu i spriječila pristizanje pojačanja Bugarima u Kuršumlju. Na tim položajima brigada je ostala sedam dana i poslije se uputila u Sagonjevo. U rejonu Velikog Jastrepca, u međurečju Južne i Zapadne Morave, na slobodnoj partizanskoj teritoriji, više mladića i djevojaka dobrovoljno je stupilo u jedinice Desete krajiške. Istovremeno je mobilisao i pedesetak sredovječnih ljudi da popune borbene jedinice.

Štab Pete krajiške divizije, nalazeći se u Sagonjevu, usmjeravao je Prvu i Desetu krajišku brigadu da ugrožavaju neprijatelja u Kruševcu, Stalaću, na željezničkoj pruzi i drumu u dolini Morave. Ojačana dobrovoljcima i mobilisanim borcima, Brigada je stigla u Naupare i zauzela pogodne položaje. U to vrijeme neprijatelj je nastojao da preotme izgubljeno, da zagospodari Kopaonikom i ofanzivno napadao iz dva pravca: iz doline Ibra i od Trstenika. Četnici su napadali da jedinice Sedamnaeste istočnobosanske udarne divizije primoraju da napuste Aleksandrovac i Brus. U kritičnim trenucima Deseta krajiška brigada je udarala u bok neprijatelju i olakšavala nezavidnu situaciju jedinicama Sedamnaeste istočnobosanske udarne divizije. Četnicima i nedićevcima je pristizalo pojačanje iz Trstenika i Kruševca i žestoko su se okomili da Prvi i Treći bataljon Desete krajiške zbate s položaja u Štitarima i Novacima i otvore prolaz za Aleksandrovac i Brus.

Dmitar Tica, sjedi, komandant bataljona, sa grupom drugova

U prepodnevnom časovima 27. avgusta razvila se izuzetno teška borba. Četnici i nedićevci naizmjenično sujurišali. Bili su brojno daleko nadmoćniji i teško su se mogli zaustaviti. Ubिताčnom vatrom i jurišima ugrožavali su i Prvi bataljon u namjeri da ga potisnu sa položaja i vrše krilne obuhvate. Komandant Tadić se našao na vatrenoj liniji, komandirima četa naredio da odstupanja nema i da se četnici moraju zadržati i odbiti. Ponegdje je dolazilo do borbe prsa u prsa, do upotrebe kundaka i bajoneta. Komandir Treće čete Ratimir Kljajić je procijenio da se juriši neprijatelja najbolje mogu suzbijati protivjurišima i eksplozijama ručnih bombi i komandirima vodova saopštio da se tako postupa. Vatrene udari cijelog Prvog bataljona su proređivali napadače, kratko ih zbunjivali i zadržavali. Onda bi juriši učestali. U teškom okršaju smrtno su ranjeni komandant bataljona Tadić i komandir čete Kljajić.

Četnički korpusi i nedićevci su primorali neke jedinice Sedamnaeste udarne divizije da se povlače sa dostignutih položaja sjevernije od Aleksandrovcu i Brusa. U takvoj prilici bataljoni Desete krajiške mogli su dobiti udar u leđa i ostati bez odstupnice. Neugodnosti su nastale kad su četnički jurišni korpusi potisli Petnaestu majevičku udarnu brigadu i osvojili Brus. Time je Desetoj krajiškoj udarnoj brigadi prekraćen najpogodniji pravac za povlačenje i zaobilazno je morala uzmaći u Mačkovac da borci odahnu poslije dvodnevni borbi i juriša.

Štab Operativne grupe divizija nije bio zadovoljan nastalom borbenom situacijom i 29. avgusta, poslije ponoći, izdao je zapovijest Petoj krajiškoj udarnoj, Sedamnaestoj istočnobosanskoj udarnoj i Dvadeset prvoj srpskoj udarnoj diviziji da preduzmu energičan obuhvatni napad i neprijatelja protjeraju iz Župe. Obrazovane su tri divizijske kolone za napad. Lijevu kolonu je činila Peta krajiška, srednju Sedamnaesta istočnobosanska i desnu Dvadeset prva srpska udarna divizija. Napad je počeo 29. avgusta u 20 sati. U borbu je najprije stupila lijeva napadna kolona, u kojoj se nalazila i Deseta krajiška udarna brigada. Četnici su se pribojavali njenog bočnog obuhvata i uzimali. U dvodnevnom teškim borbama njihov otpor je savladan i na ostalim pravcima i morali su odstupati na lijevu obalu Zapadne Morave. U protivnapadu život su izgubili Stevo Materić, politički komesar čete, Jovo Mihajlović i Petar Tankosić.

Nekoliko dana odmora je iskorišćeno za izvođenje vojne i političke obuke u jedinicama Desete krajiške brigade. U vojnoj obuci pažnja je posvećena opisu i upoznavanju raspoloživog naoružanja i oružja dobijenog od saveznika. Ujedno je popravljeno neispravno i sređivano zaplijenjeno oružje. U večernjim časovima vrijeme je posvećivano kulturno-zabavnom životu i održano nekoliko priredaba za borce i narod u nekim potkopaoničkim selima. Na političkim časovima komesari i delegati vodova su govorili šta se dešava na ratištima u svijetu. Rekli su puno povoljnih vijesti: da se Crvena armija približila istočnim granicama Jugoslavije, da je Rumunija kapitulirala i da će to uskoro zadesiti i fašistički režim u Bugarskoj.

U Desetoj krajiškoj bilo je kadrovskih i organizacijskih promjena. Nešto ranije Pero Pilipović je postao zamjenik komandanta Brigade, a Miloš Bajić – komandant Prvog bataljona. Formirana je Prateća četa pri štabu Brigade, a Obrad Češić je postao njen komandir. Vitimir Kovačević je naimenovan za rukovodioca novoformiranog Odsjeka za organizacijsko-mobilizacijske poslove.

Nastupni marš za Užice, Čačak i Aranđelovac

Vrhovni štab NOV i POJ naredio je Operativnoj grupi divizija da krene prema Užicu i Čačku, da

sadejstvuje jedinicama Prvog proleterskog i Dvanaestog udarnog korpusa u njihovom nastupanju kroz zapadnu Srbiju i prema Beogradu. U depeši Vrhovnog štaba 28. avgusta pored direktiva za pokret, istaknuto je slijedeće: „Krvarenje i gubljenje vremena oko nekog gradića nije rentabilno. Za nas je važno dobiti pozicije na terenu, ukoliko šire utoliko bolje. Sad je bitno ovladati strategijskom gredom Rudnik, Suvobor, Sokolska planina, Cer, iz razloga: razbijanje osnovnih četničko-nedićevskih snaga, bržeg nadiranja ka Šumadiji i Beogradu, dobijanja sigurnih oslonaca za naše trupe, stvaranja uslova za novu mobilizaciju, dobijanja vojničkog i političkog efekta... Grupisanje i zadržavanje jakih snaga na Zapadnoj Moravi opasno je i nerentabilno. Taj grkljan je važan za neprijatelja i on će ga žestoko braniti. Dakle, na sektor Rudnik, Suvobor, Povlen u prvo vreme treba izbiti bar sa tri divizije, pa se postepeno širiti ka istoku i zapadu, uvodeći nove snage koje će dolaziti s juga...”

Poštujući ovakvu zamisao, štab Operativne grupe divizija razradio je plan pokreta i približavanja dolini Ibra. Prije pokreta Druga proleterska divizija je izašla iz Operativne grupe, koju su sada sačinjavale Peta krajiška, Sedamnaesta istočnobosanska i Dvadeset prva srpska udarna divizija. Pokret je vršen u tri borbene kolone. Peta krajiška divizija približavala se obali Ibra između Ušća i Biljanovca, na lijevom krilu Operativne grupe divizija. Dvadeset prva srpska se nalazila u sredini, a Sedamnaesta istočnobosanska divizija na desnom krilu. Jedinice Pete krajiške divizije, a i ostale, slomile su otpor neprijatelja na dosta širokom frontu i uspješno forsirale Ibar. Ubijeno je 20 i zarobljeno 70 neprijateljskih vojnika.

Usiljenim maršem, uz manje usputne borbe, Prva, Četvrta i Deseta krajiška udarna brigada su stigle do Užica i odmah uvedene u borbu. Štab Brigade je dobio podatke da grad na Đetinji brane dva puka nedićevaca, jačine oko 1000 ljudi, i neke četničke jedinice čije se brojno stanje nije saznalo. Obavještajni oficir Brigade je vjerovao da su podaci tačni, ali nije znao da se stanje izmijenilo neposredno prije napada, pristizanjem iz Višegrada jedinica 7. njemačke SS divizije „Princ Eugen“, koja je planski pojačavala odbranu Užica i okoline. Deseta krajiška je napadala na sektoru između drumova Užice – Tvrdiće i Užice – Orlovac, Četvrta krajiška sa sjeverne i sjeverozapadne strane grada, a Prva krajiška u zahvatu drumova od Višegrada i Mačkata za Užice. Borba je počela 13. septembra, u 21 sat, i trajala cijelu noć. Bataljoni Prve krajiške na vrijeme su stigli na polazne položaje i krenuli u napad. Četvrta i Deseta krajiška su kasnile skoro tri sata i nisu postigle priželjkivano iznenađenje. I pored toga, streljački stroj Desete krajiške je smjelo nastupao preko Krčagova i Orlovca, osvojio položaje nedićevaca i produžio u grad. Jurišije i bombaši su stigli do fabrike municije i naišli na žestok otpor. Bilo je očigledno da su se neprijateljski vojnici pregrupisali da jedinicama Desete krajiške ne dopuste da se ukline dublje u grad. Napadi i protivnapadi su trajali do osvita zore. Štab Divizije je uvidio da nema izgleda da se Užice oslobodi i brigadama naredio da ustuknu na polazne položaje. U borbi život su izgubili dvojica hrabrih komandira četa Lazar Golić i Božo Kovačević. Golić je, u stvari, teško ranjen i ne dolazeći svijesti umro u brigadnoj bolnici u Darosavi kod Arandjelovca.

U sagledavanju napada na Užice, izvlačenju pouka, štab Divizije i štabovi brigada zaključili su slijedeće: da je potpuni uspjeh izostao zbog jakih njemačkih, nedićevskih i četničkih snaga, suviše dugog i zamornog marša brigada, preduzimanja napada neposredno iz pokreta i nepredviđenog zakašnjenja Četvrte i Desete krajiške brigade.

Operativna grupa divizija je nastavila pokret prema Arandjelovcu i Bukulji. O tome nastupanju Milutin Morača, u svom Ratnom dnevniku, piše: „Sredinom mjeseca Operativna grupa je izbila na prostorije Čačak – Požega – Užice. Kako su snage Prvog proleterskog korpusa u to vrijeme već izbile u rejon Valjevo – Lajkovac – Ljig, Vrhovni štab je ponovo forsirao nastupanje Operativne grupe. Tada je, u cilju neposredne koordinacije dejstava, od Prvog proleterskog i Dvanaestog udarnog korpusa i Operativne grupe divizija formirana Prva armijska grupa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Nastavljajući nastupanje na sjever, Operativna grupa divizija je do 20. septembra izbila na liniju Ljig – Arandjelovac – Topola i povezala se sa jedinicama Prvog proleterskog korpusa».

U Aranđelovpu, na Bukulji i Venčacu

Jedinice Desete krajiške brigade izuzetno su toplo dočekane i ugošćene u selima na području Bukulje i Venčaca. U Darosavi je nastalo pravo narodno veselje, borcima je nuđena tek pripremljena hrana, uz nazdravljanje sa čašicama pića. Srdačni susret je popraćen svirkom harmonike i frulice. Neki mladići su dobrovoljno stupili u borbene jedinice i dobili oružje. Ujutru, 19. septembra, štab Pete krajiške divizije naredio je Prvoj, Četvrtoj i Desetoj krajiškoj brigadi da savladaju neprijatelja u Aranđelovcu, na Bukulji i Venčacu. Prva krajiška je dobila zadatak da osvoji Bukulju i produži u južni dio Arandjelovca. Četvrta krajiška je nastupala sa

sjeveroistoka, preko Velikih livada i Presjeke i obezbeđivala pravac prema Mladenovcu. Deseta krajiška je napadala Venčac i Banju i sprečavala prodor neprijatelja iz Topole. Njoj je sadejstvovala, u rejonu Venčaca i Kapetanovih stanova, Druga šumadijska udarna brigada. Štab Divizije je odlučio da se napad na Arandelovac, u cilju postizanja iznenađenja, izvede u po bijela dana. Uprkos upornom traganju, obavještajci nisu uspjeli da za kratko vrijeme saznaju tačno brojno stanje, raspored, naoružanje, pripremljenost i raspoloženje neprijateljskih jedinica za borbu. Prema nepotpunim podacima je procijenjeno da grad i okolinu brane 2. četnički ravnogorski korpus, jačine od 1200 do 1500 ljudi, 150 do 200 nedićevaca i ljotićevaca.

Da bi se četnici potukli i ovladalo Venčacem, streljački strojevi bataljona su nastupali preko brežuljaka, njiva i vinograda, približavali se neprijatelju i prijetili krilnim obuhvatima. Četnici su pozvani da polože oružje, ali oni to nisu prihvatili i odgovorili su neujednačenom plotunskom paljbom. Uzvratio im je kako nisu očekivali i neki su zanavijek začutili. Uslijedio je juriš i povici da se bradonje hvataju žive. Njihovi tek iskopani rovovi postali su mjesto obračuna i hvatanja za vratove. Ubijeno je 28 najzagriženijih i zarobljeno 19 četnika. Deseta krajiška je izašla na vrh Venčaca, na trigonometar 659 da brani istočne, jugoistočne i južne prilaze Arandelovcu. Da bi se to uspješnije ostvarilo, štab Brigade je odlučio da Drugi i Treći bataljon postave zasjede na drumu između Topole i Arandelovca, na brdovitom i pošumljenom zemljištu, nedaleko od sela Banije. Četvrti bataljon je upućen u Gornju Šatornju da spriječi saobraćaj neprijatelju od Gornjeg Milanovca i ostalih južnih pravaca prema Venčacu i Arandelovcu. Prvi bataljon je zadržan u brigadnoj rezervi.

Neprijateljska motorizovana kolona se pojavila na drumu od Topole i sporo se kretala. Osamdeset vozila štitilo je nekoliko tenkova. Kad je neprijatelj primijećen, komandanti bataljona Bogdan Vukša i Savo Bosnić Bićo trkom su povelili bataljonske kolone da zauzmu položaje i zalegnu u zasjede pored druma u rejonu Banje. O nailasku motorizovane kolone je obaviješten štab Prve krajiške brigade i zatraženo da njegove jedinice sadejstvuju u sprečavanju prodora neprijatelja u Arandelovac. Na ugroženi pravac su usmjereni Prvi i Treći bataljon Prve krajiške. Dva bataljona Prve i dva bataljona Desete krajiške brigade bili su dovoljni, procijenjeno je, da zadrže i odbiju njemački motorizovani puk „Brandenburg“.

Borci Drugog i Trećeg bataljona Desete krajiške su zalegli duž druma kuda je nailazila njemačka motorizovana kolona. Njima je predočeno da primireni i sakriveni čekaju dok crvena svjetleća raketa ne zaleprša iznad njihovih glava. Brujanje motora vozila i tenkova bilo je sve nesnosnije. Najprije se ukazala prethodnica na motociklima i zašla u selo. Očekivana je glavina njemačkog puka na karoserijama kamiona i tenkovi. Nekoliko kamiona sporo je išlo drumom. Sa njihovih karoserija prijetile su puškomitraljeske cijevi da svakog trena mogu zaplamtjeti. Videći neprijatelja u neposrednoj blizini, nekoliko boraca se uzvrpoljilo u zaklonima i šapatima se zapitali zašto vozila propuštaju i ne tuku. Puškomitraljesku Iliji Kecmanu lći najviše je zasmetalo što propušta žive ciljeve i jedva se suzdržavao da ne potegne obarač oružja. Nestrpljivima se trenutno nije mogla objasniti zamisao štaba Brigade da se Nijemci puste da zađu dublje u borbeni raspored bataljona i uspješnije tuku.

Sinula je svjetleća crvena raketa i treperila lepršajući zemlji. Razlegla se zaglušena pucnjava pušaka, puškomitraljeza i protivtenkovskih pušaka. Njemački vojnici su skakali s karoserija i hvatali zaklone pored druma. Neki su pogođeni ostali na karoserijama i tvrdoj prašnjavoj podlozi. Ranjeni su dozivali u pomoć. U prvi mah, iznenađeni i zbunjeni, njemački vojnici su se počeli pribirati i sređivati da odole. Neka vozila je obuhvatio plamen i smrdljivi dim je plutao u visinu. Tenkovi su zastali na zakrčenom drumu i otvarali vatru. Nijemci su žestoko tučeni, ali su se još žešće branili i pokušavali da izmaknu iz dobro pripremljene klopke. Udar su trpjeli i njihovi prednji borbeni dijelovi, koji su naišli na položaje dva bataljona Prve krajiške. Ošamućeni Nijemci su pokušali da izmaknu Zabrežju, ali su sustizani i tučeni. U streljačkom stroju Trećeg bataljona se našao komandant Bosnić i borbe bodrio da protivnika žestoko tuku i uništavaju. Na njega je neočekivano, pritajen u kukuruzima, naletio vojnik u šljemu i teško ga ranio. Nijemci su prelazili u protivnapad da Treći bataljon odbiju od druma i desetakovanoj glavini pomognu da se domogne prolaza za Topolu. Bataljon se vješto povukao u zaklone koje je nešto ranije napustio i zadržao protivnapad protivnika. I Drugi bataljon je odolio protivnapadu, preuzeo inicijativu i jurišao. Nijemci su prisiljeni da bježe prečicama i ostavljaju ranjene i mrtve. Nekoliko njemačkih kamiona, sa začelja motorizovane kolone, da bi izbjegli žestoku vatru Treće čete Trećeg bataljona, skrenuli su s puta i zabrazdili preko njiva. Malo ih je stiglo drumu Topola – Mladenovac. U odbijanju protivnapada i jurišima na Nijemce život su izgubili Milan Cvetković, delegat voda, Žarko Višekruna, delegat voda, Aleksandar Janković i Krsto Radujko. Nekoliko boraca je teže i lakše ranjeno. U bolnici u Valjevu umro je Savo Bosnić Bićo, komandant bataljona, kome je cijela brigada odala dužnu počast za komandantsko umijeće i hrabrost u borbi.

Borba za Arandjelovac je nastavljena. U popodnevnim časovima, 20. septembra, Krajišnici su jurišali na utvrđeno „Staro zdanje“, savladali 250 izdajnika i oslobodili grad pod Bukuljom. U dvodnevni borbama u Arandjelovcu i okolini ubijeno je 136 njemačkih vojnika, 396 četnika i nedićevaca, a zarobljeno 420. Uništena su 3 tenka, 3 oklopna automobila, 4 automobila, 5 topova raznih kalibara i 23 kamiona.

Komandir čete Jovan Radujko na njemačkom tenku

Na osnovu naređenja štaba Divizije Deseta krajiška brigada dobila je zadatak da se zadrži u Banji i Lipovcu, da ugrožava neprijatelja u Topoli i na drumu za Mladenovac. Štab Brigade je uputio obavještajca i grupu izviđača da dobro pretresu drum Oplenac – Mladenovac i procijene koja su mjesta pogodna za postavljanje zasjeda. Na osnovu prikupljenih podataka se pokazalo da njemačka vozila češće prolaze drumom, da ih obezbjeđuju tenkovi, da se mogu sačekati i tući, sa najmanje rizika, u okolini Bacakove ćuprije i kote 188. Komandantima Drugog i Trećeg bataljona je naređeno da postave zasjede pored druma i onemoguće saobraćaj neprijateljskoj motorizaciji. Četvrti bataljon je istovremeno upućen da napadne i tuče neprijatelja u Topoli.

U želji da se brže izvlače na sjever, prema Mladenovcu i Beogradu, njemačke motorizovane kolone i noću su prolazile drumom od Topole. Jednu kolonu su sačekali, noću 20. i 21. septembra, borci Drugog i Trećeg bataljona kod Badžakove ćuprije, potpuno je iznenadili i potukli. Zapljenjena su tri njemačka vozila i ubijeno više njemačkih vojnika. U isto vrijeme Četvrti bataljon je napao neprijatelja u Topoli, osvojio varošicu, ali je nije mogao odbraniti kad su Nijemci stigli iz Kragujevca i izvršili žestok protivnapad.

Štab Brigade je očekivao, poslije uspjele zasjede u rejonu kote 188, da će njemačke motorizovane kolone rjeđe i obazrivije nailaziti, ali... Nijemci su pravilno procijenili da im sasvim može biti prekraćeno izvlačenje prema Beogradu i žurili da izbjegnu najgore. Njihove namjere mogle su se osujetiti osmišljenim iznenađenjima i dobro postavljenim zasjedama. Prvi, Drugi i Treći bataljon su neprimijećeni, koristeći mrak, došli drumu između Topole i Mladenovca i zalegli u zaklone. Najisturenija je bila Treća četa Prvog bataljona, ručnim bombama, puškomitraljeskom i puščanom paljbom izbliza poremeti neprijateljski saobraćaj, izazove pometnju i krkljanac. Na taj način ostalim četama bilo bi olakšano da savlađuju, svako na svome dijelu druma, poremećenu motorizovanu kolonu. Borci su nestrpljivo iščekivali i nagađali da li će neprijatelj naići. Noć je bila prohladna i slabo se vidjelo. Politički komesar Druge čete Trećeg bataljona Nikola Bodiroža i zamjenik političkog komesara Dušan Bates ležali su iza natrulog panja, iščekivanje prekraćivali razgovorom kako da se oživi kulturna aktivnost i ojača pjevačka grupa. A dobrih pjevača, sada zaleglim iza nišana oružja, nije manjkalo. Pjevačkim glasom ranije su se dokazali mnogi, među njima Špiro Radulović, Slobodan Jeličić, Ilija Kecman, Drago Kecman i ostali. Razgovor Bodirože i Batesa prekratili su snopovi svjetla vozila koja su brektala od Topole. U noćnoj tišini moglo se razaznati kloparanje tenkovskih gusjenica i snažna buka motora. Duž zaleglog stroja tri bataljona šapatom je prokolalo upozorenje da se niko ne pomjera iz zaklona.

Izdružena motorizovana kolona sporo se primicala. Neočekivano bi reznuo poneki puškomitraljeski rafal iz kamiona. Nijemci su očigledno nasumice pripucavali da provjere hoće li im neko uzvratiti. Zalepršali su pramenovi magle i smanjivali ionako slabu vidljivost. Motorizovana njemačka kolona usporeno je dolazila i prolazila. Njena glavnina je prepuštena borcima Treće čete da joj zadaju udarac i prekrate hod. Puškomitraljezac Drago Došen nezadovoljan je mrsio sebi u bradu da Nijemci, ako se odmah ne raspali, mogu iskoristiti maglu i nekažnjeno otići u Mladenovac. Njegovu jedva čujnu primjedbu prekratila je komandirova odsječna komanda da se otvara vatra na prilično zgusnute kamione i motocikle. Skoro istovjetne komande su zaređale duž cijelog brigadnog borbenog stroja i okolina je uzavrla od pucnjave i detonacija ručnih bombi. Borci Treće čete su oštetili nekoliko vozila pa su zapriječila drum a neka skrenula u jarak pored druma.

Ohrabren učinkom prvog vatrenog udara svoje čete, komandir Jošan je skočio iz zaklona i komandovao da se juriša. Sustigli su ga Marko Jarić i još nekoliko boraca da njemačke vojnike hvataju žive i razoružavaju. Na drumu, pored oštećenih i zapaljenih vozila, razvila se borba prsa u prsa. Iznenađeni Nijemci su izvlačili deblji kraj i odbijali da se predaju. Njihovi tenkovi, zaobilazeći dijelove zakrčenog druma, koristeći njive i livade, tukući svim raspoloživim oružjem, hitali su najugroženijima u pomoć, glavnini sopstvene kolone i njenom čelu.

Dvije vatrene grdosije su naletjele na borce Treće čete. Nišandžija protivtenkovske puške je nanišanio u čelni tenk i povukao obarač. Zrno je udarilo u prednji teško probojni dio oklopa, blještavo sijevnulo i rikošetiralo u visinu. Ali nišandžija protivtenkovke je ranjen i njegovo oružje je začutalo u času kad je bilo najpotrebnije. U blizini se nalazila referent saniteta Stoja Vujinović, priskočila da pomogne teško ranjenom nišandžiji, stavila mu zavoje preko svježe proključale rane i

zalegla za protivtenkovsko oružje. Prvi hitac je zveknuo u oklop, a slijedeći ošteti čeličnu gusjenicu. Tenk se polukružno zakrenuo i stao. Naredni je zatutnjao naprijed, gusjenicama bacao busenje i birao mete. Naletio je pored komandira čete Radujka, koji se nije dvoumio šta da učini da bi zaštitio grupu boraca, dvadesetak metara dalje, na drumu, koji su bili zauzeti nišanjem i opaljivanjem u neprijateljske vojnike i nisu primijetili šta im dolazi u leđa. Radujko je skočio na pokretnu grdosiju, u namjeri da otvori poklopac vatrene kupole i rafalom automata zaustavi tenkiste. U tome je ometen puškomitraljeskim rafalom iz blizine i teturajući je skliznuo na izbrazdanu zemlju. U grču bola je ugledao hrabrog Marka Jarića i povikom ga upozorio da se pričuva puškomitraljeske palje iz žbuna u blizini. Nijemci su očigledno prelazili u protivnapad i sticali preimućstvo. Bolničarka Mara Sabljic je namjeravala da priskoči nemoćnom komandiru čete da ga pokuša donijeti u zaklon, ali je naišla na ubitačnu puškomitraljesku vatru i tutanj eksplozija nekoliko ručnih bombi. Najbliži drugovi su joj doviknuli da ne srlja u sigurnu smrt i pokušavali nešto drugo da izbave komandira. Komandir voda Branko Radujko je zatražio da ga drugovi štite, da zadržavaju i odbijaju Nijemce da se ne približe komandiru čete i poguren potrčao da mu pomogne. Odbijen je žestokom paljbom pa je zatražio da mu se nekoliko drugova pridruže da zajednički nešto učine i odmah su krenuli. Dočekivani su ubitačnom vatrom, ali nisu zadržani. Komandir voda sasvim se približio komandiru čete da bi ga povukao sa ruba drumu, ali ruka mu je klonula. Jedva je ranjen uzmakao, sa nekoliko ranjenih drugova, da ne

Salić Boja sa bratom, oboje su bili borci brigade

dobiju i smrtonosne pogotke. I saopštio je tužnim glasom da mu se učinilo da komandir Jošan ne daje nikakve znake života.

Usljedilo je naredenje komandanta Brigade, pošto je neprijatelju nanijet osjetan poraz, da se bataljoni obazrivo, štiteći jedan drugom odstupnicu, udalje od drumu koji Nijemci nisu ispuštali iz ruku. Iz izvještaja o ovoj borbi doznaje se da je neprijatelj imao više mrtvih i ranjenih vojnika. Zarobljena su dva Nijemca i sprovedeni u štab Brigade. Uništeno je 10 kamiona i 1 tenk. Deseta krajiška izgubila je komandira čete Radujka, a tri borca su teže i sedam lakše ranjeni.

Štab Divizije naredio je da Deseta krajiška nastavi da djeluje na komunikacije u rejonu Topole, Rudnika, Gornje Trešnjevce i ometa pokrete neprijateljskih motorizovanih kolona. Prije toga Brigada je kratko vrijeme bila u divizijskoj rezervi i borci su malo odahnuli od čestih i teških borbenih okršaja. Predah je izkorišćen, pored ostalog, za popunu jedinica mladim dobrovoljcima iz Šumadije i neke kadrovske promjene. U to vrijeme svakodnevno su dolazili, pojedinačno i u grupama, mladići i djevojke u komande čete i štabove bataljona i tražili da postanu borci s oružjem u ruci. Drugarski i srdačno su dočekivani i raspoređivani u borbene jedinice.

Na novu dužnost je premješten Milovan Batanović Batan, a Vlado Malbašić je postao zamjenik

političkog komesara Brigade. Umjesto poginulog Save Bosnića Biće, dužnost komandanta Trećeg bataljona je povjerena iskusnom i hrabrom Jovi Ševi. Komandir Treće čete Prvog bataljona postao je Milovan Pilipović Dudić.

Osloboćenje Topole i nastupanje prema Beogradu

Štab Brigade ostvario je sadejstvo s jedinicama Crvene armije koje su stigle u rejon Natalinaca, istočno od Topole, da se neprijatelj zajednički napadne i primora da položi oružje. Planom napada bilo je utanačeno da Drugi bataljon ugrozi Topolu sa zapadne, Treći sa jugoistočne i Četvrti sa sjeverne strane. Jedinice Crvene armije ugrožavale su istočnu stranu neprijateljskog uporišta. Borba je započela 12. oktobra 1944. Nijemci su se ogorčeno branili, ali nisu mogli odoljeti snažnom pritisku sa svih strana. Njihove bunkere i utvrđenja dijelom su neutralisale i artiljerijske jedinice Crvene armije. Postojala je opasnost da artiljerija može razoriti istorijski objekat – crkvu na Oplencu, pa je komandant Divizije Morača zatražio da štab artiljerijskih jedinica Crvene armije o tome vodi računa. Nijemci su, naime, imali dobro izgrađene odbrambene položaje na Oplencu, koji se nisu mogli savladati samo bombaškim napadima i jurišnim grupama. Otuda je svaka njihova otporna tačka neutralisana dobro proračunatim elementima da artiljerijska oruđa ne promaše ciljeve.

Bataljoni Desete krajiške smjelo su nastupali, zašli u Topolu i skršili otpor neprijatelja. U gradić su ušle i jedinice Četvrtre motorizovane brigade Crvene armije. Krajišnici su razdragani potrčali u susret crvenoarmijcima i započelo je pravo slavlje.

Poslije zauzimanja Topole uslijedilo je naređenje da se nastupa prema Mladenovcu i Beogradu. Vrijeme je bilo hladno i pogodno za ubrzanije marševanje. Na iznenađenje boraca i rukovodilaca, pojavljivali su se neprijateljski avioni da ometaju pokrete bataljonskih kolona, ali su odbijeni paljbom protivavionskih oruđa.

Na poprištu tek završene borbe u Mladenovcu borci Desete krajiške vidjeli su uništene tenkove, artiljerijska oruđa, leševe njemačkih vojnika i bez zadržavanja su produžili u Vlašku. U pitomom šumadijskom selu uslijedio je predah i srdačan susret boraca i mještana. Štab Brigade, u saglasnosti sa štabom Divizije, izdao je zapovijest za naredno nastupanje i uvođenje bataljona u bitku za Beograd. Borci su upoznati da će užurbano marševati preko Popovića i željezničkom prugom do Zuca, a poslije prema Malom Mokrom Lugu i Mirijevu. Nastupni marš se izvodio prema planu, uz obavezne mjere predostrožnosti i obezbjeđenja. Višečasovni hod je iznurio borce i dosta ih nije moglo prikriti očvidni umor. A moralo se žuriti da se pravovremeno stigne na polazne položaje za napad. Nešto usporenije se išlo od Male Ivanče, noću 14/15. oktobra i osvanulo u Leštanima. Premoreni borci nisu priznavali da su toliko umorni da ne bi odmah mogli u bitku. Komandanti, politički komesari, komandiri četa i vodova bili su zadovoljni raspoloženjem boraca i njihovim zahtjevima da krenu u borbu, koja se uveliko rasplamsavala.

Teške borbe na prilazima Beogradu

Poslije slamanja neprijateljske spoljne odbrane jedinice Prve armijske grupe NOV i POJ i Crvene armije ušle su dublje u Beograd i teške ulične borbe nisu prestajale. U prvi mah je izgledalo da neprijatelj neće dugo izdržati, da će umaći preko Save ili položiti oružje, ali... Iz pravca Smedereva je nastupala njemačka borbena grupa „Štetner" u namjeri da uđe u Beograd, pojača njegovu odbranu i poslije umakne preko mosta na Savi. U kritičnim trenucima jedinice Desete krajiške su trčeći stigle na položaje u Malom Mokrom Lugu i Šugavcu da spriječe pristizanje Nijemaca, drumom od Smedereva, u Beograd i upuštanje u ulične borbe. Borci su odabrali dobre zaklone, čuli žestoku pucnjavu u dubini grada (kod železničke stanice, na Terazijama i Dorćolu). Na Smederevskom drumu niko se nije primjećivao. Pristigla je protivtenkovska artiljerijska jedinica Crvene armije i oruđa tako razmjestila da precizno mogu tući oklopna i ostala vozila na drumu. Borce Prvog bataljona noć je zatekla na isturenom položaju kod Boleča. Komandant bataljona Miloš Bajić i politički komesar Stevo Rokvić su obišli jedinice na vatrenoj liniji da provjere da li je sve u redu i nešto više se zadržali u Prvoj četi. Komandir Dušan Rađenović, politički komesar Gojko Banjac i zamjenici komandira i političkog komesara su izvijestili da su posjednuti položaji pogodni za sprečavanje prolaza drumom i odbijanje neprijateljskog napada. Malo su se pribojavali naleta više njemačkih tenkova koji se ne bi mogli zaustaviti samo protivtenkovskim puškama. Komandant Bajić uzvratilo je da su protivtenkovski topovi crvenoarmijaca pozadi i da će dejstvovati. Duž druma prema Beogradu, dubinski raspoređeni, položaje su zauzeli ostali bataljoni Desete krajiške i, spremni za borbu, čekali.

Spustio se mrak. Duvao je hladan vjetar i smetao borcima. Čuli su se potmulji odjeci uličnih borbi u gradu. Sa Bežanijske kose oglašavala se neprijateljska artiljerija, granatama zasipala Banjicu, Voždovac, Zvezdaru i još neke oslobođene dijelove Beograda. Osluškiivanje boraca odjednom je poremećeno brujanjem automobilskih motora na putu od Grocke. Primijećena su kratka ratna svjetla i ocijenjeno da motorizovana kolona sporo pristiže. Čija li je?... Komandant bataljona je imao na umu da mogu naići i vozila crvenoarmijaca. To se moralo provjeriti. Na drumu se nalazila desetina boraca u zasjedi. Jedan borac je pripremljen da zaustavi čelno vozilo i provjeri ko dolazi. Borci su gledali preko nišana u smanjena svjetla vozila i kažiprste držali na obaračima oružja. Na povik da se stane pred napunjenim oružjem, kočnice prvog vozila su škripnule i točkovi zaparali šljunkovitu podlogu puta. Iznutra je iskočio vojnik sa upaljenom cepnom lampom u ruci i šljemom na glavi. Na komandu da se otvara vatra, uslijedio je pravi uragan i više njemačkih vojnika je pokošeno. Preživjeli su skakali s karoserija i bježali u mrak. Varničenjem kuršuma je zapaljeno nekoliko vozila i plamen je omogućio da se primjećuju vojnici u trku i uzimaju na nišan. Desetar Pajo Bodiroža i nekoliko drugova su željeli da presretnu nekoliko bjegunaca i da ih žive privedu u komandu čete. U toj trci i obračunu desetar je izgubio život, ali i njemački vojnici nisu umakli. Zapaljena vozila su buktinjala dvadesetak minuta i noćna tmina borcima je opet prekratila vidik. Nijemci su to iskoristili, neprimijećeni podišli borbenom rasporedu Prvog bataljona, da jurišaju i krče prolaz u grad. Odjednom su planule puške, puškomitraljezi, zatutnjale eksplozije ručnih bombi i uslijedile komande na njemačkom jeziku da se juriša i napreduje. Iznenađni napad je zadržan i odbijen. U štabu bataljona se očekivalo da se Nijemci neće usuditi da opet napadaju, ali se ubrzo uvidjelo da se čete moraju pripremiti za uzastopne i žešće okršaje. Prvu namjeru i snagu neprijatelja su otkrila trojica zarobljenika, među kojima i jedan oficir, koji su prepadom iznenađeni i savladani. Komandantu i političkom komesaru bataljona njemački oficir je priznao da se jedinice 1. njemačke brdske divizije približavaju Beogradu u namjeri da borbom prokrče put kroz grad i pređu preko mosta na Savi da se izvuku u Srem. U njenoj prethodnici, otkrio je zarobljeni oficir, nalazilo se oko 3000 vojnika i više tenkova. Bajić i Rokvić su se iznenađeni pogledali i time nemušto potvrdili da je to prevelika skupina za njihov isturenje i premoreni bataljon na brežuljcima pored druma. O najnovijim saznanjima je obaviješten štab Drugog bataljona, na položajima pozadi i bliže Beogradu, a njegovim posredstvom i štab Brigade.

Prethodnica glavnine njemačke borbene grupe „Štetner" i dalje nije mirovala. Uslijedili su treći, četvrti, peti i šesti napad na čete Prvog bataljona, koje su izdržale i nisu se pomjerile s položaja. Uspješno su odbijani i napadi tenkova. Nišandžija protivtenkovske je vrebao, koristio treperenje svjetlećih raketa, ali ispaljena zrna nisu mogla prosvrdlati debeli čelični oklop. No, i toliko je bilo dovoljno da se njemački tenkisti uplaše i češće zastajkuju.

U svanuće Nijemci su odlučili da izvedu najžešći udar i da po cijenu najvećih žrtava uđu u Beograd. Prethodno su njihova dva tenka protutnjala pored boraca Prvog i Drugog bataljona, stigli u Aleksandrovu ulicu i bliže Vukovom spomeniku. Tenkovi su propušteni uslijed zabune, jer ih borci Desete krajiške i crvenoarmijci nisu mogli prepoznati. Njihov smjeli prodor je ohrabrio ostale da silovito krenu i potpomažu streljačke strojeve u nastupanju. Prvi bataljon je odolijevao i grčevito se branio. Nijemcima je pridolazilo pojačanje, lagano su preuzimali inicijativu i sticali prednost. Bataljon se našao u neugodnoj situaciji, u stvari dvije čete na valovitom zemljištu između Dunava i Smederevskog druma, kojima su Nijemci ugrožavali bokove i namjeravali za leđa. Komandiri četa i vodova, politički komesari i delegati, štab bataljona bili su rame uz rame sa borcima i odbijali napadače. Ujedno je tražen izlaz iz zagrljaja smrti i ocijenjeno da je najpametnije pretrčati preko druma i uzmicati prema Kaluđerici i Velikom Mokrom Lugu. Iskorišćen je mrak i dio druma bez vozila i tenkova. Komandiri vodova Svetko Češić i Petar Bikić naputili su borce da pogureni pretrče na drugu stranu druma, zauzmu zaklone i prihvate grupe koje su branile odstupnicu. Breša na drumu pravovremeno je iskorišćena i čete su izbjegle opkoljavanje. Poslije su došle u Veliki Mokri Lug da malo odahnu i sačekaju naređenje za naredne pokrete i borbe.

Pristizanje njemačkih jedinica na Zvezdaru, Aleksandrovu ulicu bilo je nož u leđa jedinicama Prve proleterske, Šeste ličke proleterske divizije i ostalim u uličnim borbama u gradu. Nijemci su se morali presresti i potući prije dolaska njihove glavnine iz rejona Grocke, zatim 2.000 motorizovanih vozila, tenkova i brojne artiljerije. Deseta krajiška, Dvadeset prva srpska i Prvi bataljon Četvrte krajiške brigade, razumljivo, nisu sami mogli zaustaviti pravu lavinu dobro uvježbanih vojnika, pristiglih u Mali Mokri Lug, Ludanov šanac i na Konjarnik. Štab Pete krajiške divizije naredio je štabu Četvrte krajiške brigade da se Treći i Četvrti bataljon izvuku iz uličnih borbi u Dušanovoj ulici, kod Električne centrale i bliže Kalemegdanu i usiljenim maršem upute prema Zvezdari da sačekaju i tuku ljutog protivnika. Pripreme za pokret odmah su izvršene i bataljonske kolone su pohitale ugroženom dijelu 1rada. U rejonu Cvetkove kafane bataljoni Četvrte krajiške ostvarili su sadejstvo sa Dvadeset prvom srpskom brigadom i jedinicama Crvene

armije i neprijatelju prepriječili put. Rasplamsala se žestoka borba i satima nije jenjavala. Za to vrijeme jedinice Desete krajiške zauzele su borbeni položaj u Velikom Mokrom Lugu da bočnom vatrom sprečavaju pristizanje pojačanja, drumom od Grocke, njemačkim jedinicama koje su se domogle Aleksandrove ulice. Očevidac razbuktales borbe Milonja Stijović, u svom dnevniku, pored ostalog, zapisao je i ovo: „Oko 12 časova čuje se žestoka borba gore na Zvezdari. Telefonom mi se javio Ljuban Marić da to Nijemci nadiru od Smedereva. Dočekala ih je Peta krajiška divizija. Popeh se na krov zgrade i posmatram Zvezdaru, Zemlja gori. Ključa kao u kazanu. Krajišnici se bore sa Nijemcima. Tu proći neće...”

Borba je trajala cio dan. Nijemci su žestoko napadali i nisu se osvrtali na ogromne gubitke. U pomoć Krajišnicima stigli su tenkovi i artiljerija Crvene armije. U sjećanju na taj stravični dan Jovo Jakšić kaže da se razvila tako ogorčena borba u kojoj su dvije zavađene vojske jurišale i nikako se nije mogao izbjeći žestoki sudar prsa u prsa. Tenkovi crvenoarmijaca u punoj brzini su ulijetali u gomile sumanutih njemačkih vojnika, gusjenicama ih gazili, prorjeđivali vatrom mitraljeza, Krajišnicima pomagali da istraju u odbijanju buljukajurišlija i prelaze u protivjuriše.

Snažna njemačka borbena grupa je poražena na ulazu u istočni dio Beograda, u gornjem dijelu Aleksandrove ulice, ali opasnost od prodora neprijatelja nije sasvim otklonjena. Štab Divizije nije ništa prepustio slučaju. Komandant Morača i politički komesar Materić, sa najbližim saradnicima, bili su neprekidno – na komandnom mjestu u Kumodražu, pratili razvoj borbe, održavali vezu sa štabovima brigada i naređivali šta da se preduzima da se neprijatelj spriječi u nastupanju. Oni su uveče, 16. oktobra, naredili da Deseta krajiška udarna brigada napusti Veliki Mokri Lug i zauzme položaje u rejonu Novog groblja i Karaburme. Posjedanjem pomenutih položaja Brigada je zaštitila cio prostor prema Dunavu i onemogućila nastupanje Nijemaca uzvodno, desnom obalom Dunava, prema Pančevačkom mostu i Beogradu. Nove položaje, bočno od Smederevskog drumu, zauzela je i Dvadeset prva srpska udarna brigada. Na taj način jedinice Pete krajiške divizije: Četvrta i Deseta krajiška brigada i Dvadeset prva srpska udarna brigada, sa jedinicama Crvene armije, postale su neprolazan vatreni bedem u rejonu Zvezdare, Karaburme, Malog Mokrog Luga i Laudanovog Šanca za njemačku borbenu grupu „Štetner”. Prva krajiška udarna brigada je odbijala napade neprijatelja kod Brestovika, ugrožavala njegov lijevi bok i kasnije stigla do Avale.

Borci Desete krajiške užurbano su utvrđivali novoposjednute položaje zapadno od Mirijeva i kote Veliki Vračar. U njihovoj blizini bile su artiljerijske jedinice Crvene armije da im daju neposrednu vatrenu podršku. Protivtenkovski topovi crvenoarmijaca bili su postavljeni s obje strane drumu da direktnim gađanjem onesposobljavaju njemačke tenkove i oklopna vozila. Jutro je bilo prohladno. Borci i starješine Desete krajiške neprestano su osmatrali prilaze periferiji grada i očekivali njemačke jedinice. Na vidiku nigdje živa stvora. Ni pucnji se ne čuju na pravcu odakle se očekuju njemački streljački strojevi i tenkovi. Žešća pucnjava povremeno se razliježe na prostoru između Brestovika i Avale, na položajima koje brani Prva krajiška udarna brigada. Potmula borbena jeka dopire iz centra Beograda i svjedoči da se neprijatelj žilavo brani.

Dan odmiče. Prikriveni u zaklonima i rovovima, borci Desete krajiške znaju da ih neće mimoići sukob s neprijateljem čija se motorizovana kolona izdužila između Grocke i Boleča. Po tome se moglo zaključiti da general Štetner još nije odustao od namjere da svoju borbenu grupaciju izvlači kroz Beograd. Stoga je očekivano da će pješadijske jedinice jurišati lijevo i desno od Smederevskog drumu, slično njihovom pohodu dan ranije, s tom razlikom što su one sada bile brojnije i imale snažniju artiljerijsku i tenkovsku podršku.

U podnevnim časovima razlijegla se buka avionskih motora. Borci su pogledali u nebo i razaznali crvene petokrake na krilima aviona koji su letjeli iz Batana i počeli se obrušavati na njemačku motorizovanu kolonu na drumu između Boleča i Grocke. Učestale su eksplozije avionskih bombi i oglasila se njemačka protivavionska oruđa. Više pogođenih njemačkih vozila je gorelo a lelujavim stubovima gustog modrikastog dima vijagali u visinu. Radosni zbog pojave i nadmoći Crvene armije, borci su poskakali iz rovova i zaklona da ih mahanjem pozdrave i iskažu oduševljenje.

U napetoj situaciji intendanti, ekonomski i kuvari nisu zaboravljali svoje obaveze i dužnosti. Zgotovljena je ukusna hrana i dijeljena jedinicama na položaju. Taman kad se ručalo, na vidiku iznad Mirijeva, na njivama žućkasto obojenim dozrelim plodovima i travom, ukazao se gusti streljački stroj Nijemaca. Pogureni su trčkarali, s oružjem na gotovs u rukama i namjeravali proći prostorom između Dunava i Zvezdare. Komandiri četa i vodova su upozorili borce da se pripreme za odbijanje napadača. Podosta udaljeni, Nijemci su uzeti na nišane i očekivala se komanda za otvaranje vatre. Komandant Brigade Srdić je uspostavio vezu s komandantom artiljerijske jedinice crvenoarmijaca da ostvare solidno sadejstvo i dobio odgovor da će artiljerija najprije raspaliti da prorjeđuje dobro vidljivi streljački stroj neprijatelja. Iza leđa boraca Desete krajiške grunuli su neujednačeni plotuni topova crvenoarmijaca, prilično ih oguljeli, a granate zastrašujuće šišteći posijale dimne bulke u zgusnutom stroju pogurenih njemačkih vojnika. Golim okom se moglo

vidjeti kako se ljudska tijela podižu u visinu i sunovraćuju na zemlju. Artiljerijski vatreni udar Nijemce nije sasvim pokolebao i zaustavio. Oglasila se njihova artiljerija da ih podržava i ujedno neutrališe paljbu artiljerijskih oruđa crvenoarmijaca. Započeo je artiljerijski vatreni dvoboj, stotine granata prelijetalo iznad glava boraca Desete krajiške, neke se rasprskavale pozadi njihove vatrene linije i mnoštvo gelera zvižduvalo na sve strane. Komandir čete Špiro Radulović je upozorio borce da se pripiju uza zemlju i čuvaju ranjavanja. I politički komesar Sreten Jakšić je dovikivao drugovima da ne izvireju iz zaklona. Komandiri vodova, među kojima i Dušan Vukobrat, bili su rigorozniji u opominjanju boraca da se čuvaju i pažnju obrate na streljački stroj neprijatelja. Od siline eksplozija ponekad se teško moglo razaznati šta uzvikuju komandiri, politički komesari, delegati vodova i desetari.

Nijemci su koristili vatru sopstvene artiljerije da mirnije pojačaju streljački stroj, da dobiju podršku više tenkova i silovito krenu. Trkom su pošli da osvoje položaje Desete krajiške i zauzmu Mirijevo. Dočekani su vatrenim uraganom i nisu uspjeli. Nadu su polagali u tenkovski udarni klin i opet krenuli. Protivtenkovski topovi crvenoarmijaca su pomogli Krajišnicima u zadržavanju tenkova da ne pregaze njihove položaje. Tri prednja tenka direktno su pogođeni i pretvoreni u vatrene buktinje. Ostali su manevrisali i tražili zaklone da izbjegnu protivtenkovske granate. Zadržan je i

Dejstvo minobacačkog odeljenja š sremskom frontu

njemački streljački stroj. Nešto kasnije morao je uzmaći da ne doživi krilni obuhvat. Deseta krajiška i dalje je ostala na svojim položajima. Iz Kumodraža u grad je došao i štab Pete krajiške divizije i smjestio se u jednu kuću kod Cvetkove mehane. Komandant Divizije primao je izvještaje komandanata brigada i naredio što dalje da se radi. U svemu tome osnovno je bilo da se dobro drže i brane položaji na ulazu u grad i neprijatelju ne dozvoli da načini neki prodor.

Poslije sagledavanja ukupne borbene situacije i neuspjelih pokušaja da 20.000 vojnika i oficira, s ogromnom ratnom tehnikom i naoružanjem, izvede iz poluokruženja i prođe kroz Beograd u Srem, general-pukovnik Štetner je odlučio da promijeni pravac proboja. Komandantima potčinjenih jedinica je naredio da ostave teška oruđa i vozila, da vojnike povedu od Smederevskog drumu prema Avali i produže prema Obrenovcu. Da bi se prikrla takva namjera, Nijemci su stalno i žestoko napadali i stvarali takav utisak da ne misle odustati od izvlačenja kroz Beograd. Ujedno su bili prinuđeni da brane sopstveno začelje od udara jedinica Crvene armije koje su dolazile drumom od Smedereva i lijevi bok, ugrožen od jedinica Dvadeset prve srpske udarne divizije i Prve krajiške udarne brigade. Štetnerove namjere ipak su otkrivene, u rejon Avale upućene jedinice Jedanaeste krajiške, Šesnaeste i Trideset šeste vojvođanske udarne divizije, jedinice Crvene armije, da potuku njemačku borbenu grupu i tako joj prekrate izvlačenje prema Makišu, Savi i Obrenovcu. Žestoki sudari su se završili desetkovanjem njemačkih jedinica i malo je vojnika umaklo prema Obrenovcu i Šapcu. U toku borbe život je izgubio i njemački general Štetner.

U popodnevnim časovima, 20. oktobra, uspješno je završena bitka za Beograd, u čemu je Deseta krajiška udarna brigada postigla zapažene borbene uspjehe. Prema izvještaju štaba Brigade njeni borci u bici za Beograd ubili su 346, ranili 146 i zarobili 18 neprijateljskih vojnika i oficira. Brigada je imala 12 mrtvih i 39 ranjenih boraca i rukovodilaca. Život su izgubili Todor Bašić, nišandžija protivtenkovske puške, Pajo Bodiroža, desetar, Dragiša Đorđević, Dragoljub Jerinić, Milan Lazić, Dušan Milošević, Dragoslav Nikolić, Miodrag Petrović, Živorad Radosavljević, Joka Reljić, Novica Ružić i Petronije Stanković.

U oslobođenom gradu

Borci Desete Krajiške pridružili su se svenarodnom slavlju u oslobođenom gradu. U tim trenucima već su vođene žestoke borbe ispred Zemuna i na Bežanijskoj kosi. Odjekivale su i topovske kanonade. Sve to nije moglo omesti Beograđane, borce udarnih i proleterskih brigada i crvenoarmijce da se zajednički ne vesele i slave pobjedu. Nešto kasnije uslijedilo je naređenje štaba Divizije da se jedinice Desete krajiške brigade rasporede u Sedmom, Osmom, Devetom i Desetom kvartu da pretraže svaku ulicu i zgradu i hapse sakrivene neprijateljske vojnike i domaće izdajnike. U tom riskantnom poslu borcima i obavještajcima uveliko su pomagali rodoljubivi Beograđani. Uz njihovu pomoć je otkriveno i zarobljeno više njemačkih vojnika u Novom groblju, u okolnim šumarcima, podrumima i na tavanima gradskih kuća, u tunelima vodovodne i kanalizacione mreže.

Znatna pomoć je pružena organima nove narodne vlasti da normalno preuzmu i vrše svoje dužnosti.

Povremeno su održavani zborovi građana i politički rukovodioci Brigade govorili o najnovijim događajima u našoj zemlji i svijetu. U kvartovima su održavane priredbe i igranke. U tome su učestvovali horovi i kulturne sekcije Desete krajiške. Posebno je proslavljena pohvala vrhovnog komandanta Tita Desetoj krajiškoj i ostalim jedinicama za postignute uspjehe u bici za Beograd i nanošenje poraza neprijatelju.

Brigada je učestvovala na smotri Prvog proleterskog korpusa 27. oktobra 1944. na Banjičkom visu kada je vrhovni komandant Tito, u pratnji general-lajtnanta Peka Dapčevića, obišao postrojene jedinice i pozdravio borbenim pozdravom „Smrt fašizmu“. Iz hiljadu grla zaorio se gromoglasni otpozdrav: „Sloboda narodu“. Potom se Vrhovni komandant našao na tribini, postrojenim borcima i rukovodiocima, pored ostalog, rekao i ovo: „Beograd, glavni grad Jugoslavije, tek od sada postaje glavni grad svih Jugoslovena, grad koji će voljeti svi narodi Jugoslavije, grad za koji su prolivali krv svi sinovi Jugoslavije. Odavde, iz Beograda, treba da zrače one ideje vodilje koje su nas nosile kroz ove teške dane – ideje bratstva i jedinstva i ideje o velikoj srećnoj Jugoslaviji...

I u najtežim danima rata, u najstrašnijim ofanzivama, ja sam uvijek mislio u sebi; 'U Beogradu smo otpočeli ustanak, u Beogradu ćemo ga pobjedonosno i završiti'. Taj veliki dan sada je došao..." Ispred Vrhovnog komandanta je uslijedio defile proleterskih i udarnih brigada.

Na prigodan način je proslavljen i 27. godišnjica oktobarske revolucije. Izveden je umjetnički program u bataljonima, a politički komesari su govorili o značaju prve socijalističke revolucije u svijetu. Sedmog novembra komandant Marko Srdić je izvršio smotru jedinica i borcima čestitao praznik. Tom prilikom je govorio Radoje Sekulić Maksa, politički komesar Brigade, a potom započelo veselje boraca i građana.

Pažnja je poklonjena prijemu mladih dobrovoljaca iz Beograda i okoline. Vodio se računa da se oni što prije prilagode vojničkom životu, da se obuču u rukovanju oružjem i pripreme za ratovanje u sremskoj ravnici. Vojna obuka, inače, intenzivno je izvođena u svim jedinicama. Radili su stručni vojni kursevi za komandire i delegate vodova i solidno su osposobljeni za izvršavanje narednih zadataka. Prvi takav kurs je održan u zgradi škole „Vojislav Ilić“.

U novembru je jedinicama podijeljeno oružje sovjetske proizvodnje. Istovremeno je prikupljeno i oružje koje je ranije plijenjeno od neprijatelja. Neki borci teško su se rastajali od trofejnog oružja, pogotovo automata i pištolja, kojima su spretno rukovali i dobro ih upoznali. Uslijedila je intenzivna obuka i ovladavanje tek primljenim oružjem. Izvedena su gađanja bojevom municijom da se borci što više naviknu na dejstvo novog oružja. Izrešetane mete na strelištu su svjedočile da su većina boraca dobre nišandžije.

U borbama na sremskom frontu

Naoružani novim oružjem, neki okićeni ordenima i medaljama, dobijenim za pokazanu umješnost i hrabrost u borbi protiv neprijatelja, svrstani u marševske kolone, borci Desete krajiške 1. decembra 1944. su napustili Beograd i produžili u Srem. Na konačište su stigli u Staru Pazovu i sjutra dan produžili prema Inđiji i dalje. U to vrijeme Brigada je imala skoro 2000 boraca i starješina i njeno brojno stanje stalno se povećavalo pristizanjem mladih dobrovoljaca. Približavanje liniji fronta otežavale su hladne jesenje kiše i stalno natapale odjeću i obuću boraca. Na putu kroz Srem mještani više sela i gradića srdačno su dočekivali i ispraćali borce Desete krajiške. Njihova gostoljubivost najvećma i najbolje se iskazivala nuđenjem toplih prostorija da borci prosuše mokru odjeću, da se ogriju i odspavaju.

Brigada je stigla 11. decembra u Tovarnik da se pridruži Prvoj krajiškoj i Dvadeset prvoj srpskoj brigadi, koje su vodile borbe na zelenoj liniji njemačke odbrane kod Orolika i Slakovaca, u namjeri da savladaju neprijatelja i napreduju prema Jankovcima. Trodnevne žestoke borbe nisu dale

očekivane rezultate. Stoga Deseta krajiška nije uvedena u borbu na pomenutom pravcu. Naredbom štaba Prvog proleterskog korpusa, naime, Peta krajiška divizija dobila je zadatak da neprijatelja napada u rejonu Grabova i Sotina i sadejstvuje jedinicama Šezdeset osmog korpusa Crvene armije, koje su težile da savladaju neprijateljsku liniju odbrane i produže u Vukovar. Napad je izvođen u sklopu ofanzivnih dejstava jedinica Prvog proleterskog korpusa duž cijele zelene linije neprijateljske odbrane od Sotina na Dunavu preko Grabova, Čakovaca, Beraka, Orolika, Djeletovaca, Otoka, Vrbanje do Račinovaca na Savi.

Brigada je preuzela noću 12/13. decembra dio položaja jedinica Crvene armije u rejonu Grabova, u ešeloniranom poretku čekala jutro i uvođenje u borbu. Na njenom desnom krilu bile su jedinice Četvrte krajiške brigade, a na lijevom jedinice Prve proleterske divizije. Štab brigade je naredio da bataljoni nastupaju, poslije četrdesetminutne artiljerijske pripreme prema Negoslavcima i Petrovićima.

Sasvim se razdanilo 14. decembra 1944. kada je Artiljerijska brigada Pete krajiške divizije započela da bombarduje prednji kraj i dubinu neprijateljske odbrane. Komandant Brigade Srdić, politički komesar Vlado Malbašić i njihovi zamjenici, sa komandnog mjesta neposredno iza streljačkog stroja mogli su primjetiti da se granate srućuju na predstražarske položaje, da glavnu odbrambenu liniju prebacuju i podbacuju. Započelo je kontriranje neprijateljske artiljerije i bilo je kasno da se izvrši ozbiljnija korektura. Napetih nerava, priljubljeni uz grudobrane osniženih rovova, borci su pratili šta se događa, čekali da artiljerija istutnji svoje, pa da potrče neprijateljskoj liniji odbrane i jurišaju. Na jurišnoj liniji bili su Treći i Četvrti bataljon.

Minut dva prije osam sati na komandu da se juriša i uskače u neprijateljske rovove i tranšeje borci Trećeg i Četvrtog bataljona su skočili iz zaklona, pogureni trčali i približavali se neprijatelju.

Dočekivani su sasređivanom vatrom iz bunkera i rovova i neki pogodoeni padali. Nevolje su uslijedile ispred prednjeg dijela neprijateljske odbrane, u minskim poljima i kod žičanih prepreka. Sakrivene nagazne i potezne mine često su grominjale, ubijale i ranjavale. Iz streljačkog stroja Trećeg bataljona, već u prvom naletu, izbačeno je više boraca i donekle oslabljena njegova udarna moć. Smrtno su ranjeni Milan Antonić, Jovan Arandelović, Aleksandar Babić, Petar Babić, komandir voda, Milić Bogosavljević, Vukadin Gvozdenović, Živorad Golubović, Vidosava Grozdanović, bolničarka, Vukomir Živković, Rade Jagnjić, Živojin Jovanović, Nikola Jovanović i Mladen Lukić.

Gubici nisu zadržali četvu, s komandir Perom Sopićem i političkim komesarom Sretenom Jakšićem, da savlada minska polja i žičane prepreke i stigne neprijateljskim rovovima i bunkerima. I na ovom prostoru vatrena nadmoć i nepopustljivost neprijatelja stalno su dolazili do izražaja.

Ređali su se dvoboji ručnim bombama, uskakanje u rovove, obračuni kundacima i bajonetima. Njemački vojnici su ginuli i uzvraćali punom mjerom. Gubici Krajišnika su se povećavali. Teško je ranjen komandir Pero Sopić i jedva je iznijet ispod kiše kuršuma. Smrtne rane nije izbjegao, predvodeći jurišije, politički komesar bataljona Mile Plečaš i onesviješten je dovučen u najbliži zaklon. Bolničarka mu je previla teške rane, stavila ga na nosila, uputila dalje od vatrene linije, ali rane nije prebolio. Svaki naredni korak naprijed skupo je plaćen. Smrtne pogotke nisu mogli izbjeći Čedomir Manojlović, Živojin Marjanović, Svetislav Milošević, Radovan Ostojić, Božidar Petrović, Mujo Pobrić, Milorad Savetić, Petronije Stanković, Jovan Trubarac, Borisav Cekić, Dragoljub Vojinović, Mićo Vojinović, delegat voda, Stevo Đukić, komandir voda, i Velimir Golubović.

Naizmjenični juriši su nastavljeni, ali neprijateljska odbrana nije popuštala. Uslijedili su protivnapadi Nijemaca i obostrani gubici su rasli. Iz dubine odbrane neprijatelju su pristizala pojačanja i paljba je pojačavana. Artiljerijske i minobacačke granate su dolijetele u borbeni raspored Desete krajiške, preoravale osniženenu smrzu zemlju, ranjavale borce i starješine. Na meti neprijateljskih minobacača najčešće su bila puškomitraljeska i mitraljeska gnijezda i nekoliko nižancija nisu mimoišle pregršti gelera. Smrtno su ranjeni komandir i politički komesar Minobacačke čete, Dušan Češić i Milan Gavrilović. Prorijeđeni streljački strojevi bataljona trenutno nisu imali izgleda da savladaju očigledno nadmoćnijeg protivnika i produže u dubinu njegove odbrane. Očekivani uspjeh nisu postigle ni susjedne jedinice – Četvrta krajiška na desnom i Prva proleterska na lijevom krilu vatrene linije. Štab Divizije, vidjevši kako se neprijatelj žilavo brani i prelazi u protivnapade, dozvolio je štabovima Desete i Četvrte krajiške brigade da najugroženijim bataljonima dopuste da izmaknu na polazne položaje, da se tu pregrupišu i pripreme za naredne napade. Povlačenje je vršeno u nepovoljnim okolnostima, preko brisanog prostora, uz zadržavanje neprijateljskih juriša i gubitke u mrtvima i ranjenima. U zaklonima i rovovima se vidjelo da su tukući i odbijajući neprijatelja pali Petar Krstić, Zlatija Matorčević, Radmila Milošević, komandir voda Jovo Radanović, zamjenik komandira čete Đuro Radun, komandir voda Kosta Stanković, Nikola Stevanović, desetar Milisav Hajduković, Nikola Cvetković i zamjenik političkog komesara čete Obrad Škrbić.

Kad je mrak prekrrio Sotin, Grabovo i obližnju pustaru, mjesta na kojima je proliveno dosta krvi, komandanti brigada Marko Srđić i Vid Bodiroža Vicuka, sa članovima svojih štabova, isplanirali su naredni napad, uz podršku artiljerije i minobacača, u namjeri da se noću učini ono što se danju nije moglo. Priprema napada Desete i Četvrtke krajiške brigade bila je sasvim u skladu s planiranim ofanzivnim dejstvom svih jedinica Prvog proleterskog korpusa i namjerom da se osvoji zelena linija neprijateljske odbrane.

Poslije ponoći oglasili su se topovi i minobacači. Streljački strojevi Desete krajiške koristili su njihov učinak i stigli na jurišnu razdaljinu. Kad je bljesak eksplozija prestao, komandiri vodova i četa povelili su borce da jurišaju. Među prvima su hitali Lazo Berga, komandir voda, Miloš Bačić, Ratko Trkulja, zamjenik političkog komesara čete, Petar Babić Pećo, komandir voda, Dejan Bilbija, Dragomir Gavrilović, desetar, Bosiljka Dragojević, bolničarka, Miloš Drakulić, Nenad Đurović, Milan Jovanović, Lazar Vasić, Zdravko Đurić, Darinka Maglov, referent saniteta, Božidar Ilić, Živko Jovanović, Strahinja Knežević, Miodrag Kosijer i Tihomir Lazarević. Dijelom načete artiljerijskim i minobacačkim bombardovanjem, neprijateljske jazbine opet su oživjele vatrom, ubitačnijom i preciznijom nego u prethodnim napadima. Streljački strojevi su primoravani da zastajkuju, da se povijaju i traže „zaklone. Mnogi borci su, prilegli na osniježenu zemlju, mjerkali razdaljinu do žičanih prepreka i birali priliku da se trkom stuše u prve neprijateljske rovove. U napadima nije se prošlo bez žrtava. Život su izgubili Vukašin Marković, Bogdan Matić, Radmila Milašinović, Živorad Minić, desetar, Vukašin Mirković, Dragoljub Mitrović, Živorad Mihić, Božidar Pavlović, Uroš Rodić i Stevan Stevanović. Neprijateljski vojnici nisu se zadovoljili zadržavanjem i odbijanjem juriša Krajišnika i jednom su neočekivano skočili iz rovova da se protivnapadom oslobode niza uzastopnih pritisaka. Dočekani su udarcima kundaka i bajonetima. Praštali su i pištolji. Njemački vojnici su trpjeli gubitke, uvidjeli da ne mogu naprijed, brzo se pokolebali i odstupili. Na bojištu su ostavili više mrtvih i ranjenih.

Borbe su nastavljene i narednog dana, ali se ništa bitnije nije izmijenilo na pravcu napada Desete krajiške brigade. Potom je uslijedilo naređenje štaba Divizije da se ona uputi u Podgrađe na Bosutu da se oporavi od izuzetnih borbenih napora.

Krvarenje kod Otoka

Štab Prvog proleterskog korpusa nije odustajao od napada na zelenu liniju neprijateljske odbrane na sremskom frontu i nastupanja u njenu dubinu, do Vinkovaca, Županje i Vukovara. Osnovni cilj napada bio je: da se ugrozi i parališe značajna željeznička i drumska komunikacija između Brčkog i Vinkovaca, kojom se koristila nemačka Grupa armija „E“, jačine oko 440.000 vojnika i oficira, pod komandom general-pukovnika Lera, da joj se oteža i prekрати izvlačenje iz doline Drine i sjeveroistočne Bosne. Zapoviješću štaba Prvog proleterskog korpusa je naređeno 22. decembra 1944. da se izvrši napad na neprijateljsku liniju odbrane od Bosuta do Otoka i dalje prema Sotinu i Dunavu. Prva krajiška brigada je upućena da napadne željezničku stanicu kod Otoka i drum prema Privlaku. Četvrta krajiška je preuzela dio položaja jedinica Dvadeset prve srpske divizije, na sektoru Skele i kote 83, sa zadatkom da ovlada željezničkom prugom i drumom između Privlake i Otoka i zauzme Privlaku. Deseta krajiška i Prva jugoslovenska brigada bile su u divizijskoj rezervi, u selu Nijemcima i spremne za uvođenje u borbu. Artiljerijska brigada je postavila oruđa u blizini Komletinaca da vatrom neposredno potpomažu Prvu, Četvrtu i Desetu krajišku i Prvu jugoslovensku brigadu u toku višednevnih napada.

U očekivanju naređenja za pokret na vatrene položaje, u jedinicama Desete krajiške vrijeme je korišćeno za izvođenje intenzivne obuke, da se mladi borci što više naviknu na podilaženje neprijateljskoj liniji odbrane, umješnom prebacivanju, upotrebi ručnih bombi, automatskog i ostalog oružja, da se bolje pripremljeni suoče s ljutim protivnikom i umješno mu doskoče. Uveče, 23. decembra, komandant Brigade Srđić je naredio da Drugi i Treći bataljon hitno krenu na vatrenu liniju, sjeverno od Otoka, na desno krilo Četvrtke krajiške udarne brigade, da joj sadejstvuju u napadu na neprijateljske položaje i nastupaju prema Privlaku. Cijela Deseta krajiška, naime, dobila je precizan zadatak da njene jedinice savladaju neprijateljsku odbranu, da pređu preko druma između Otoka i Privlake, da ovladaju dobro branjenom Šumicom, izvrše uklinjavanje i parališu saobraćaj na željezničkoj pruzi i drumu za Vinkovce.

Borci su žurili da što prije stignu na odredište. Lepršao je gusti i mokri snijeg. Skrame leda okivale su močvarno zemljište. Drugi bataljon trkom se rasporedio i ušao u borbeni okršaj u trenutku kad su Nijemci i ustaše jurišali da borce Četvrtke krajiške odbiju od dostignute linije. Dvije čete su suzbijale napad neprijatelja, a jedna je zadržana u bataljonskoj rezervi. Komandant Vukša nije imao ukupan pregled borbene situacije i obazrivo je izdavao naređenja. Komandiru Vidu Miljeviću je rekao da njegova četa napada neprijatelja koji je nastupao od Privlake, a komandiru Bogdanu

Obradoviću da streljački stroj vodi prema obližnjoj šumici i da je pokuša osvojiti.

Dok su komandant i politički komesar bataljona brinuli o usklađivanju napada i trenutno bili s četom u rezervi, zamjenik komandanta Stevan Vekić je išao sa streljačkim strojem i prvi ušao u šumicu. Iza stabala je primjetio vojnike pod šljemovima, automat podigao u visinu očiju i povukao obarač. Na taj način je preduhitrio jurišnu grupu Nijemaca da ne uskoče u streljački stroj čete u nastupanju i nekog borca živa odvuku u svoju jazbinu.

Kad nisu postigli željeno iznenađenje, Nijemci i ustaše su požurili u napad da odbrane šumicu, da se oslobode neočekivanog pritiska i zaštite dubinu sopstvene odbrane. Nastupali su dosta smjelo. Na njihovu pojačanu vatru jedinice Drugog i Trećeg bataljona su uzvraćale istom mjerom i trenutak ih uspjele zadržati. Dok se žestoka borba razgarala, u okršaj su uvođeni Prvi i Četvrti bataljon da se napadači uspješnije osujećuju i odbijaju nazad. Nijemci su upotrijebili minobacače, postavljene pored nasipa željezničke pruge, slali granatu za granatom u borbeni raspored četa. Nekoliko boraca je teže i lakše ranjeno i teško su sklonjeni ispod ubitačne vatre. Nijemci su iskoristili minobacačku podršku i jurišali. Čete su se našle na pravoj mucu da ih odbiju, nekako odoljele na dostignutoj liniji i nastavile da odbijaju mjestimično ponovljene napade. U zadržavanju protivnika živote su izgubili Miroslava Babović, Stevan Vekić, zamjenik komandanta bataljona, Vladimir Gentić, puškomitraljezac, Gojko Grubor, komandir voda, Franc Debeljak, puškomitraljezac, Vlastimir Dinčić, Svetolik Đojinčević, Dušan Živković, Stanko Janković, Živorad Kalović, mitraljezac, Stevo Karanović, komandir čete, Jovo Knežević, zamjenik političkog komesara čete, Branko Kovačević i Dušan Kostić.

Procjenjujući da žestina neprijateljskih napada neće olako popustiti, komandant bataljona Vukša je naredio komandirima i njihovim zamjenicima da se čete, štiteći jedna drugu, povuku malo unazad, na pogodnije položaje i nastave da odbijaju protivnika. Gusti mrak dobro je došao da se to učini skoro neprimjetno i sa malo gubitaka. Novoposjednuta linija je ponudila više plitkih rovova za zaštitu i usamljena hrastova stabla. Rovovi su nešto značili dok neprijateljske jurišne grupe, poslije krčenja prolaza eksplozijama ručnih bombi, ne potrče na njihove grudobrane. U tako neugodnim prilikama se događalo da neki mlađi i neiskusni borac, nenaviknut da gleda smrti u oči, zbunjen pokuša umaći i obično je postajao meta protivničkih kuršuma.

I na pravcu napada Trećeg bataljona bilo je naizmjeničnih protivnapada i juriša. Treća četa, s komandirima Špirom Radulovićem i političkim komesarom Mladom Vučkovićem, našla se ispred neprijateljskih bunkera i rovova i pokušavala da ih osvoji. Nijemci su se vješto i grčevito branili. Aktivirana ručna bomba šišteći je doletjela i bubnula pored glave komandira Radulovića.

Instinktom iskusnog ratnika, on je bombu zgrabio i vratio da prepriječi put četvorici napadača. A onda je pritegao automat, nišanio, opaljivao, istovremeno komandovao i mlađe drugove upućivao kako da odolijevaju i očuvaju prisebnost. Održavao je vezu s komandirima vodova, tražio da desetine bombaša, prema potrebi, mijenjaju mjesto, da sprečavaju otvaranje breše i uklinjavanje protivničkih jurišnih odjeljenja u streljački stroj čete, premorene u višerasovnim sudarima.

Vrijeme je sporo odmicalo na isturenim i ugroženim položajima. Nijemcima su dovodili pojačanja i pripremali siloviti udar. Najprije se oglasila njihova artiljerija i minobacači. Eksplozije granata blješteći su preoravale položaje bataljona Desete krajiške. Smrtonosni geleri ranjavali su borce, priljubljene uz smrzlu zemlju, riješene da ne uzmiču i da sačekaju vojnike pod šljemovima, pogurene u prikradanju, slične sablastima i pripremljene za žestok obračun. Strpljivo se čekalo da oni priđu nadohvat bajoneta i ponegdje im se išlo u susret. U tim noćnim prepadima isticali su se Momir Zajić, Čedomir Alempijević, Stanislav Adamović, Vidoje Bošković, desetar, Gojko Grubor, komandir voda, Živko Milićević, Laza Čedanović, desetar, Dmitar Krivokapić, komandir voda, Jovan Kantar, Lazar Torbica i ostali. Komandiru Stevi Karanoviću se dogodilo da se sudari i uhvati ukoštac s njemačkim podoficirima i počelo je gušanje u kaljuzi. Obojici je ispalo oružje i goloruki su se obračunavali. U jednom trenutku Karanović je dobio žestok udarac u sljepočnicu i nije popustio. Na kraju je smogao toliko snage da žilavog protivnika ošamuti snažnim udarcima i ponese komandiru čete da ga obraduje „živim jezikom“, ali nije imao sreće. Grupa Nijemaca sakrivenih iza slabo uočljivih žbunova, otvorila je vatru iskosa i pogodila svoga podoficira. Karanović je ostavio omlitavjelo tijelo i požurio drugovima na vatrenoj liniji.

Moralo se izdržati

Usljedio je odlučan protivnapad njemačkih vojnika, podržvanih tenkovima, u namjeri da bataljone Desete krajiške odbiju na polazne položaje. Na pravcu njihovog glavnog udara našao se Drugi bataljon, a i ostali su žestoko napadani. Ogorčenoj borbi teško se mogao sagledati ishod i koliko će žrtava uzeti. Razjarenim Nijemcima, njihovim tenkovima koji se se približili i neposredno tukli topovima i mitraljezima, smjelo su se suprotstavljali Vid Miljević, komandir čete, Branko

Kovačević, Jovan Kocić, Milorad Malenović, Rade Labus, komandir voda, Dragoslav Nedić, Stojadin Petrović, Branko Rakić, Vukadin Ristić, Momirka Savić, Momčilo Savić, Đuro Šumonja i ostali. U odolijevanju brojnijim napadačima neki borci su smrtno ranjeni, a neki lakše, ali nisu uzimali sa vatrene linije. Komandant Vukša i politički komesar Kovačević bili su u streljačkom stroju, uvidjeli da neprijatelju pristižu pojačanja i da se čete teško mogu odbraniti na dostignutoj liniji. O tome je Vuška obavijestio komandanta Brigade i tražio odobrenje da se čete povuku. Uslijedio je kratak i jasan Srdićev odgovor da se izdrži po svaku cijenu i da on dolazi na borbeni položaj.

Komandant Brigade je stigao u teško opisivi krkljanac, nastojao da sagleda ukupnu borbenu situaciju i komandantima bataljona naređuje šta da se čini. Iza leđa mu se nalazio odvažni telefonista zvani Cicula, sa teretom u rukama i na leđima, uvijek spreman da uspostavi telefonsku vezu s komandantima bataljona i slušalicu pruži komandantu Brigade. Duž položaja brzo je prokolalo da se komandant Srdić nalazi na vatrenoj liniji i da odstupanja nema. Do preokreta je najprije došlo na pravcima odbrane četa Drugog bataljona. Komandiri četa i vodova i politički komesari povelili su borce da protivnapadom osvoje dio terena koji se nešto ranije morao napustiti. Poslije kratkog dogovora i pripreme odabrani su najpogodniji prilazi zaustavljenom neprijatelju i uslijedio je žestok juriš. Njemački vojnici nisu mogli zadržati i odbiti nalet Krajišnika i pružajući otpor izmicali su nasipu željezničke pruge. Njih su gonili, pored ostalih, Milan Maričić, Zdravko Mijajilović, Bogdan Petrović, Zvonimir Petrović, Milorad Prokić, Radmila Radenković, Vladimir Sentić, zamjenik političkog komesara bataljona, Ljubomir Stojanović, Žarko Stojić, Desimir Stojković, desetar, Ljubomir Stojković, Đuro Begović, Aleksandar Brčić, Ljubisav Veljić, Milan Gajić, Milorad Drašković i Petar Žarković. Štab bataljona nije skrivao zadovoljstvo zbog djelimičnog uspjeha, ali je preduzeo mjere da se borci dobro pripreme za odbijanje uobičajenih iznenadnih protivnapada.

Ujutru je komandant Brigade naredio komandantima Prvog i Trećeg bataljona da neprijatelja protjeraju s druma između Otoka i Privlake, da se uporno napreduje i stiče preimućstvo u trenucima kada se glava gotovo nije mogla čestito podići iz zaklona i osmotriti okolina. U kiši kuršuma komandir čete Dušan Rađenović je procijenio da se jednom jarugom, istina punom vode ispod ledene pokorice, može neopaženo proći, ukliniti u neprijateljsku odbranu i razlazom boraca lijevo i desno ugroziti njeni bokovi. O rizičnom poduhvatu komandir se posavjetovao sa svojim zamjenikom Svetkom Češićem, uvijek spremnim da bude na čelu streljačkog stroja i izvršava najteže borbene zadatke. Ojačanoj bombaškoj grupi pridodato je više puškomitraljeza i nekoliko protivtenkovskih pušaka. U njoj su se našli, pored ostalih, Božidar Đerimović, Lazo Petrović, Dušan Uzelac, Dragoljub Stevanović, Džemo Fazlić, Oskar Smegar, Božidar Srećković, Zlativoje Milojević, Milan Vukmirica, da oprezno nastupaju. Komandir Rađenović prvi je išao jarugom i pazio da ne nagazi neku minu iznenađenja. Češić je ostao na vatrenoj liniji i vodovima, raspoređenim lijevo i desno, naredio da naizmjeničnom paljbom privuku protivnika. Borba se razgorjela duž cijele dobro branjene komunikacije i neprijatelj se nije dao savladati. Bombaška grupa, istina, načela je neprijateljsku odbranu, ali se početni uspjeh nije mogao potpuno iskoristiti.

Komandant bataljona Miloš Bajić usmjeravao je napade iz neposredne blizine i uvidio da se trenutno najpametnije zadržati u zaklonima i rovovima u blizini neosvojivog druma i željezničke pruge i spriječiti bilo kakav saobraćaj između Otoka i Privlake, uporišta koja su branile hiljade njemačkih vojnika, ustaša i domobrana. Neprijateljska artiljerija i minobacači često su dejstvovali i razarali ionako nedovoljno fortifikacijski utvrđene položaje jedinica Desete krajiške. Nisu izostajali i naleti njemačkih jurišnih grupa. Štab Brigade je uvidio da se duže ne može ostati u stanju iščekivanja u blizini značajne neprijateljske komunikacije i naredio da se izvrše pripreme za napade u večernjim časovima. Premorenim i neispavanim borcima je objašnjeno da je to neminovno, da se time načinje neprijateljska zelena linija odbrane kod Vrbanje, Otoka, Privlake, Djeletovaca, Beraka, Orolika, Čakovaca i Sotina na Dunavu.

Uveče je Treći bataljon, pošao na neprijatelja na drumu u rejonu Privlake, u namjeri da ga savlada i produži prema željezničkoj pruzi, da je pokida i onesposobi za saobraćaj. I čete Prvog bataljona istovremeno su napadale i štitile pravac od Privlake. U nepovoljnim borbenim uslovima, trpeći gubitke, dijelovi Trećeg bataljona osvojili su dio druma i uporno prilazili nasipu željezničke pruge. Jedinice njemačke borbene grupe „Burgenmajster" dobile su zadatak da pohitaju da zatvore prilaze pru.ži. Njima su pridodati tenkovi i teška borba se rasplamsavala. Streljački stroj Desete krajiške morao se povući nešto unazad od druma Otok – Privlaka da izbjegne nalete tenkova koji su podržavali napade sopstvene pješadije. Tenkovi su birali manje podvodno zemljište, kretali se smjelije, nastojali da raskinu vatreni lanac Krajišnika i produže u Komletince. Sačekivali su paljbom protivtenkovskih pušaka i ručnim bombama. Stevan Mirković, smjeli sedamnaestogodišnjak, predvodio je grupu bombaša u zaustavljanju tenkova koji su stali, ali su i dalje tukli iz topova i mitraljeza. Jedna granata je eksplodirala blizu Mirkovića i bacila ga u vis. Iz glave mu je potekla

krv. Ležao je nepomično. U pomoć mu je pritrčala bolničarka Dara, previla mu ranu, a potom je prenet u bataljonsko previjalište.

Jedan tenk je pogođen u osjetljivi dio i motor se ugasio. Zamjenik komandanta Brigade Pero Pilipović se našao u blizini i borcima doviknuo da njemačkim tenkistima ne dozvole da iskoče napolje i strugnu u noć. A nišandžija, vozač i komandir, uplašeni u tjeskobi oklopa, otvarali su vratašca i vrebali priliku da iskoče. Učinili su to u času kad se najmanje očekivalo. Zrna su zapljuštala da ih spriječe. Vozač tenka se zateturao, jauknuo, zatražio pomoć i pao. Svjetleće rakete naizmjenično su šištale u visinu i osvjetljivale ravničarski predio. Borci su dobro vidjeli oštećeni tenk i ranjenika pored njegovih točkova. Dvojica odvažnih, Ilija Jurić i Dušan Radujko, štice vatrom oružja svojih drugova, dopuzali su tenku, ranjenika dograbili i ponijeli. On se počeo opirati, ali je umiren, donijet u tranšeju i previjen. Na pitanje kojoj jedinici pripada, koliko tenkova djeluje, on nije ništa otkrio. Ubrzo je stavljen na nosila i odnijet u brigadnu ambulantu. Kad je vidio da mu se ukazuje pomoć i da se s njim korektno postupa, zarobljenik je priznao da su na front kod Otoka i Privlake stigle, 23. i 24. decembra, znatna njemačka pojačanja i borbena grupa „Burgenmajster“, da se tek pristigle jedinice odmah uvode u vatrene okršaje. Nastalo je kratko varljivo zatišje. Na iznenađenje većine boraca Desete krajiške oružja neprijatelja su čutala i mogao se čuti šapat podzemnih voda. Jedino su granate za uznemiravanje ponekad ocrtavale crvenkasti luk i grominjale u blizini linije fronta. Neočekivano zatišje borcima je dobro došlo da malo pridrijemaju sklupčani u plitkim rovovima i zaklonima. Komandant Vukša je predosjećao da zatišje može da preraste u iznenađenje i pravu vatrenu buru, komandire četa upozorio da se pojača budnost i pažljivo motri na neprijateljsku liniju. Primjetivši da neke borce savlađuje san, on je zahtijevao, zajedno sa političkim komesarom Kovačevićem, da se oči ne sklapaju i oružje drži na gotovs.

Protivnapad Nijemaca nije uslijedio, kako se očekivalo, samo s čela. Oni su planirali da zađu pozadi položaja Desete krajiške brigade, da joj udare u leđa i stvore pometnju. Bataljon Nijemaca je potisnuo četu boraca Prve jugoslovenske brigade, trkom prošao kroz stvorenu brešu, našao se neočekivano za leđima glavnini Desete krajiške i otvorio uragansku vatru. Napad je istovremeno uslijedio s čela, od drumca Otok – Privlaka. Nijemci su smišljeno namjeravali da vatretnim obručom stegnu i unište bataljone Desete krajiške. U sumagličastom praskozorju počela je borba prsa u prsa. Nijemci su se prikradali komandantu Srdiću i željeli ga živa uhvatiti. Vezista Cicule je primjetio pogurene siluete iza leđa i komandantu doviknuo da se napadači prikradaju. Obojica su utrčali u obližnji šumarak i sreli grupu boraca koji su se povlačili. Kad je doznao da je to četa Trećeg bataljona, komandant Srdić je naredio da slušaju njegovu komandu i poveo ih u susret Nijemcima koji su dolazili s leđa. Napadači su zbunjeni i nastao je pravi krkljanac. Pristizale su ostale čete Trećeg bataljona i kratkotrajni metež je prerastao u siloviti obračun. Pljuštali su udarci kundacima, plamtjelo oružje i korišćeni bajoneti. Nijemci su stigli do protivtenkovskih topova i tamo se odvijala prava drama. Komandir baterije je povikao da odstupanja nema i da se oruđa ne smiju ostaviti. Nijemci su trčali da savladaju nišandžije i punioce. Štitovi topova nisu bili dovoljan zaklon artiljercima da izbjegnu pogotke iz neposredne blizine. Rafalom je presječen najmlađi artiljerac Mitić u trenutku kad je protivtenkovskom puškom pokušao da zaustavi njemačke vojnike. Nišancija Moša Jovanović, čiji se rođeni brat Dragomir nalazio u streljačkom stroju Trećeg bataljona, vješto se udaljio od oruđa, često nišanio i opaljivao u bok grupi Nijemaca. Neki su padali, ali se ostali nisu dali zaustaviti. Zaplijenili su topove i mogli ih okrenuti u leđa borcima koji su odbijali napade s čela.

Bogdan Vukša, komandant bataljona

Komandant brigade Marko Srdić, politički komesar Vlado Malbašić, zamjenik komandanta Pero Pilipović, obavještajac Kosta Kovačević i ostali rukovodioci tukli su napadače iz neposredne blizine, mnoge oborili, borci tako podsticali da izdrže u okršaju kakav se nije očekivao. Njima su se pridružili Ante Bajić, Borisav Vučićević, Milan Đurović, Vidoje Bošković, Bogoljub Jeremić, Ljubivoje Jovanović, Borivoje Živković, Ratko Marković, Vladimir Mladenović, Radoslav Radosavljević, Petar Pavić, Kostadin Todorović, Marinko Matić, Marko Todorović, Vera Jeftić, Slavko Popović, Dragica Stričević, Simo Savić, Dragomir Popović, Miodrag Ivković i drugi.

Komandir protivtenkovske baterije nikako se nije mogao pomiriti da Nijemcima\ prepusti topove i druge je pozvao da ih preotmu. Oni su prihvatili poziv, skočili iza nasipa poljskog puta i obazrivo nastupali. Naprijed su grabili nišandžije i poslužiocci, naišli na nekoliko Nijemaca, ostavljenih da čuvaju zaplijenjene topove, sasvim ih iznenadili i savladali.

U prvoj liniji rovova bilo je najteže. Nijemci su uspjeli da uskoče u neke tranšeje i tukli paljbom iz automata. Komandanti bataljona, komandiri i politički komesari četa i njihovi zamjenici istovremeno su odbijali protivnapade i jedinice upućivali da nepopustljivo tuku. Kad je paljbom iz pištolja ubio dvojicu napadača, politički komesar Mihailo Kovačević našao se trećem na nišanu, izbjegao smrtonosni pogodak i pištolj podigao u visinu očiju. U tome trenutku odjeknuo je pucanj od obližnjeg drveta, iz sumaglice, kuršum pogodio pištolj u komesarevoj ruci i sasvim ga uništio. O završetku ove dramatične borbe kod Privlake i Otoka, komandant Pete krajiške divizije Milutin Morača je napisao u ratnom izvještaju i ovo: „Oko 7 časova, 25. ovog mjeseca, bataljon – neprijateljski, koji se provukao i spojio sa malom grupom Nijemaca u sjevernom redu kuća Ozdančević stanova – zašao je neopaženo kroz šumu i napao dijelove u šumi zapadno od ovog reda kuća – Ozdančevog stana. Poslije prvog naleta neprijatelja, iako malo zbunjeni, naši su se pribrali, pomiješali sa neprijateljem i uspjeli su da ga uz teške gubitke vrte nazad, na sjever, ka šumi Ripači. Iako desetkovan, ovaj neprijateljski bataljon je u toku dana više puta pokušavao da napada, ali bezuspješno...”

Iznenadni ofanzivni napadi neprijatelja

Poslije višednevnih žestokih okršaja na prilazima Otoku i Privlaku, znatnih gubitaka, premora boraca i starješina, jedinice Desete krajiške brigade su povučene sa prve borbene linije, 26. decembra 1944, u Podgrađe na Bosutu, da se odmire, oporave i pripreme za naredne teške borbe. U pitomom sremskom selu borci su skromno proslavili Novu 1945. godinu, primili brojne darove i čestitke, pristigle iz Srema, Beograda i Srbije. Uobičajene pjesme i veselja, međutim, nije bilo, iz prostog razloga što nije utihnula žalost za drugovima koji su nedavno izgubili život u napadima i odbrani kod Otoka i Privlake.

Šestodnevni odmor i pripreme za odlazak na liniju fronta brzo su prošli i uslijedio je pokret. Deseta krajiška brigada 2. januara 1945. noću je stigla na nove položaje, u rovove i tranšeje kod Sotina, započela čarke i sukobe s neprijateljskim izviđačkim grupama i ojačanim patrolama. U skoro svakodnevnim sudarima Nijemcima i ustašama nanošeni su ozbiljni gubici i namjeravano nisu mogli ostvariti. I jedinice Desete krajiške brigade, raspoređene na isturenim borbenim položajima, nisu prošle bez žrtava. Od kanonade neprijateljske artiljerije, minobacača, napada

borbenih grupa, vrebanja snajperista, život su izgubili: Milorad Antonijević, Momir Bojić, Ilija Batula, Mile Borčić, Dragoljub Veličković, Stanko Dinčić, Ilija Dobrijević, Slavoljub Dragičević, Zdravko Đurašinović, Milan Simić, politički komesar čete, Božidar Lazarević, Ilija Marković, Mara Marušić Sarajka, Adam Matejić, komandir voda, Vladimir Mihajlović, Adam Nemček, Radisav Obradović, komandir voda, Marko Pejaković, Momčilo Popović, Božidar Pujić, Dimitrije Savić, Radoslav Simić, Dragoljub Sokolović, delegat voda, Ivan Stanić, Boško Cvetanović i Vlastimir Cvetković.

Štab Divizije, u nastojanju da se brigade naizmjenično zadržavaju na položajima i odmaraju, naredio je Prvoj krajiškoj da od 12. do 14. januara preuzme položaje Desete krajiške brigade, da ih pojačava i brani. Smjena je obavljena noću, u velikoj tajnosti, da neprijatelj ne otkrije šta se dešava. Jedinice Desete krajiške su povučene u Lovas i Bapsku da se odmaraju i grade drugu odbrambenu liniju. Predah i pripreme za zamašne fortifikacijske radove potrajaće samo dva dana i Brigada će biti uvedena u borbu da suzbije žestoke ofanzivne napade neprijateljskih jedinica i krvari na zapadnim padinama Fruške gore.

Štab ojačanog 34. njemačkog armijskog korpusa je planirao da se ofanzivnim udarom, šifrovano nazvanim „Zimska oluja“, nanese teški udar jedinicama Prve jugoslovenske armije na cijeloj širini sremskog fronta i nastupa u njegovu dubinu. U tom cilju na dijelu fronta kod Sotina i Grabova, smišljeno i tajno, grupisane su 7. SS „Princ Eugen“ i 117. njemačka lovačka divizija i jača tenkowska–motorizovana grupa. U rejonu Orolika, Beraka i Otoka za napad je pripremljena 41. njemačka tvrđavska divizija i nekoliko manjih borbenih grupa. Osnovni zadatak njemačkih divizija i njihovog pojačanja bio je: da iznenadnim i brzim prodorima ispresjecaju borbeni raspored jedinica Prve armije, da njihovu glavninu opkole i unište na prostoru Šidskih Banovaca, Ilače, Tovarnika i produže u Srem i Beograd. Pravac glavnog udara, od Sotina prema Tovarniku, a dijelom i prema Opatovcu, namijenjen je 7. SS diviziji „Princ Eugen“ da pregazi položaje jedinica Pete krajiške divizije, u čijem je sastavu bila i Deseta krajiška brigada. Nijemci su iskoristili mrak da se prikradu položajima Prve i Četvrte krajiške brigade i ponegdje prođu iza njihovih leđa. Napadu je prethodila uraganska artiljerijska paljba 17. januara 1945. u 4 sata i 30 minuta. Nijemci su iskoristili Dunav, čamcima se spustili od Sotina prema Opatovcu i iskrkali u pozadinu položaja Prve krajiške brigade. Istovremeno su napali i s čela i uskočili u prvu borbenu liniju. Počela je borba izbliza, rvanje i kasapljenje bajonetima... Bataljoni Prve krajiške bili su primorani da izmiču... Streljački strojevi Nijemaca i njihove oklopne jedinice uporno su nastupali od Opatovca da izbiju u Lovas i Mohovo. Istovremeno su težili da preko Mikluševaca stignu u Tovarnik i Šid. Komandant i politički komesar Divizije na vrijeme su procijenili da je stanje u brigadama na položaju, Prvoj krajiškoj, Prvoj jugoslovenskoj i Četvrtoj krajiškoj, ponegdje kritično, a u cjelini izuzetno teško. Stoga su odlučili da se u borbu uputi Deseta krajiška da tuče i zadržava napadača. Primajući naređenje za pokret i borbu, komandant, brigade Marko Srdić je upitao komandanta Divizije Moraču kakvo je stanje na položajima kod Sotina i dobio odgovor da su telefonske veze pokidane, da kuriri ne stižu i da trenutno nema pouzdanih podataka šta se tamo zaista događa. Srdiću nije bilo teško da nasluti da neprijatelj ima preimućstvo i da se ne smije oklijevati. Odmah je izdao naređenje da bataljoni požure u pomoć Prvoj krajiškoj brigadi.

Iznenadenje u Opatovačkoj dolini

Komandantu Srdiću i političkom komesaru Malbašiću najviše je smetalo što nemaju nikakvih podataka o jačini i namjerama protivnika. A bataljone su požurivali, bez obzira na gustu maglu koja se valjala od Dunava i skoro nikakvu vidljivost, da što prije posjednu drugu odbrambenu liniju od Opatovca do Lovasa. U tome času neprijateljsko oružje nije se oglašavalo. Oni su prirodno pomislili da su manje njemačke jedinice priredile iznenadenje, ušle u Opatovac i da neće biti poteškoća da im se nanese poraz. Nijemci su, međutim, lukavo postupili, obustavili paljbu, ugasili motore tenkova, pritajeni čekali, u maglenom danu, u opatovačkoj dolini i blizu sela.

Nešto prije Opatovca čete Drugog bataljona su tako raspoređene da prve uđu u rovove druge odbrambene linije i doživjele su neugodnosti. Naprijed je, naime, pošla prethodnica i naišla na cijevi njemačkog oružja. Uslijedili su naizmjenični rafali i započela neravnomjerna borba. Na brisanom prostoru pristigle su skoro sve bataljonske kolone, odjednom se našle na udaru neprijatelja, bez mogućnosti da manevrišu i izbjegnu kišu kuršuma. Susretna borba je dobijala u žestini. U tome času od obale Dunava, kroz razrijeđenu maglu, pristizao je prilično gusti stroj njemačkih vojnika u bijelim maskirnim odijelima, da napadnu čete Prvog bataljona na desnom krilu borbenog poretka Brigade, da ih potiskuju iz Opatovačke doline i napreduju prema Lovasu. Kad su rafali počeli nemilosrdno sjeći i zrna zazviždala iznad glava boraca i starješina, komandiri četa Obradović i Rađenović su komandovali da se uzvrata.

I pored žilavog otpora i manjih protivnapada, jedinice Drugog bataljona našle su se u neprilici, u vatrenim čeljustima neprijateljskih tenkova i jurišnog streljačkog stroja.

Borcima Trećeg bataljona, na lijevom krilu borbenog rasporeda, nekako je uspjelo da se domognu dijela osniježenih rovova i lakše brane. Oni su, zapravo, trenutno trpjeli samo bočnu vatru Nijemaca, koji su naizmjenično napadali da odbace Prvi i Drugi bataljon s dostignutih linija. Opatovačka dolina je podrhtavala od tutnja ručnih bombi i uzavrela od neprekidne pucnjave. Komandant i politički komesar Brigade, bili su u borbenom stroju Trećeg bataljona, preduzimali mjere da se protivtenkovska oruđa dovuku na vatreni položaj da direktno tuku i zaustavljaju bijelo obojene čelične grdosije. Kuriri su neprekidno trčali, prenosili naređenja komandanta Brigade, neki zadobijali teške rane i ginuli. Noseći poruku komandantima bataljona Milošu Bojiću i Bogdanu Vukši da napadačima ne dopuste da iskoriste početne neuspjehe i proširuju obuhvate, u trku je smrtno pogođen kurir Predrag Jovanović, ali je umirući komandantu Vukši saopštio naređenje komandanta Brigade da se prelazi u protivnapad.

Na osniježenoj zaravni obračun nije splašnjavao i snijeg se prošarao crvenim bulkama ljudske krvi. Borci Prvog i Drugog bataljona izmiješali su se s neprijateljskim vojnicima, tukli ih kundacima i bajonetima. U tome su prednjačili Petar Veličković, Miloš Vuličević, Boško Golić, Rajko Đorđević, Živko Živković, delegat voda, Živorad Živković, Ilija Ivanišević, Predrag Jakovljević, Vidoje Jovanović, Radomir Jovanović, Zlatimir Marković, Miodrag Obradović, Mičo Radujko, komandir voda, ali su neki u protivnapadima teško ranjavani i ginuli. Nijemci su, naime, uzvraćali istom mjerom i nisu popuštali. Njima je stalno pristizala pomoć i silovitije su navaljivali. U tome su im pomagali tenkovi, koji su krstarili po zaleđenoj zaravni, birali mete i kosili vatrom sopstvenih mitraljeza i topova. Aktivirane ručne bombe često su detjele i eksplodirale pod gusjenicama tenkova, ali im nisu mogle ozbiljnije naškoditi. Njemački tenkovi, njih desetak u razrijeđenoj koloni, granatama su zasuli rovove u kojima su bili borci Trećeg bataljona i sasređenom vatrom pomagali drugovima na desnom krilu da lakše odolijevaju napadima.

U kritičnim trenucima, kad je izgledalo da se njemački tenkovi ne mogu zadržati u nastupanju, komandir Protivtenkovske baterije raportirao je komandantu Brigade da su dva protivtenkovska topa dovučena u Kragino voće i pripremljena da dejstvuju. Komandant je uzvratio da se odmah nišani u tenkove i prekračuje njihov zastrašujući hod. Nišandžije Stevo Jerinić i Milisav Obradović su pažljivo nanišani i pritisli okidače.

Granate su cijuknule poslije snažnog pucnja i snijeg se raspršio ispred topovskih ciljeva. Dva tenka su pogođena i postali plamene buktnje. Nekoliko tenkista je iskočilo iz oklopa da umaknu, ali su postali meta boraca Trećeg bataljona i zauvijek su zaustavljeni. Nišandžije protivtenkovskih topova nisu imali vremena da se pošteno raduju uspjehu i puniocima su doviknuli da granate ubacuju u ležište cijevi. Još jedan tenk je ostao nepomičan na sniježnoj podlozi. Posade ostalih tenkova su vidjele šta ih može snaći, obazrivo su manevrisale da nađu zaklone i izbjegnu pogotke. U tome času borci Trećeg bataljona skočili su iz zaklona i jurišom primorali njemački streljački stroj da unekoliko ustukne. Slično su učinili borci Četvrtog bataljona, koji su kratko bili u brigadnoj rezervi, a potom uvedeni u žestok okršaj. U odbijanju napada nekoliko boraca je ranjeno, a zamjenik političkog komesara čete Anđelko Mekterović je poginuo. U prepodnevnom satima najteže je bilo borcima Prvog i Drugog bataljona, koji nisu uspijevali da se oslobode pojačanog neprijateljskog pritiska. I pored gubitaka, Mitraljeska četa je dosta pomogla borcima oba bataljona da lakše uzmiču ispod ubitačne vatre i gusjenica tenkova. U odlučnom obračunu, sačekivanju i odbijanju nadmoćnijeg protivnika, neki komandiri četa i vodova smrtno su ranjeni, a njihovi zamjenici su preuzeli komande i jedinice usmjeravali da odstupaju na nešto povoljnije obližnje odbrambene položaje.

Kad su zadržali i odbili juriše Trećeg bataljona, Nijemci su se brzo sredili i napadali. Njihovi tenkovi opet su izmiljeli iz zaklona, iza plastova sijena, otkrili položaje Protivtenkovskih baterija i počeli je zasipati desetinama granata. Onda su raspalili u bok i čelo borbenog rasporeda Trećeg bataljona i lagano se približavali da direktnije gađaju protivtenkovske topove. Nišancije Jerinić i Obradović pažljivo su nišani i otvorili vatru da spriječe nalete tenkova. Na taj način, u stvari, započeo je neravnopravan dvoboj, u kome je deset tenkova kidisalo da unište protivtenkovske topove. Gledajući smrti u oči Milisav Obradović nije se odvajao od nišanske sprave oruđa niti prekidao paljbu. Njegov punilac je kriknuo da je ranjen i okrvavljen se zgrčio na snijegu. Obradović je naumio da mu pomogne, osjetio tupi udar pored nogu i više instinktivno se priljubio uz štit topa. Grunula je strahovita eksplozija, u visini poletjeli dijelovi oruđa i tijela dvojice neustrašivih artiljeraca.

Tenkovi su uporno i oprezno napredovali. Njihova artiljerijska i mitraljeska paljba i dalje nije prestajala. Granate su sustizale jedna drugu, pronalazile protivtenkovske topove i eksplozijama ih uništavale. Jedan top, bolje maskiran, tenkisti nisu primjetili i zasuli granatama. Ne obazirući se na

kišu kuršuma, Pero Pilipović, zamjenik komandanta Brigade, priskočio je protivtenkovskom oruđu da provjeri zašto je prestalo tući u najkritičnijem trenutku.

Nišandžija Jerinić mu je objasnio da je nišanska sprava topa razbijena gelerima i da se nasumice teško može gađati. Snalažljivi Pilipović je naredio nišandžiji da nišani pogledom kroz topovsku cijev i paljbom sprečava nastupanje tenkova. Prilika za tako nešto bili su tenkovi koji su zastali na rubu dolinice, a njihovi komandiri procjenjivali da li, poslije oglašavanja protivtenkovskih pušaka, smjelije, da zatutnje preko izdužene zaravni na rovove i saobraćajnice boraca Desete krajiške. Jerinić je okrenuo cijev topa u bok bijelo obojenog tenka na lijevom krilu njihovog borbenog poretka. Užurbano prinoseći prst okidaču, nišancija je strahovao što će biti. Razdragani uzvici boraca, u obližnjem rovu, objelodanili su priželjkivano da je tenk dobio svoje.

Pogodak je ohrabrio nišandžiju da strpljivo vreba i nastavi da gađa. Tenkisti su odgovarali na vatru, ali neprecizno, jer nisu mogli primijetiti dobro maskirani top i brzo su mašine pomjerali u zaklone. Uporno zadržavanje i primoravanje neprijateljskih tenkova da šmugnu u zaklone, zadržavanje streljačkih strojeva, omogućavalo je bataljonima Desete i Prve krajiške brigade da se izvlače, istina uz znatne gubitke, iz vatrene grotle i zauzimaju naredne odbrambene položaje. U neravnopravnom sudaru, u Opatovačkoj dolini i njenoj okolini, život je izgubilo dosta boraca Desete krajiške, među kojima Dušan Bjelotomić Bićo, komandir voda, Jovan Anđelković, Dušan Babić, Jakov Bašćević, Gvozden Belotić, Dragoljub Branković, Dragoslav Budimirović, Đorđe Budimlija, Stevan Vukobrat, zastavnik. Milka Vuković, Rajko Vuković, desetar, Sava Vučković, delegat voda, Drago Došen, komandir voda, Jovan Čičić, Jovan Đorđević, desetar, Živko Živanović, delegat voda, Veljko Đurica, Sreten Jakšić Sreto, politički komesar čete, Milan Jarić, omladinski i skojevski rukovodilac Brigade, Predrag Jovanović, Ilija Karanović, komandir čete, Nikola Kravljanac, delegat voda, Radmila Lazarević, Grujo Lalović, delegat voda, Trifko Mandić, desetar, Boro Milanović, komandir voda, Stevan Milić, Miodrag Milićević, delegat voda, Živojin Milojević, desetar, Jovan Mihailović Jošo, komandir voda, Milenko Spasić, delegat voda, Đuro Srećo, komandir voda, Vitomir Centić, komandir voda, Bajram Crnčević, komandir voda, i Đuro Šešun, politički komesar čete. U Opatovačkoj dolini, među izginulim drugovima, ostao je teško ranjen Uroš Trivan, politički komesar čete. Bio je gotovo u nesvijesti i nije se nadao da će preživjeti. Komandant i politički komesar bataljona su mislili da je on poginuo i unijeli ga u spisak mrtvih. Kad su njemački vojnici otišli, kroz zimsku sumaglicu Trivanu je prišao jedan borac koji se neozlijeđen pritajio u blizini, pažljivo ga uprtio na leđa i oprezno ponio prema Fruškoj gori. Slaba vidljivost dobro je došla da neprimijećen ranjenog borca donese u bolnicu.

Protivnapad u nepovoljnim uslovima

Zadržavajući i vezujući za sebe znatne njemačke snage, u jutarnjim i priepodnevnim časovima, Deseta krajiška udarna znatno je doprinijela da se jedinice Prve krajiške brigade izvuku s ugroženih položaja, pregrupišu i osposobe za naredne odbrambene borbe i protivnapade. Neprijatelju je istovremeno uskraćeno nastupanje niz desnu obalu Dunava i brzi prodor u Lovas. Nijemcima je izuzetno smetalo sprečavanje njihovog nastupanja, ispred položaja Desete krajiške, prema Lovasu i stalno su dovodili pojačanja iz sopstvene pozadine i pojačavali napade. Oni su uporedo napredovali, uz snažnu podršku artiljerije i tenkova, drumom od Sotina prema Tovarniku, ugrožavali desni bok Četvrtke krajiške, a posredno i lijevi bok Desete krajiške brigade. Na pomenutim pravcima nastupanja neprijatelj je imao prednost i nastojao da je sasvim iskoristi. Nijemci su, istina, trpjeli gubitke, životima plaćali svaku stopu nastupanja, ali se nisu dali sasvim zaustaviti. Oni su napredovali na svim pravcima napada i jedinice Prve jugoslovenske armije prisiljavali da odstupaju na cijeloj liniji odbrane od Sotina na Dunavu do Komletinaca, Bosutskih šuma i Save.

Na novoposjednutim položajima kod Lovasa jedinice Desete krajiške udarne brigade, dosta prorijeđene, uslijeg gubitka i ranjavanja znatnog broja boraca i starješina, trpjele su snažne vatrene udare neprijatelja i nisu mu dopuštale da olako ovlada selom. U neravnopravnoj borbi nedostajala su protivtenkovska oruđa da prepriječe put bijelo obojenim tenkovima i samohotkama. Pružajući žestok otpor napadačima, stalno im nanoseći gubitke, taktički uzmičući, bataljoni Desete krajiške su došli na nešto povoljnije položaje istočno i jugoistočno od Lovasa.

Žestokim napadom u popodnevnim satima njemački streljački strojevi i tenkovi su ušli u sjeverozapadni dio Lovasa i tu zastali. Nijemci su se odmah dijelom pregrupisali da bolje štite lijevi bok, da tako lakše, sopstvenim vatrene klinom, napreduju prema Tovarniku, drumskoj i željezničkoj komunikaciji južnije od ovog gradića. Oni se nisu prevarili u procjeni da će biti izloženi bočnom protivnapadu i ometani u ostvarivanju plana nastupanja. Komandant Brigade, nepopustljiv u žestokim okršajima, predložio je komandantima i političkim komesarima bataljona

da se izvede bočni udar u neprijateljski borbeni raspored u rejonu Lovasa. Prijedlogu se niko nije usprotivio iako su svi znali da je udarna moć jedinica, bez obzira na visoki moral boraca i starješina, prilično umanjena zbog premora, gubitaka u živoj sili i ratnoj tehnici. U tome času naletjeli su avioni, sa crvenim petokrakama na krilima i trupu, izazvali oduševljenje boraca u rovovima, koji su pratili njihov brišući let i naizmjenično uzvikivali da će esesovci dobiti svoje. Eksplozije avionskih bombi ubrzo su odjeknule nešto dublje u neprijateljskom borbenom rasporedu. Bio je to zaista pogodan trenutak da se krene u protivnapad i ugrozi bok neprijatelja. Uslijedile su naizmjenične komande da borci Desete krajiške iskaču iz rovova i zaklona i tuku neprijatelja. Oglašavale su se protivtenkovske puške da odbijaju nalete neprijateljskih tenkova. Protivnapad se završio žestokom odbranom neprijatelja, koji je čuvao sopstveni borbeni poredak i stopu po stopu, kad se drukčije nije moglo, nadirao prema Tovarniku, na odbrambene bedeme Trinaeste proleterske i Trideset druge srpske udarne brigade. U takvoj situaciji Deseta krajiška se povukla na odbrambene položaje ispred Novak-Bapske i tu zanoćila.

U rejonu Novaka-Bapske

Uveče, 17. januara, jedinice Prve jugoslovenske armije bile su u povlačenju i pretrpjele znatne gubitke u ljudstvu i naoružanju. Izgubljen je znatan dio teritorije Srema i neprijatelj je djelimično postigao jedan od svojih ciljeva: odbacio je snage Prve armije od značajne željezničke i drumske komunikacije između Brčkog i Vinkovaca. Vrhovni štab i vrhovni komandant Tito stalno su pratili razvoj borbene situacije i insistirali da se neprijatelj zaustavi i odbije nazad.

Komandant Divizije Morača je poručio štabovima Prve, Četvrte, Desete i Prve jugoslovenske brigade da je njihov osnovni zadatak da uporno brane novoposjednute položaje i preduzimaju protivnapade prema Lovasu i Tovarniku. U to vrijeme štab Divizije nalazio se u Novak-Bapskoj, zatim prištapske jedinice, divizijska hirurška ekipa, a prihvatna bolnica nešto pozadi, u fruškogorskom selu Sot. Deseta krajiška spremna je čekala da odbije napade neprijatelja i prelazi u protivnapade, ali... Sjutradan je došlo do nepovoljne situacije na odsjeku fronta jedinica Pete krajiške divizije, u času kada su Nijemci pojačali napade na Tridesetprvu srpsku udarnu brigadu i uspjeli je potisnuti sa Srednjeg brda i kote 98. Osvajanjem pomenutih dominantnih visova, oni su zaprijetili snažnim udarom u bok jedinica Pete krajiške udarne divizije. Zbog nepovoljnog razvoja događaja, u cilju izbjegavanja iznenađenja i neugodnosti, štab Divizije odmah je naredio da Prva i Deseta krajiška napuste Novak-Bapsku i da se povuku na položaje sjeverno i sjeveroistočno od sela i pripreme za odbranu. Četvrta krajiška istovremeno je napustila položaje jugozapadno i južno od Novak-Bapske. Njena dva bataljona su raspoređena na položaje južno od drumca između Berkasova i Sota, a dva su zadržana u brigadnoj rezervi. Nijemci su uveče ušli u Novak-Bapsku i utvrđivali sopstvene položaje. Njihova artiljerija i tenkovi povremeno su otvarali vatru i granate su zasipale položaje Desete krajiške brigade.

Prateći razvoj borbe na sremskom frontu, vrhovni komandant Tito je predložio komandantu Prve armije Peku Dapčeviću: „Obzirom da držite Šaregrad i Berkasovo, vrlo je važno da povratite Novak-Bapsku i tako uspostavite cjelinu desnog krila. Javlajte se obavezno svakog časa...” Prva i Deseta krajiška i Četvrta srpska udarna brigada napale su neprijatelja u Novak-Bapskoj i ogorčena borba je trajala cijele noći. Nadmoćniji Nijemci uporno su se branili i nisu namjeravali napustiti dostignutu liniju i selo. Njihovi tenkovi stalno su krstarili između seoskih kuća i na vrijeme pristizali u pomoć na ugroženim pravcima. U svanuće se uvidjelo da se neprijatelj ne može istjerati iz Novak-Bapske i brigadama je naredeno da se povuku na polazne položaje.

Skoro cijelog dana vršene su intenzivne pripreme za naredni napad na neprijatelja u Novak-Bapskoj i okolini. Sve to nije prelazilo bez izvjesnih prekida i uznemiravanja. Često se oglašavala neprijateljska artiljerija i granate su ponekad eksplodirale na položajima Desete krajiške. Štab Divizije naredio je Prvoj i Desetoj krajiškoj brigadi da neprijatelja istjeraju iz Novak-Bapske i napreduju prema Lovasu. Napad je uslijedio poslije solidne artiljerijske pripreme. Borci Prve i Desete krajiške su nastupili s istočne i jugoistočne, a borci Četvrte srpske brigade sa sjeveroistočne strane da protivnika savlađuju i progone iz dobro branjenog uporišta. Na prilazima Novak-Bapskoj razvila se žestoka borba, a takođe u samome selu i neprijatelj nije izdržao snažni pritisak. Nijemci su se povlačili i pružali otpor. Komandanti brigada su naredili komandantima bataljona da se preduzme gonjenje. Prva i Deseta krajiška protjerale su neprijatelja oko tri kilometra jugozapadno od Novak-Bapske i počele se utvrđivati na dostignutoj liniji. Osvajanjem Novak-Bapske i pomjeranjem položaja Desete i Prve krajiške brigade zapadno od pomenutog mjesta praktično je izvršeno naređenje vrhovnog komandanta Tita da se ispravi linija sremskog fronta i stvore povoljniji uslovi za naredna ofanzivna dejstva i protjerivanje Nijemaca na nibelunšku liniju njihove odbrane.

Premorena Deseta krajiška je povučena sa položaja ispred Novak–Bapske u Sot, koje je preuzela Četvrta krajiška brigada i nastavila da tuče protivnika. Narednih nekoliko dana jedinice Prve armije su pokušavale da osvoje nibelunšku liniju i da Nijemce odbace na zelenu liniju njihove odbrane, na položaje kod Sotina, Beraka, Orolika, Otoka, sa kojih su krenuli 17. januara u ofanzivna dejstva, ali se u tome nije uspjelo.

Obustavljajući ofanzivne protivnapade, štab Prve jugoslovenske armije obavijestio je 24. januara 1945. vrhovnog komandanta Tita o slijedećem: „I pored upornosti nismo mogli probiti neprijateljsku liniju kod Travnika i Lovasa. I neprijateljski i naši gubici su veliki. Prelazimo u odbranu i napustićemo nešto terena zbog smještaja i onako iscrpljenih jedinica...”

Kasnije su uslijedili demonstrativni napadi i obavještajno–izviđačke aktivnosti, u čemu su učestvovala i jedinice Desete krajiške brigade.

Proslava dvogodišnjice formiranja

U selu Ljubi, na obroncima Fruške gbre, proslavljena je 4. februara dvogodišnjica formiranja Desete krajiške udarne brigade. Veselje je počelo u ranim jutarnjim časovima i potrajalo cijeli dan. Vojna muzika je svirala marševe, partizanske i narodne pjesme. Srcima boraca i starješina najviše je prijao marš Pete krajiške udarne divizije, djelo borca, talentovanog muzičara i kompozitora Zlatana Vaude. Uvježbavan je strojevi korak i bataljoni pripremani za paradni marš. Na čelu jedinica koje su uvježbavale marširanje vijorila se brigadna i bataljonska zastava. U daljini, ispred Novak–Bapske, kod Lovasa, odjekivala je tutnjava topova, ali to nije poremetilo pripreme za glavnu brigadnu svečanost.

Duvalo je oštar vjetar kad su bataljoni postrojeni na sniježnoj zaravni. Komandant Brigade Srdić vojnički odsječno je pozdravio i izviknuo:

– Smrt fašizmu, drugovi!

– Sloboda narodu! – usložilo je više od hiljadu grla i gromoglasni eho se prolomio obližnjim obroncima Fruške gore.

Svečanosti su prisustvovali politički komesar Prve armije Mijalko Todorović, politički komesar Divizije Materić, komandant Prve krajiške Cvijo Mazalica, komandant Četvrte krajiške brigade Miloš Tanjga, delegati Prve jugoslovenske i Artiljerijske brigade, predstavnici narodne vlasti, omladinske i skojevske organizacije, Antifašističkog fronta žena i pioniri.

Poslije smotre komandant Srdić je govorio o borbenom putu Brigade i, pored ostalog, rekao: „Naša brigada je rođena pod kišom kuršuma i granata. To vatreno krštenje dalo joj je džinovsku snagu u borbi protiv fašizma, a danas ona će dati sve što je u našoj moći da se fašizam uništi...”

Borcima i rukovodiocima se obratio politički komesar armije Todorović i naglasio: „U ime naše Prve armije, čestitam vam dvogodišnjicu osnivanja vaše brigade, slavne i ponosne brigade, koja je prošla težak, ali slavan put od mora do istočnih granica naše zemlje, pronoseći buktinju slobode kroz sve naše krajeve i okupljajući u svoje redove sinove svih naših naroda...”

Govorio je i politički komesar Pete krajiške udarne divizije Materić i borce pozvao da ulože maksimum snage u borbi protiv okupatora i ugnjetača, za konačno oslobođenje naše zemlje.

Na kraju uslijedio je paradni defile Brigade. A onda je započelo narodno veselje. Borci i mještani često su igrali kolo kozarsko, pjevali borbene i ostale pjesme, poskakivali uz zvuke harmonike i frulica. Proslava je svima ostala u nezaboravnom sjećanju.

Neočekivano rasformiranje i neskrivena tuga

Povjerenik narodne odbrane i vrhovni komandant, maršal Josip Broz Tito, odlučio je 1. marta 1945. da Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije dobije naziv – Jugoslovenska armija. Promjena naziva je uslovlila da se odmah pristupi uvođenju nove organizacijske strukture i formacijskog sastava Jugoslovenske armije da bi se ojačala njena efikasnost i ubojna moć u završnim operacijama za konačno oslobođenje zemlje od okupatora i domaćih izdajnika.

Štab Prve jugoslovenske preduzeo je mjere da se jedinice reorganizuju i uvede, umjesto četvorne, trojna formacija, da divizije imaju, u svome sastavu, tri pješadijske brigade. Tome poslu se pristupilo i u Petoj krajiškoj udarnoj diviziji, čije su brigade boravile u Ljubi, Erdeviku i Kukujevcima. Sve je teklo bez naročitih teškoća dok se nije progovorilo o neumitnosti rasformiranja jedne brigade. Sve su one: Prva, Četvrta i Deseta krajiška i prva Jugoslovsnska brigada, pogotovo krajiške, imale zavidno borbeno iskustvo, zapažene rezultate na dugom borbenom putu od Bosanske krajine do Srema, pa su njihovi štabovi smatrali da nijednu ns bi trebalo rasformirati. A reorganizacija je neopozivo nalagala da se jedna brigada rasformira. Kad se uvidjelo da drugog izlaza nema, otvoreno se progovorilo da je najprirodnije i najpravednije da se

rasformira Prva jugoslovenska brigada, koja je formirana u SSSR 1944. godine i nije imala dužu borbenu tradiciju. U prilog tome išao je podatak da se većina njenih pripadnika nalazila u kvislinškoj Paveličevoj legiji, da su u tome svojstvu upućeni na istočni front, čak u Staljingrad, tamo se borili protiv Crvene armije i dospjeli u zarobljeništvo. U zarobljeničkim logorima mnogi su sagledali sopstvene zablude, prevaspitani i vraćeni u Jugoslaviju da se bore. Ubrzo se ispostavilo da je Prvu jugoslovensku brigadu nezgodno, iz političkih razloga, rasformirati, da takva sudbina može zadesiti samo neku krajišku brigadu u sastavu Pete krajiške udarne divizije. U tom smislu o Prvoj krajiškoj nije moglo biti riječi, polazeći od činjenice da je ona treća po redosledu formirana brigada Narodnooslobodilačke vojske, da su njeni borbeni kvaliteti na zavidnom nivou, a takođe moral boraca i starješina. Četvrta i Deseta krajiške udarne bile su, takođe, izrazito borbene brigade i to stalno potvrđivale nanoseći poraze neprijatelju.

Štab Divizije, sa komandantom Radomirom Babićem i političkim komesarom Ilijom Materićem, zajedno sa štabovima brigada, nije imao drugog izbora nego da odluči da se Deseta krajiška udarna brigada rasformira i da se njeno ljudstvo rasporedi u ostale jedinice Divizije. Kad je to objelodanjeno, borci i starješine bili su neskriveno tužni, a emotivniji nisu mogli sakriti suze. O tužnom saznanju borac Stevan Opančar zapisao je, pored ostalog i ovo: „...Tako je 14. marta naša brigada prestala da postoji kao jedinica. Svima nama koji smo bili njeni pripadnici, kako borcima tako i rukovodiocima, teško je palo njeno rasformiranje. A šta tek da se kaže za drugove koji su u njoj od dana njenog formiranja, 4. februar 1943. Brigade više nema, ali će ona ući u istoriju kao jedinica koja je više od dve godine vodila beskompromisnu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika svih vrsta. Ostali su njeni bivši pripadnici koji su, kao pripadnici drugih jedinica, nastavili borbu do konačne pobjede”.

U dvogodišnjim teškim borbama, na ratnom putu dugom 12000 kilometara, Deseta krajiška udarna brigada postigla je zavidne borbene rezultate. U njenim redovima nalazilo se oko 6000 boraca i rukovodilaca. Njih 850 dalo je život u borbi za slobodu, a među njima narodni heroji Marija Bursać, Danica Materić i Branko Surla. U borbenim okršajima je ranjeno oko 3000 boraca i rukovodilaca. Brigada je odlikovana Ordenom narodnog oslobođenja i više puta pohvaljivana. Svojim doprinosom pobjedi nad okupatorom i domaćim izdajnicima, Brigada je zlatnim slovima upisana u istoriju naše narodnooslobodilačke borbe i revolucije.

IZVORI I LITERATURA

U pisanju ove knjige korišćen je Zbornik dokumenata NOR-a, tom IV, knjige: 10, 11, 12, 15, 16, 17 i 18. Korišćena je dokumentacija Vojnoistorijskog instituta, koja se odnosi na borbene i ostale aktivnosti Desete krajiške, Ratni dnevnik Milutina Morače, Ratna sjećanja boraca, tom I i II, zatim knjiga „U rovovima sremskog fronta” M. Gončina, ratna brigada i divizijska štampa.

Autoru su posebno koristila sjećanja i kazivanja Marka Srdića, Vlade Malbašića, Ilije Materića, Pere Pilipovića, Mirka Turića, Marka Bajića, Riste Gavrića, Mihajla Kovačevića, Branka Kune, Koste Kovačevića, Steve Rokvića, Pere Sopića, Svetka Češića, Milana Vukobrata, Steve Kelečevića, Obrada Dragaša, Milovana Batanovića, Marka Jarića, Radoja Sekulića Makse, Kemala Mehmedovića, Dušana Jaglice, Stevana Opančara i ostalih. Autor se svima zahvaljuje.

SADRŽAJ

Neobično formiranje Brigade	5
Polazak u Kesiće i borbene jedinice	19
Prvi okršaji	24
Trodnevne borbe na Pločama i Metli	30
Zasjeda i prepadi	47
Udar na četnike popa Đujića	50
Politička i vojna obuka i kulturni rad	62
Gonjenje četnika u rejonu Glamoča	67
Opet na prilazima Kninu	72
Od Šatora do Vrlike i Cetinske krajine	76
Napad na Livno	82
Prsa u prsa na Prkosima	88
Prva borba uz podršku tenkova	101
Odlazak iz Bosanske krajine	103
Nastupanje prema Drini	105
Gaženje kvislinške granice	111

Udar na bugarske jedinice i četnički štab u rejonu Zlatibora	114
Partijsko-politički rad pod zvižducima kuršuma	118
Munjevita neprijateljska ofanziva	123
Povlačenje u istočnu Bosnu	131
Danonoćno manevrisanje i teške borbe	135
Dvanaest teških dana u ofanzivi „Snešturm“	143
Ponovo u zaleđenom Konjuhu	150
U rejonu Jahorine, Trnova i Kalinovika	154
Raznolike borbe i ostale aktivnosti	164
Ranjavanje komandanta Brigade i sudar s esesovcima	169
U Udarnoj grupi Divizije	175
Borbe u slivu Studenice i rejonu Ivanjice	184
Juriši u Bratljevu	189
Nastupanje prema strateškoj gredi	194
Spašavanje ranjenika	199
Rizično napredovanje	203
Odstupanje prema Zlatiboru i Novoj Varoši	209
Na Kamenj gori	214
Političko-partijski i kulturni rad i takmičenje	217
Tpehe borbena nastupanje u Srbiju	221
Od Čakora do Ibra	226
Streljački stroj do grla u vodi	229
U rejonu Kuršumlije, Kruševca i Aleksandrovca	232
Nastupni marš za Užice, Čačak i Aranđelovac	237
U Aranđelovcu, na Bukulji i Venčacu	240
Komandir čete Jovan Radujko na njemačkom tenku	244
Oslobođenje Topole i nastupanje prema Beogradu	250
Teške borbe na prilazima Beogradu	251
U oslobođenom gradu	263
U borbama na sremskom frontu	265
Krvarenje kod Otoka	271
Moralo se izdržati	276
Iznenadni ofanzivni napadi neprijatelja	284
Iznenadenje u Opatovačkoj dolini	287
Protivnapad u nepovoljnim uslovima	294
U rejonu Novak-Bapske	296
Proslava dvogodišnjice formiranja	299
Neočekivano rasformiranje i neskrivena tuga	301
Izvori i literatura	304

Tehnički sekretar Kosa Ćatić

Korektura Liljana Ilić

Tiraž 2.000 primeraka

Štampa: Vojna štamparija – Beograd

ISPRAVKA

Tehničkom omaškom u štampariji došlo je do greške na stranama 18 i 32.

Uz fotografiju na strani 18 treba da piše: Velimir Knežević Brko, prvi komandant Brigade, a na strani 32: Ilija Materić, prvi politički komesar Brigade.

Izvinjavamo se čitaocima.

MUZEJ REVOLUCIJE NARODA I NARODNOSTI JUGOSLAVIJE

SEKCIJA BORACA DESETE KRAJSKE UDARNE BRIGADE

VOJNOIZDAVAČKI I NOVINSKI CENTAR

Pozivaju Vas da prisustvujete predstavljanju knjige Milorada Gončina

U DIMU BARUTA

O knjizi govore:

Ivo MATOVIĆ, pukovnik

Stevo ROKVIĆ, pukovnik

Dragiša MIHAJLOVIĆ, potpukovnik
Risto GAVRIĆ, pukovnik
Nataša BABIĆ, dramski umetnik
MUZEJ REVOLUCIJE, Trg Marksa i Engelsa 11, svečana sala, sreda, 24.
oktobra 1990. u 12 časova